

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИИ ВА УРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

РИМ ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ

ЮДИЙ ҲУҚУҚ ИҚТИСОДИЙ ҲУҚУҚШУНОСЛИК

ФАКУЛЬТЕТЛАРИ УЧУН ҲУҚУҚ ҚўЛЛАНМА

ТОШКЕНТ-2001

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ**

РИМ ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ

**(ОЛИЙ ЎҚУВ ЮРТЛАРИНИНГ ҲУҚУҚШУНОСЛИК
ФАКУЛЬТЕТЛАРИ УЧУН ЎҚУВ ҚўЛЛАНМА)**

**NAMANGAN DAVLAT
UNIVERSITETI
Axborot-resurs markazi**

263248

ТОШКЕНТ-2001

Рим фуқаролик ҳуқуқи: Ўқув қўлланма
О.Э.Эрназаров, В.Р.Топилдиев

Тақризчилар:

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси
Фуқаролик жараёни фаълари кафедраси мудири
Юридик фаълари доктори
проф. Ж.Т.Холмўминов

Ўзбекистон Миллий Университети
Фуқаролик ҳуқуқи кафедраси мудири
юридик фаълари номзоди
доц.Л.М.Бурханова

Ўқув қўлланма, Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий
университети ўқув услубий кенгашида кўриб чиқилди ва
тасдиқланди.

СЎЗ БОШИ

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университети суқуқшунослик факультетининг «Фуқаролик ҳуқуқи фанлари» кафедраси томонидан тақдим қилинаётган «Рим фуқаролик ҳуқуқи» фанидан ўқув қўлланмаси ХХ аср муқаддам Рим суқдорчилик давлатининг маҳсули бўлган, барча мавжуд бўлган суқуқларнинг рецептини белгилаб берган, жаҳон тарихининг бир элементи ҳамда ҳуқуқий маданиятининг ёдгорлиги сифатида ўз йрини қолдирган ва буржуазия фуқаролик ва савдо суқуқларининг вужудга келиши учун асос бўлган жаҳон маданиятининг буюк маънавий ҳуқуқий хазиналаридан биридир.

Бу фани ўрганишда ўқув режаларида «Рим ҳуқуқи», «Рим фуқаролик асослари», ёки «Рим хусусий ҳуқуқи» деб аталса ҳам бу фанининг ҳеч қандай мазмун ва моҳияти ўзгариб қолмайди, чунки Қадимий Рим суқдорчилик давлатининг бирдан — бир ҳуқуқи фуқаролик ҳуқуқи бўлиб ҳисобланган, ҳатто дастлабки пайтларда жинсий жазо билан боғлиқ бўлган ҳатти — ҳаракатлар ҳам фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар асосида тартибга солинган.

Рим хусусий ҳуқуқи деб аталишига сабаб бу фуқаролик ҳуқуқи томонидан хусусий муносабатлар, яъни натурал ҳаракатлар асосан «муқаддас мулк» ҳисобланган хусусий мулкка асосланган ҳамда бу муносабатлар кўпроқ хусусий шахслар яъни жисмоний шахслар билан боғлиқ бўлган ҳолда мавжуд бўлганлигидан келиб чиққан.

Рим фуқаролик ҳуқуқи инсоният тарихида ҳуқуқ ривожланишининг энг юқори даражасини акс эттириб ҳуқуқий маданиятнинг элементларидан бирини яъни Рим юриспруденциясини ташкил этган.

Ўтмишдаги воқеа — ҳодисаларни ва ишлаб чиқилган ҳуқуқий асарларни ўрганиш, ундан мақсадга мувофиқ фойдаланиш, Ўзбекистон инсонпарвар, ҳуқуқий демократик, фуқаролик жамиятини қуришда, айниқса қонуларни ишлаб чиқишда, уларни турмушга татиқ этишда ўз самарасини тўлиқ ифода олади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъқидлаганидек, «Ўзликни аниқ тарихни билишдан бошланади ... Тарих сабоқлари инсонни хушёрликка ўргатади, иродасини мустаҳкамлайди ... Инсон учун тарихдан жудо бўлиш — ҳаётдан жудо бўлиш демакдир»¹

Рим фуқаролик ҳуқуқини ўрганиш ҳар бир малакали юрист учун зарурдир.

Ушбу ўқув қўлланма талабаларга Рим фуқаролик ҳуқуқининг келиб чиқishi, предмети, манбалари, шахслар, оилавий ҳуқуқий

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., «Шарқ», 1998.

4

муносабатлар, мулк ҳуқуқи, мерос ҳуқуқи, мажбуриятлар ва шартномаларнинг алоҳида турлари билан танишишга яқиндан радам беради.

Ушбу ўқув қўлланма биринчи мартаба ўзбек тилида chop этилаётганлиги саббали муаллифлар камчилик ва нуқсонларга оид фикр ва мулоҳаза билдирган барча ўқувчиларга олдиндан ўз миннатдорчилигини изҳор қилади. Билдирилган фикр—мулоҳазалар келажакда ўқув қўлланманинг янада мукамал чиқишга ёрдам беради.

Ўзбекистон Миллий Университети
Ҳуқуқшунослик факультети декани
ю.ф.н. доцент М.М. Мирхамидов.

I БЎЛИМ

Рим фуқаролик ҳуқуқи асосларининг предмети.

- § 1. Рим фуқаролик ҳуқуқининг предмети.
- § 2. Рим ҳуқуқининг эксплуатацияга асосланган давлатлар ҳуқуқи ривожланишидаги роли.
- § 3. Рим фуқаролик ҳуқуқи асосларини ўрганишнинг Ўзбекистон юристлари учун аҳамияти.
- § 4. Юристар фаолияти.

§ 1. Рим фуқаролик ҳуқуқининг предмети

Рим фуқаролик ҳуқуқи асослари Рим қулдорчилик давлатининг фуқаролик фани бўйича боғлиқ бўлган барча муносабатларини ўрганиб қолмасдан, балки уларнинг айниқса, алоҳида шахсларнинг, фуқароларнинг мулкий муносабатларини, шу мулк билан боғлиқ бўлган шахсий номулкий характердаги ҳамда умуман мулк билан боғлиқ бўлмаган «бошиқа шахсларга ўтказиб бериб бўлмайдиган» шахсий муносабатларини ҳамда оилавий ҳуқуқий муносабатларини тартибга солувчи фандир.

Қадимги Рим жамиятида дастлаб ҳуқуқ соҳаларидан биринчи бўлиб фундаментал ҳуқуқ соҳаси сифатида фуқаролик ҳуқуқи вужудга келди. Дастлаб барча содир этилган ҳаракатлар, муносабатлар одат нормалари, анъаналар, ота-боболар томонидан қолдирилган маросимлар, диний муносабатлар орқали тартибга солинган бўлса ҳам, лекин бу нормалар жамият ривожланишининг такомиллашиб бориши натижасида аста-секинлик билан ёзма равишдаги муносабатларга ўта бошлади.

Ана шундай асосда вужудга келган ёзма равишдаги муносабатлар дастлаб фуқаролик ҳуқуқий муносабатларини келтириб чиқарди ва уларнинг ҳаракат доираси нихоятда кенг бўлган. Дарҳақиқат, вужудга келган барча ҳаракатлар, ҳатто жиноят элементлари билан боғлиқ ҳаракатлар ҳам, дастлаб фуқаролик ҳуқуқий нормалари билан тартибга келтирилиб, фуқаролик ҳуқуқининг ривожланиши учун катта асос ва замин яратган.

Бундан икки минг йил илгари қулдорчилик тизими асосида Рим қулдорчилиги жамиятида буюк Рим фуқаролик ҳуқуқи вужудга келган бўлиб, у икки қисмга яъни оммавий (публичное) ва хусусий (частное) ҳуқуқларга бўлинган.

Энг машқур бўлган Қадимги Рим тарихчиси Тит Ливий (янги эрамизнинг 1 асри) Римдаги мавжуд бўлган одат нормаларидан келиб чиққан ёзма қонун «XII Жадвал» қонунини оммавий ва хусусий ҳуқуқнинг ҳам манбасидир» деб ҳаққона таърифлайди.

Ҳақиқатан ҳам XII Жадвал қонунлари янги эрамиздан илгари 451—450 йилларда ашқудга келиб, барча мавжуд бўлган оғзаки равишдаги одат нормаларини ёзма ҳолатга келтириб, мужассамлаштириб қонунга айлантирган. Ана шу қонун Рим фуқаролик ҳуқуқининг ривожланиши учун энг биринчи асослардан бўлиб ҳисобланади.

Рим давлатида оммавий (*ius publicum*) ҳуқуқи деганда давлат манфаатларини, эркини, унинг ҳуқуқий ҳолатини ҳимоя қиладиган, унинг статуси билан боғлиқ муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқий нормалардан ташкил топган муносабатларга тушуниланган.

Рим қуддорчилиқ давлатининг машқур юристларидан бири Ульпиан оммавий ва хусусий ҳуқуқининг бир—биридан фарқини белгиланг учун, у ўзининг синфий характерга эга бўлган тушунчасини қуйидагича ифодалайди:

«Оммавий ҳуқуқ бу давлатнинг ҳуқуқий ҳолати (статуси) билан белгиланиладиган, хусусий ҳуқуқи эса — алоҳида шахсларнинг манфаати, фойдаси билан боғлиқ ҳаракатлардан ташкил топган»² деб таърифлайди.

Бу таърифдан кўриниб турибдики, оммавий ҳуқуқ ҳақиқатан ҳам давлат манфаатини кўзловчи, уни ҳимоя қилувчи ҳуқуқий нормалардан иборатдир.

Рим фуқаролик ҳуқуқида *ius* (юс) сўзи ҳар х л яъни «ҳуқуқ, ҳуқуқдорлик, ваколат, ҳуқуқ нормалари» тушунчаларда, мазмунда ишлатилиб келинган.

Оммавий ҳуқуқда эса «ҳуқуқ нормалари» сифатида қўлланилиб, у давлатни идора этиш, давлат органлари тизими, уларнинг ваколати, компетенцияси, мансабдор шахслар тушунчаси, муассасалар, давлатни иродасини, эркини амалга оширувчи ҳужжатлар ва барча фуқаролар учун мажбурий ва бажариш шарт бўлган ҳамда шахсларнинг келишини асосида ўзгартирилиши мумкин бўлмаган йўқиндиси тушуниланган.

Шунинг учун оммавий ҳуқуқ давлат статуси билан боғлиқ бўлганлигидан келиб—чиқиб, хусусий ҳуқуқ эса алоҳида фуқароларнинг эрки, иродаси ва манфаати билан боғлиқ ҳуқуқий, муносабатларни тартибга солишанини эътиборга олиб, биз Рим давлатининг хусусий ҳуқуқи *ius civile* ни (юс сивилени) ўрғатамиз.

Хусусий ҳуқуқ алоҳида шахсларнинг эрки, иродаси ва манфаатини кўзлар экан, у энг аввало ҳуқуқ субъектларига

ихтиёрийлик, мустақиллик, ҳоҳиш — иродасини эътиборга олиб, автономия, эркин рақобат, фуқаронинг ўз ҳуқуқини ҳимоя қилиш, қилмасликни ўзи ҳақ этишлайганик, даъво қилиш ёки рад этиш, меросни қабул қилиш, ёки ундам воз кечини каби ва бошқа бир қанча муносабатларга киришинини ўз ихтиёри, эрки асосида амалга оширади.

Рим қуддорчилиқ давлатида хусусан унинг фуқаролик ҳуқуқида *ius civile* (фуқаролик ҳуқуқи) кенг қамровли тушунчалардан иборат бўлган.

ius civile деганда баъзан преторлар ҳуқуқига қарама қарши қўйилган, кўпчилиқ ҳолатларда эса шу давлатдаги барча ҳуқуқий нормаларнинг йиғиндиси ёки давлат қонунини деб ҳам тушунилган, ҳатто иқтисодда ҳукмрон бўлган синф ўз эрки, манфаатини, амалга оширишда бу тушунчалардан ўз мақсадаари асосида фойдаланганлар.

Латин тилида фуқаролик *civile* деган тушунчани берган. Лекин *ius civile* қадимги Рим қуддорчилиқ давлатида асосан фуқаролик ҳуқуқини аниқлаган бўлса ҳам, лекин ҳозирги замон фуқаролик ҳуқуқида тўлиқ бу тушунчани аниқламайди.

Рим қуддорчилиқ давлатида *ius civile* асосида биринчидан қадимги Рим давлатининг миаллий ҳуқуқи тушунилиб улар фақат квиригларга қўлланилган. Шунинг учун баъзан уни «квириглар ҳуқуқи» деб ҳам аташади. Худди шу ҳолатда бу ҳуқуқ, яъни квириглар ҳуқуқи сифатида халқлар ҳуқуқи *ius gentium* (юс генциум)га қарама — қарши қўйилади. Чунки халқлар ҳуқуқлари бутун Рим давлатидаги истиқомат қилиб турган барча инсонларга қўлланилган.

Халқлар ҳуқуқи — перегриглар ва Рим фуқаролари ҳамда бошқа фуқароларга, фуқаролиги бўлмаган шахсларга ҳам қўлланилганлиги учун уни фуқаролик ҳуқуқининг маълум бир тури деб тан олинган.

Дарҳақиқат ушбу муносабатлардан келиб чиқиб Рим давлатида 3 та ҳуқуқий система вужудга келган, яъни цивиал ҳуқуқлари, халқлар ҳуқуқлари ва преторлар ҳуқуқлари ва ҳозирги замон тушунчасига ва талабларига асосан бу учта системанинг йиғиндиси *ius privatum* (юс приватум) яъни хусусий ҳуқуқини келтириб чиқарган.

Рим хусусий ҳуқуқининг асосий мақсади қуддорларнинг эрки, манфаатини кўзлаб, қуллаарнинг объект эканлигини ва уларни аёвсиз эксплуатация қилишлик учун қонунларини истаганча талқин қилишдан мулкдорларнинг манфаатини ҳимоя қилишдан иборат бўлган. Лекин Рим давлатида яшаб турган барча фуқаролар ҳам озод бўлиб Рим фуқароси сифатида тан олинмаганлар. Рим жамоасига киритилмаган шахсларнинг барчаси душман сифатида

қўрилган ва уларга *hostis* (хостис) душман деган маъно билан қарашган.

Ҳақиқатан ҳам Рим фуқаролик ҳуқуқи яхшилик, эзгулик, адолат ва қонунийлик тамойилларига асосланган экан, улар учун қулдорлар, қуллар ва шу ҳудудда яшаб турган барча инсонлар ҳамда аҳоли тенг ҳуқуқга ва бурчга эга бўлганлар.

Бунга мисол қилиб император Юстинианининг *Дигестиде* «Тўғри яшамоқ, бошқа одамга зарар келтирмаслик, ҳар кимга ўзинга тегишли бўлган нарсани бермоқ» деган мазмундан шу нарса келиб чиқадики, Рим ҳуқуқини асосини яхшилик, адолат ва қонунийлик ташкил этган. Лекин эксплуатацияга асосланган ҳар бир жамият ўзининг иқтисодда ҳукмрон бўлган синфларининг эркини, манфаатини кўзлайди ва бу манфаатларни қонунлар асосида мустаҳкамлайди ва Рим давлати ҳам бундан мустасно бўлмаган.

Юқорида қайд қилинганидек, Рим фуқаролик ҳуқуқи асослари хусусий муносабатларни ўрганар экан, шундан келиб чиқиб унинг қандай муносабатларни ўрганишини аниқлаш лозим.

Рим фуқаролик хусусий ҳуқуқи асосан қуйидаги институтларни ўрганади: мулк ҳуқуқи, бошқа шахсларнинг мулкига бўлган ҳуқуқларни, ашёларга бўлган ҳуқуқ, шартномалар ва мажбуриятлар ҳақидаги таълимотларни, оилавий — ҳуқуқий ва мерос (ворислик) ҳуқуқи муносабатларини ўрганади.

Булардан ташқари фуқаролик хусусий ҳуқуқи ҳуқуқларни (яъни хусусий ҳуқуқларни) ҳимоя қилиш институтини яъни даъволар ҳақидаги таълимотларни ўрганади.

§ 2. Рим ҳуқуқининг эксплуатацияга асосланган давлатлар ҳуқуқи ривожланишидаги роли

Қадимги Рим ҳуқуқи инсоният ҳуқуқи тарихида ноёб ўринни эгаллаган. У антик жамиятда ва умуман бутун қадимги дунё тарихида ҳуқуқ ривожланишининг энг қадимги ва ўша даврга нисбатан энг юқори даражасини ақс эттиради. Қачонлардир Рим ҳуқуқини «ёзма ақл» деб атаганлар. Бизлар учун нагаридан ўрнатилган ёзма ақл мавжуд эмас ёки Рим ҳуқуқи ва бошқа ҳуқуқлар ҳам ёзма ақл бўла олмайди.

Рим ҳуқуқи аввало жуда хилма-хил ижтимоий муносабатларни ва ҳодисаларни гоёқ даражада кенг қамраб олганлиги билан ажралиб туради.

У жуда катта билим ва юксак тажрибалар, яъни ҳаётий тажрибалар асосида шу даврнинг машҳур олимлари, юристлари томонидан яратилган.

Ҳақиқатан ҳам Римликлар биринчи бўлиб чекланмаган хусусий мулкчилик ҳуқуқини яъни Рим ҳуқуқшунослари хусусий мулк асосига эга бўлган энг мукамал ҳуқуқ формасини ишлаб чиққанлар ва ривожлангирганлар ва бу ҳуқуқ товар ишлаб чиқарувчилар жамиятининг биринчи жаҳоншумул ҳуқуқи бўлиб ҳисобланади товар ишлаб чиқарувчилар жамиятининг биринчи жаҳоншумул ҳуқуқини, оддий товар эгалари ўртасидаги муҳим ҳуқуқий муносабатларнинг ҳаммаси (харидор ва сотувчи, кредитор ва қарздор, шартнома, мажбурият ва ҳоказо) тафсилли билан ва жуда аниқ қилиб ишлаб чиқилган. Рим ҳуқуқини фуқаролик ҳуқуқини ўрганишда асос қилиб олмақ ҳам мумкин.

«Бу ҳуқуқий тизимнинг мукамаллиги дунёга чуқур ҳуқуқий таҳлил этиш ва нафис (нозик) юридик техника намуналарини берувчи юриспруденцияда ҳам ўз ифодасини топган».³

Рим фуқаролик хусусий ҳуқуқи хусусий мулк эгаларининг, мулкни эгаллаш, фойдаланиш ва уни тасарруф этиш билан боғлиқ муносабатларнинг ҳамда иштирокчиларининг манфаатларини ҳимоя қилишнинг хилма-хил услубларини моҳирона ва усталик билан ишлаб чиққанлар. Айнан римликлар алғари ўтган жаҳон, мамлакатлари тарихи, хусусан, Шарқ мамлакатлари тажрибасига таяниб, биринчи марта хусусий мулкни, шунингдек, бошқа мулкрий ҳуқуқлар ва манфаатларни алоқида моҳирона ва бағоят мукамал суратда юридик тартибга келтирганлар. Узининг шакли миллийлик асосида ишлаб чиқилганлиги билан ажралиб тургани Рим ҳуқуқи ўз замирида жуда бой ҳуқуқий маданиятни ва жуда келтириб у цивилизация ривожланишининг кейинги босқичларида инсониятнинг энг улуғ, мукаддас бўлган умумий бойлиги бўлиб қолган.

Рим қулдорчилик давлатида айниқса юксак обрўга, иззат-икромга эга бўлган юристлар жаҳонда ҳуқуқшунослик (ёки ҳуқуқ) рецептларини ишлаб чиқдилар, яъни барча ҳуқуқларни вужудга келишини уларнинг такомиллашиб боришини ҳамда келажакда барча ҳуқуқий соҳаларнинг ривожланишини белгилаб берганлар.

Юристлар буларни олдиндан кўра билганлар шу сабабли қадимги Рим қулдорчи давлатининг ҳуқуқшуносларини «ҳуқуқ ижодкорлари» деб аташган. Бу юристларнинг ўзига хос хусусияти шундан иборат бўлганки, улар қонунларни ҳар томонлама талқин қилгичлар ҳамда, ҳуқуқларнинг кафолатларини таъминлашга асосий эътиборни қаратганлар.

Милоддан аввалги III аснинг ўрталарида келиб дастлаб квинит (фуқаролик) ҳуқуқи танҳо хукмрон ҳуқуқий тизим бўлиб

³ Ҳ.Мухамедов. Ҳорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи. Тошкент «Адолат», 1999 йил, 219 бет.

келган. У ўзининг муқаддас характери, кўп даражада анъанавийлиги, қадимги Рим ҳуқуқи (квирит — фуқаролик) одат нормалари ва маросимлари билан боғлиқлиги билан ажралиб турган. Бу хусусиятлар айниқса XII жадвал қонунларида ҳам ўз ифодасини топгайлиги яққол кўзга ташланади. Квиритлар яъни Римнинг туб фуқаролари бўлиб ҳисобланиб, уруғдошлик тузумидан келиб чиққан ҳамда натурал ҳўжалик яъни оддий деҳқончилик давлати — жамоа шароитлари белгиларини ўзида акс эттирган.

Бу ҳуқуқ ўз ривожланишининг дастлабки босқичларда фақат Рим фуқаролигига эга бўлган шахсларга нисбатан қўлланилган ва Рим қ.уқаросига барча имтиёзларни яратиб берганлиги билан ажралиб турган.

Дастлаб квиритлар ҳуқуқи Рим фуқароларига кўп ваколатлар, хусусан республика сиёсий ҳаётида иштирак этиш, давлат фондидан ер участкаси ажратиб олишлик каби имкониятларни берган эди. Бундай ҳуқуқларга эга бўлмаган плебейлар бутун илк республика даврида патрицийлар билан ҳуқуқларининг тенглаштирилиши учун кураш олиб борганлар. Натижада фуқаролик ҳуқуқида кўзда тутилган барча имтиёзлардан плебейлар ҳам фойдаланадиган бўлганлар.

Квирит (фуқаролик) ҳуқуқи илк синфий жамиятнинг оддий, натурал муносабатларини ўзида акс эттирган. У узоқ вақт қоҳинлар, — понтификлар фаолияти билан боғлиқ бўлган эди.

Рим ҳуқуқининг тараққиётида ва унинг шаклланишида қоҳинлар муҳим ўринни эгаллаганлар. Айниқса улар ичида Понтификлар ажралиб турган. Понтификлар маълум бир давр мобайнида суд ишлари бўйича юридик фаолият билан боғлиқ муносабатларни тартибга солиб турганлар.

Ижтимоий муносабатларнинг янада такомиллашиши натижасида Рим ҳуқуқида аста — секин дунёвий асослар кучайиб борса — да, ҳам, лекин ўзида кўпгина дабдабани ва маросимийликни ҳамда дастлабки одат нормаларини сақлаб қолган. Шу билан бирга у талабчанлиги, ҳатто шафқатсизлиги, аниқ таъкидланганлиги билан ажралиб турган. Архаик рим фуқаролик ҳуқуқининг ўзига хос хусусияти мулкий муносабатларни биринчи навбатда хусусий мулк ҳуқуқини аниқ тартибга солганлиги билан ажралиб турган. Хусусий мулк ҳуқуқи мулк эгасининг ўз ашёси устидан тўла ҳукмронлигини кўрсатган. Лекин фуқаролик жамоаси ерларини ва бошқа ҳўжалик ҳуқуқи учун муҳим ва оилавий характерга эга бўлган мулкларни тасарруф этишини олий назорат қилиш ҳуқуқини узоқ вақтгача ўзида сақлаб қолган. Квирит (фуқаролик) ҳуқуқида тантанали суд одатларига ёки суд процессини ўтказиш тартибларига қатъий амал қилиш катта аҳамиятга эга бўлган. Шу боис бу даврда шакл мазмундан, суд жараёни эса — моддий

ҳуқуқдан устун турган. Расмиятчилик илк синфий жамиятда ҳаётнинг патриархал тизимининг (сақланиб қолиши ва қайтадан тикланиши учун ёрдам берадиган мустаҳкам ҳуқуқий тартиботни ушлаб туриш шароитларидан бири бўлган эди. Лекин у объектив жиҳатдан фақат хусусий мулкчилик муносабатларининг ривожланишини тўхтатибгина қолмай, балки ижтимоий ва сиёсий ҳаётнинг демократик шакллари ҳам тўхтатиб қўйган.

Рим қулдорчилиги давлатининг фуқаролик ҳуқуқи ўзининг ижтимоий моҳиятига кўра консерватив характерга эга бўлган бўлса ҳам, аммо ташқи савдо ҳуқуқий муносабатларининг янада такомиллашиши, ўсиши натижасида қулдорчилик тизимининг эҳтиёжлари билан қарама — қаршиликка учрай бошлаган ва бу муносабатларда чет эл фуқароларига ёки Рим жамоаси фуқаролигига эга бўлмаган шахсларга ҳам бироз ҳуқуқлар берилган яъни халқлар ҳуқуқлари (*ius gentium*)ни келтириб чиқарганлар. Шундай қилиб, бироз чегараланган ҳолда бўлса ҳам, озода бўлган шахслар ва бошқа фуқаролар ўртасида тенглик вужудга келган.

Бу тенгликни миладдан аввалги 212 йида император Каракалла ўзининг фармони билан мустаҳкамлаган.

Рим қулдорчилиги давлатининг асосий ҳуқуқларидан бири бўлган Рим фуқаролик ҳуқуқи асослари ўзининг индивидуал характери яъни хусусий мулк ҳуқуқи институтининг чегараланмаганлиги билан, иқтисодда ҳукмрон бўлган синфларга — қулдорларга, савдогар — бойларга кенг ҳуқуқ ва имкониятларни яратиши билан ажралиб турган.

Унинг ўзига хос хусусиятларидан яна бири шартнома институтининг кенг асосда қўлланилишидир. Шартномаларнинг янги шакллари ишлаб чиқиш, амалиётга тадбиқ этиш, шартнома шартларини реал ва лозим даражада бажаришни таъминлаш, айниқса шартнома субъектларининг тенг ҳуқуқлилигини эътироф этиш, шартномани бажармаган шахсга, қардорга энг оғир бўлган мулкий жавобгарликларни қўллаш асосидан келиб чиққан.

Рим фуқаролик ҳуқуқида айниқса индивидуализм (ҳатто ўзи томонидан ўрнатилган бўлиб), (« та ҳукмронлиги» институтига ҳам ўхшаб кетадиган) тамойили низоҳатда мустаҳкам, ўз ҳуқуқларини ва ҳаражат доираларини мустақил белгилайдиган, ўз мулкига, оила мулкига, жамоаси мулкига оила боғлигининг ҳукмронлигини таъминлаш, фақат ўзи томонидан мулкни эгаллаш ва ундан фойдаланишни белгилаш, ҳатто тасарруф этишлик ҳам ўзи билан ёки мулк ҳуқуқинининг мутлоқ эгаси билан боғлиқ бўлиб ўз ҳукмронлиги ва ўзининг манфаати орқали амалга оширилаган.

Индивидуаллик ҳатто — уй бошқарувчилигида, мулк эгаллигида, қуддор эканлигида ва бошқа шахслар билан тузилган шартномаларда ва ҳаракатларда ҳам яққол кўзга кўринган.

Рим ҳуқуқи муносабатларида аниқлик, сўзларни, тушунчаларни ўз жойида ва мақсадга мувофиқ ишлата билишлик, ҳуқуқнинг аниқлиги ва амалиёт билан боғлиқлиги, булардан ташқари барча вужудга келган муносабатларнинг иқтисодда ҳукмрон бўлган синфнинг эрки, иродасини ва манфаатини кўзлаштириши билан бошқа ҳуқуқий соҳалардан фарқ қилган.

Қадимги Рим фуқаролик ҳуқуқи ҳозирги (Англия ва Америка қонунларида ташқари) барча буржуа мамлакатлари ҳуқуқларидан қонуналикдан ўзининг ўйидаги хусусиятлари билан фарқ қилади:

а) Рим ҳуқуқида ҳуқуқ ижоркорлиги энг юқори чўққига кўтарилган. Преторлар ўз эдиктлари орқали янги қонуналик, ҳуқуқий нормаларни вужудга келтирган. Рим ҳуқуқшунослари ҳар бир масалани (казусини) ҳал қилаётган даврда аниқ (предмети аниқ бўлган) бир фикрга келиб ҳуқуқий нормаларни қабул қилганлар, яъни уларда «ҳалқнинг тирик овози» жаранглаб турган. Тўғри буржуа давлатларида ҳам Кодекслар, Институциялар, Новеллалар ёки шунга ўхшаш қонун тўпламлари мавжуд бўлган, аммо уларнинг кўпчилиги аниқ (конкрет) бўлган суд ишларини ёки бошқа ҳуқуқий муносабатларни кўриб чиқиш асосида вужудга келмаганлар.

Аммо буржуа мамлакатларида МДХ давлатларида, Шарқ мамлакатларида ҳам ҳар бир соҳалар бўйича конкрет қонуналик, Асослар, Кодекслар, Уложениялар ва бошқалар қабул қилиниб, абстракт нормалар асосида вужудга келган. Амалиётдан узоқроқ асосда қонун қондилар қабул қилинган ҳамда бир — бирига буйсунадиган, бир — бирисиз амалиётга қўлланилиши мураккаб бўлган нормалардан иборатдир.

Рим юристлари преторларнинг зарурий ва ёрдамчилари бўлган. Улар претор томонидан қабул қилинган эдиктларнинг мазмунини, тузулишини, қонуналик талабларига мос ҳолда келтиришлик зарур учун ёрдам берганлар ва уларнинг обрўйининг доимо ўсиб боришини таъминлаганлар.

Қадимги Рим фуқаролик ҳуқуқи асосларида консерватизм тамойили мавжуд бўлсада ҳам аммо унинг тез орада илғор, етук муносабатларни, ижобий ҳаракатларни тезда қабул қилишлик ва эски нормалар, бугунги вужудга келган муносабатларга тўлиқ жавоб бера олмай қолса, юристлар эски қонуналикни йўққа чиқармасдан, унинг ўрнига янги нормаларни ўйлаганлар, баъзан преторлар орқали ўз эдиктларига ўзгартиришлар киритиш ёки қонуналикни, одат нормаларининг моҳиятига таъсир этмасдан ўзлари янги фикрларни, қонуналикни тўлдирувчи, унга қўшимча киритувчи ёки ўзгартирувчи фикрларни, жумлаларни, таклифларни

киритиб, ҳуқуқрон бўлган синфнинг манфаатини амалга оширишга қаратилган таъмиқлаб берганлар.

Ҳудди шундай қилиб, цивил мулк қаторида бошиқорлар ёки преторлар мулк, фуқаролик асосда мерос қолдириш, ворислик муносабатларини ҳал этиш билан биргаликда мерос ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишда претор тизими ҳам вужудга келди.

Рим фуқаролик ҳуқуқи — хусусий ҳуқуқ сифатида доимо вичил асосда, эски нормаларнинг ўрнига янги қонун қондаларини киритиб, амалиёт билан узвий боғланиб «халқнинг тирик овози» ни эътиборга олиб ривожланган ҳуқуқ тизими бўлиб жаҳон тарихининг ҳуқуқий элемент сифатида ўз ўрнига эгадир.

Юқорида қайд қилинганидек, Рим ҳуқуқи қадимги қулдорчилик жамиятининг ривожланган ҳуқуқ тизимидир. Рим ҳуқуқи қулдорчи тузумининг иқтисодий асосини мустақкамлашда, қулларни эксплуатация қилишда, йирик хусусий мулкларнинг вужудга келишида ва товар — пул муносабатларининг ривожланишида муҳим ролини ўйнаган бўлсада ҳам, айниқса унинг ҳуқуқ рецепцияси сифатидаги функцияси ҳозирги вақтга қаар давом этиб келмоқда.

Рим фуқаролик хусусий ҳуқуқининг ҳуқуқ рецепцияси шундан иборат бўлганки, қулдорчилик, ҳамда феодализм ижтимоий — иқтисодий формациясининг вужудга келишида, феодал ва буржуа ҳуқуқий муносабатларининг ривожланишида асосий манба бўлиб ҳисобланган. Бу ҳуқуқ рецепциясини қўлланишда жаҳон мамлакатлари қўйидаги асослардан келиб чиққан ва чиқмоқда, яъни ҳисобланаган.

Рим хусусий ҳуқуқининг ҳуқуқий ривожлантиришидаги роли икки ҳолат билан изоҳланишига:

1) римликлар биринчи бўлиб чекланмаган хусусий мулкчилик ҳуқуқини ишлаб чиққанлар ва ривожлантирганлар.

2) бу ҳуқуқда шартнома масалалари атрофида ишлаб чиқилиб, турли хил шартнома (олди — сотди, қарз, ва бошқа) муносабатлари тартибга солинган. Рим хусусий ҳуқуқи одатлар, анъаналар, қонунлар, сенатларнинг қарорлари, сенатус — консултантлар, магистратларнинг эдиктлари фармойишлари, фармонлари, императорларнинг конституциалари, Римнинг кўзга кўринган юристлари яратган асарлари, янгидан ижод этган нормалари ва қондалари асосда вужудга келганлигини эътиборга олмақдалар.

Дастлаб Рим фуқароларининг ҳуқуқий ҳолати Рим халқининг яъни квинитларнинг анъаналари, дини, урф — одат нормалари билан чамбарчас боғлиқлиги, ҳатто квинитларга берилган имтиёزلардан келиб чиққан ҳолда аниқланган ва плебейларнинг

Ўзига хос бўлган одат нормалари, турмуш анъаналари, қондаларининг мавжудлигидан ва охирида халқлар ҳуқуқларининг вужудга келишини эътиборга олиб рим ҳуқуқининг рецепциясидан фойдаланмоқдалар.

Ҳақиқатдан ҳам XII асрлардан бошлаб Ғарбий Европа мамлакатлари ва бошқа мамлакатлар ўзининг савдо — сотиқ, саноат ва бошқа соҳаларининг янада ривожланиши натижасида ўзаро ҳамкорликни, шартномавий муносабатларни кўпроқ амалга ошириш имконияти заруриятта айлашди бу эса янги ҳуқуқий ускуртмага асосланиши талаб этарди.

Кўпчилик давлатларнинг муносабатлари давлатлараро ҳуқуқий муносабатларни талаб этиб, илгариги одат ҳуқуқий нормалари чегарасидан чиқишни, айнан бу одат нормалари ижтимоий ривожланиш учун тўсиқ бўлиб қолганлиги, улардан чиқиб янги ҳуқуқий нормаларга асосланишни тақозо этди ва бу ҳуқуқий нормалар — Рим хусусий ҳуқуқи нормаларидан ташкил топди.

Рим хусусий ҳуқуқи Рим давлатининг ижтимоий — иқтисодий ривожланиши даврида ўзининг миаллийлигини, ҳудудий...гини, одат нормаларидан холи бўлганлигини, ва барча халқлар ўртасидаги хўжалик ҳуқуқий муносабатларини тартибга сола олиши билан фарқ қилиб, бир неча давлатлар ўртасида қўллана олиши мумкин бўлган давлатлараро ёки давлатлар учун «умумий ҳуқуқ» асосида тан олина бошлади.

Рим давлатининг хусусий ҳуқуқи Рим давлатининг емирилиши оқибатида феодал ва буржуазия ҳуқуқий муносабатларининг айниқса Марказий ва Шарқий Европа мамлакатларининг ҳуқуқ соҳаларининг вужудга келиши учун фундамент бўлиб хизмат қилди.

Дарҳақиқат бу давлатларнинг ҳуқуқини ривожлан — тиришда асосан Рим хусусий ҳуқуқининг рецепцияси кучли бўлди, чунки Рим давлатининг емирлиши билан унинг оммавий ҳуқуқи ўз — ўзидан тугаб кетган эди. Айниқса ҳуқуқ рецепцияси Германияда тўлиқ ўз ифодасини топди, яъни Германия «Муқадд Рим империяси» деган номни ўзига ўтказиб олди.

XVII — XIX асрларда Англия, Франция ва бошқа кўпгина Ғарбий мамлакатларда кўп сонли қонунлар қабул қилинди. Булардан энг муҳими ва энг мукамал қонунлар деб XIX аср бошларида Наполеон даврида Францияда қабул қилинган фуқаролик ва жинойт кодексларини тилга олсак бўлади. Уларда Рим ҳуқуқининг таъсири катта эди.⁴

Наполеон Бонапарт эса давлатта келишдан олдин Рим империясидан олдин Рим империясида қўлланилган консул,

⁴ Саидов А.Х. Сравнительное правождение, юридическая география мира. М., 1993.

Биринчи консул мансабларига эришишни орзу ҳавас қилиб, бошқа давлатларда эса сенатнинг таъқим топиши, император титулининг кўп давлатларда қўлланилишига бариқаси, Рим қулдорчилиқ давлатининг хусусий ҳуқуқи томонидан эришилган ютуқларининг бошқа мамлакатлар томонидан қабул қилиб олинishi эди.

Албатта феодал ва буржуа ҳуқуқларининг ривожланишида ва Рим хусусий ҳуқуқига асосланишида кўп қўлланма қўлланмага учраб, у ҳуқуқий нормаларни янги вужудга келган ижтимоий муносабатларга мослаштириб олишани учун катта ҳаракатлар амалга оширилди. Ҳатто Германияда XVI—XVII асрларда Пандектлар ҳуқуқи ва системаси вужудга келди. Рим ҳуқуқининг нормаларини мазмунан бўлган ҳолда «Замонавий Рим ҳуқуқини» вужудга келтирди. Рим ҳуқуқининг манбаларига қайта шарҳлар, расмий бўлмаган қайта ишлалар амалга оширилди.

Рим хусусий ҳуқуқи бутун жаҳонда Университетлар, институтларда Рим ҳуқуқининг тарихи, Рим хусусий ҳуқуқи, Рим фуқаролик ҳуқуқи деган номлар билан ўқитилаяпти. Ҳатто Бирлашган Германияда Пандектлар тизими билан Гай Институцияларини алоҳида фан сифатида ўқитилади. Африка, Шарқий Осиё, Шимолий Америкада, айниқса Хитой халқ республикаси, Куба социалистик Республикасида, ГАРБий Европа мамлакатларида университетлар режаларига Рим хусусий ҳуқуқини киритганлар.

ГАРБий Европа мамлакатларида Рим хусусий ҳуқуқини фуқаролик ва савдо ҳуқуқий соҳалари қонунларини ишлаб чиқишда, уларни такомиллаштиришда норматив асос сифатида ишлатилиб келинмоқда.

Шарқий Африка мамлакатларида Рим хусусий ҳуқуқи ўзининг фуқаролик, савдо ва бошқа иқтисодий муносабатларини тартибга солишда ўзининг асосий манбалари билан кўшимча манба сифатида қўлланилмоқда.

Бу қайта ишлалар, янгидан шарҳлашлар Рим хусусий ҳуқуқи нормаларини моҳиятини, мазмунини тасвирлаш эмас, балки ўша жамиятнинг ривожланиш жараёни тарихий зарурияти сифатида ва янги вужудга келган ишлаб чиқариш муносабатларига мослашишдан келиб чиққан эди.

Шундай қилиб, янги вужудга келган ижтимоий муносабатлар, ишлаб чиқариш муносабатлари янги ҳуқуқий нормаларга асосланишни тақозо этди ва XVII—XIX асрлардаги буржуа фуқаролик ҳуқуқининг ривожланишига Рим хусусий ҳуқуқи ҳам назарий ва амалий асосда фундамент бўлди.

§ 3. Рим фуқаролик ҳуқуқи асосларини ўрганишнинг Ўзбекистон юристлари учун аҳамияти.

«Ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади... Тарих сабоқлари инсонни ҳушёрликка ўргатади, продасини мустақкамлайди... Инсон учун тарихдан жудо бўлиш — ҳаётдан жудо бўлиш демакдир»⁵ деб таъкидлайди Президентимиз И.А.Каримов «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» деган асарда.

Ҳақиқатан ҳам тарих фан сифат да жамият тараққиётининг объектив қонунилари ҳақидаги билимлар тизимини ўзида мутассамлаштиради, уларни тушуниш жамиятнинг келажакдаги ривожланишини кўра билишга имкон яратади.

XX аср муқаддам вужудга келган Рим қулдорчилиги давлатининг фуқаролик хусусий ҳуқуқи тарихини ўрганиш Ўзбекистон юристлари учун энг долзарб масалалардан биридир. Ўзбекистон Республикаси мустақил, суверен, ҳуқуқий давлат сифатида фуқаролик жамиятини қурар экан, у ўзининг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва ҳуқуқий муносабатлари орқали жаҳондаги барча давлатлар билан шартномалар тузиш, уларни бажаришлик муносабатларини олиб бормоқда ва барча давлатлар томонидаги де — юре сифатида тан олинган.

Ўзбекистон юристлари жаҳон маданиятининг ҳуқуқий ёдгорлиги сифатида ўз ўринини қолдирган Рим ҳуқуқини ўрганмасдан, унинг иланларига етмасдан, буржуа ҳуқуқини тўлиқ англаб олишлик ниҳоятда мураккаб ванамигини тушуниб етати. 1804 йилги Наполеон фуқаролик Кодексидан беш аб, 1900 йилги Германия Фуқаролик Уложениyasi ва бошқа Европа, Осиё ва Африка мамлакатлари кўпчилигининг Фуқаролик ва савдо кодекслари Рим фуқаролик хусусий ҳуқуқининг нормаларига асосланиб қабул қилинган, чунки уларнинг энг асоси мақсади хусусий мулкни «муқаддаслаштириш»дир. Шу билан бирга иқтисодда ҳукмрон бўлган синф вақмаларининг эрки, продаси ва манфаатини қонуи даражасига кўтариб, уни мустақкамлашдан иборатдир.

Рим ҳуқуқшунослари хусусий мулк асосига эга бўлган энг мукамал ҳуқуқ шаклини ишлаб чиққанлар, ҳамда бу ҳуқуқ товар ишлаб чиқарувчилар амиятининг биринчи жаҳоншумул ҳуқуқи асосида эътироф этилган.

Рим ҳуқуқшунослари цивилистивага (фуқаролик ҳуқуқи) оид бўлган тушунчаларни, яъни шахслар тушунчаси, фуқаролик ҳуқуқи ва муомала маёқати, деъво муддатлари, ашёлар, мулк ҳуқуқи, бошқа шахсларнинг мулкига бўлган ҳуқуқ, унинг турлари ва элементлари,

⁵ И.А.Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., «Шарқ» НМК, 1998 йил, 5, 9 — 10 бетлар.

эгаллик тушунчаси, феодалнинг ва тасарруф этишлик, шартномалар, мажбурийат ҳуқуқи, битимлар, оила — никоҳ муносабатлари, ворислик ва бошқа фуқаролик ҳуқуқида қўлланиладиган кўпчилик терминларни, сўзларни ишлаб чиққанлар ва бу ифодаларнинг барчаси Ўзбекистон фуқаролик ҳуқуқида ва бошқа ҳуқуқий соҳаларда кучли ижтимоий сиёсатни қўллашликдан, яъни кам таъминланган шахсларнинг моддий ҳуқуқларини ва шахсий ҳуқуқларини ҳимоя қилишликдан келиб чиқиб, тўлиқ қўлланилиб келинмоқда.

Албатта бу тушунчалар ХХ аср муқаддам вужудга келган. Баъзи бирлари ўз моҳиятини йўқотган бўлиши мумкин. Лекин кўпчилик тушунчалар Фуқаролик ҳуқуқида тўлиқ асосда қўлланилиб келинмоқда.

Айниқса Рим юристларини «ҳуқуқ ижодкорлари» деб аташганлар ҳар бир вужудга келган воқеаликни ҳаракатдаги бўлган қонунлар асосида ҳал қилар экан, унинг келажагини ҳам ўйлаганлар, натижада янги — янги тафаккурлар вужудга келиб, қонуимларни ўйлаб чиқарганлар.

Буржуа ҳуқуқи Рим ҳуқуқининг шартли билан сўғорилган Рим ҳуқуқини билмасдан туриб буржуа ҳуқуқининг моҳиятини, мазмунини тушуниб еттиш анча мурраккаб.

Ўзбекистон юристларининг барча жодон далалатлари билан юридик муносабатларда қатнашишнинг уларнинг ҳуқуқини библишликни тақозо этади. Бунинг учун буржуа ҳуқуқининг асл маибабини ўрганиш, яъни Рим ҳуқуқини ҳуқуқини ўрганишлик талаб этилади.

Рим ҳуқуқини «юридик терминлар лабораторияси» деб ҳам атаганлар. Бу терминларни яъни юридик техникани ўрганиш, юристлар томонидан қонуимларни қабул қилишликда, уларни такомиллаштиришда ҳамда пухта ва аунда асо ва, жуда аниқ ва тушунарли бўлган сўзларни ишлатишда ҳам катта ёрдам беришляги мумкин.

Улардан ташқари Рим ҳуқуқи ҳар бир қонунни ёки норматив ҳужжатларни қабул қилишда ҳар томонлама фикрлашиб, юридик тафаккурининг кучли таъсири оидда вужудга келган нормалардан иборатдир. Уни ўрганиш юристлар томонидан юридик тафаккурлаш қобилиятининг кучайишига олиб келиб, қисқа ва айнан халққа тушунарли ҳужжатлар, қабул қилишлик учун имконият яратиш мумкин.

Рим ҳуқуқи тарихининг энг босқичида унинг энча муҳим манбаи сифатида преторлар — томонидан қабул қилинган эдиклари ҳисобланган. Бу эдиктлар преторларнинг ўзи учун мажбурий бўлиб, бундан қонун деб ҳам аталган (Цицерон).

1103248

Бу эдиктлар асосида цивил ҳуқуқи билан бир қаторда иккитанги ва мутлақо мустақил ҳуқуқий тизим «претор ҳуқуқи» (*ius praetorium*) ва «халқлар ҳуқуқи» (*ius gentium*) ҳуқуқлари ўсиб чиққан. Преторлар эдиктларининг гуркираб ўсган пайти уларнинг қонун ижодкорлиги фаоллиги асосан янги эра миздан илгари 250—80 йилларига тўғри келади.

Юстиниан Кодификациясининг муаллифларидан бири VI асрда ижод қилган Византия юристи Доросей преторлар ҳуқуқлари ва цивил ҳуқуқларини бирлаштиришни қуйидагича таърифлайди:

«Инсонларга таалуқли бўлган одат нормаларига янгиликлар киритилишлиги натижада вақтлар ўтиши давомида иккала ҳуқуқ ўзаро келишиши натижасида янги бир ҳуқуқни вужудга келтирди». Худди шундай асосда Рим синфий жамиятининг ҳуқуқи вужудга келиб илгариги бир—бирига қарама—қарши бўлган ҳуқуқлар ҳуқуқ сифатида қўшилиб кетдилар.

Мазкур иккала тизим преторларнинг ҳуқуқ ижодкорлик фаолиятлари натижаси бўлган. Машҳур юристлардан бири Преторлар ҳуқуқлари тўғрисида Марциан шундай деган, эди Ҳақиқатан ҳам преторлар ҳуқуқи «халқнинг тирик овозидир» чунки улар ўз эдиктлари орқали янги—янги қонунларни келтириб чиқариб, халқнинг талабларига тўлиқ жавоб бера оладиган самарали ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтирди.

Рим магистратлари олий эммавий ва ҳарбий ҳокимиятга эга бўлиб, ўз фаолиятларини амалга ошириш мақсадида барча шахслар учун тарғиб қоидаларини ишлаб чиққанлар.

Шундай қилиб, Римда ҳуқуқ манбаларининг мураккаб (аслида уч қисмдан иборат бўлган), тизими вужудга келган.

Империя ўрнатилиши билан Римнинг сиёсий тизимида преторнинг мақоми ҳам аста—секин ўзгариб борган. Преторлар эдиктлар чиқариш ҳуқуқини расман сақлаб қолганлар, лекин уларнинг фаол «ҳуқуқ ижодкорлиги» ўсиб бораётган бир пайтда император яққа ҳокимлигининг қарама—қаршилигига дуч келган. Шу сабабли милоддан I асрларидаёқ преторлар ўз ўтмишдошларининг эдиктларини тўлиқ нусха қилиб олишни қоида қилиб олганлар ва ҳоҳласалар қисман ўзгартиришлар киритганлар. Шу тариқа эдикт мазмуни ўзгаришсиз бўлиб қолган ва у янги ҳуқуқ нормаларини келтириб чиқариш функциялари ўз кучини доимий равишда йўқотиб борган.

Шу муносабат билан император Адриан претор ҳуқуқини кодификация қилишга аҳд қилган ва бу ишни таниқли юрист Сальвия Юлианга эра мизнинг (125 ва 138 йиллари) топширган. Охириги тузилган эдикт (Юлиан эдикти сифатида машҳур) расман сенатус—консулт деб тасдиқланган ва «адабий эдикт» деган ном

олган. У кейинги магистратларнинг ҳаммаси учун мажбурий бўлиб қолган. Шу вақтдан бошлаб претор эдикти аслида қотиб қолган ва янги ҳуқуқий метёрлар манбаи бўлмай қолган.

Сенатус — консултлар аввалги даврда ҳуқуқий кучга эга эмас эдилар. Императорлав даврида уларнинг аҳамияти анча ўсган. Эрамизнинг I асри биринчи ярмида сенатус — консултлар одатда санкцияга эга эмас эдилар, лекин претор эдикти шарофати билан улар мажбурий кучга эга бўлганлар. Аммо Адриан сенатга қонун чиқариш ҳокимиятини яна қайтариб берган ва сенатус — консултлар қонун сифатида чиқа бошлаган. Уларнинг ҳуқуқ манбаи сифатидаги роли ўсган, чунки улар принципс номидан тузилиб, кўпинча уларнинг номи билан аталган.

Императорларининг мустақил қонун чиқариш ҳокимияти уста — секин мустаҳкамланган ва кенгайган. Дастлаб императорларнинг қонунари (конституциялари) оила мажлислари томонидан ҳокимият вакилиги натижаси сифатида кўрилган ва бунга кўра рим халқи ўз қонун чиқариш ҳокимиятини императорларга ўтказган. Шу вақтдан бошлаб императорларнинг қонунари ҳуқуқнинг энг муҳим манбаига айланган. Императорларнинг қонунари магистратларнинг кўпгина ҳужжатларидан фарқ қилиб, рим давлатининг бутун ҳудудида ҳаракатда бўлган, шаҳар ёки алоҳида провинциялар доирасида чекланиб қолмаган.

Императорлик ҳокимияти ҳужжатлари (конституция)лари қуйидагилардан иборат асосий кўришларга эга бўлган:

1. Эдиктлар — «империйум» ҳокимиятига асосланган. Магистратлар эдиктларидан ўзининг барча фуқаролар учун мажбурий бўлганлиги нуқтаи назаридан фарқ қилишлари билан ажралиб турган шунинг учун фақат мазкур император ҳаётлик чоғида юридик жиҳатдан мажбурий бўлган мумий қондалар. Бироқ эрамизнинг II асридан бошлаб эдиктларга императорнинг ворислари томонидан ҳам амал қилишилик ҳам мажбурий деб ҳисобланилган.

2. Рескриптлар императорнинг ҳуқуқий масалалар бўйича консултациялар сўраган алоҳи а шахсларга ёки магистратларга берган жавоблари ёки маслаҳатлари.

3. Декретлар — император томонидан суд ишлари бўйича чиқарилган қарорлар. Улар асосида мустақил императорлик юриспруденцияси ташкил топган.

4. Мандатлар — провинцияларнинг ҳокимларига йўлланган широкциялар (йўл — йўриқлар қўлланмалар). Уларнинг чида баъзи ҳол рда peregrinларга ва бошқа фуқароларга нисбатан қўлланиладиган фуқаролик ва жиноят ҳуқуқи метёрлари ҳам мавжуд бўлган.

Императорларнинг конституциялари дастлаб фақат оммавий тартибдаги давлат тузилиши, унинг органлари (маъмуриятнинг ашқил этиш, жиноятларни ҳал этиш каби масалаларни) ҳал қилиш билан боғлиқ бўлган бўлса энди эса уларни ҳуқуқий тартибига солишнинг ҳамма соҳаларини тобора кўпроқ қамраб олган. Императорлик даврида ишлаб чиқилган кўпгина ҳуқуқий ҳужжатларнинг турлича шакллари оқибатда ўрта асрлар монархиясининг қонунчилик техникасига катта таъсир кўрсатган.

§ 4. Юристар фаолияти

Янги эра миздан ил ариги 17 йилдан — янги эра мизнинг 235 — йилларини ўз ичига олади. I—III асрларда синфий (принципиат) даврида рим ҳуқуқи ривожланишининг жуда муҳим ва ўзига хос манбаи юристарнинг фаолияти бўлиб қолган. Рим юристлари қадимги Римнинг бутун ҳуқуқий тизимини изчила ва яхлит ривожланишининг таъминланишига катта ҳисса қўшганлар. Рим юриспруденцияси плебейлар понтифики Тиберий Коруканиядан, у биринчи бўлиб консултация бера бошлаган (милоддан аввалги 254 йилдан) бошлаб соф дунёвий характер касб этган. Уларнинг берган ҳуқуқий маслаҳатлари биринчи марта оммавий ва очиқ характерга эга бўлган.

Синфий даврининг аристократ оиласидан чиққан энг машҳур юристларидан бири Лабейондир. У ҳуқуқлар бўйича новатор ва Прокуляялар ҳуқуқ мактабининг асосчисидир.

Сабиньян ҳуқуқ мактабининг асосчиси Капитон ва Сабин — фуқаролик ҳуқуқининг биринчи шарҳловчиси сифатида танилган. Сабиньян ҳуқуқ мактабининг ўқувчиси — машҳур Гай Институциясининг муаллифи Гай. III аср юристлари Эмилией Папиннан, Павел ва Ульпианлар ҳуқуқ ишодкорлари бўлиб етишиб чиққанлар. Ҳуқуқ мактабларининг ўқитувчилари Сабин, Юлнан, Прокул ва Целъа машҳур юридик фанини ривожлаштирувчи, аҳолини ҳуқуқий маданият билан таништирувчи олимлардан, зиёдилардан бўлган. Айниқса Лабейон республикачилар тарафдори бўлиб, у ўз мактабига ҳамда ҳуқуқ соҳасига кўп янгилликларни киритди, у ўзининг сўнмас талаитига ва фанларга, илмга бўлган ишончи билан Капитондан ажралиб турарди.

Айниқса пивил ҳуқуқларининг ривожланиши император Август даврига билан чамбарчас боғлиқдир.

Император Август даврида кўпчилик шартномалар ссуда шартномаси, гаров шартномалари (ius civile) фуқаролик ҳуқуқи тусини олди.

Император Август томондан киритилган кўп ўзгартиришлар қонуи тусига эга бўла бошлаб, айниқса шахслар ҳуқуқларига, оила

ва мерос ҳуқуқига ва шартномалар жавобгарлиги бўйича қатъий миллий ҳуқуқ бўлиб ҳисобланилган фуқаролик ҳуқуқига беқисс бўлган ўзгартиришлар, тўлдиришлар киритилди.

Император Август юристлар билан ўз муносабатларини яхшилаб, уларни давлат ишларига, претория префектларига (қупроқ суд ишлари бўйича) шаҳар бошлиғлигига ўтказа бошлади.

Машҳур юристлардан бири Сабин дидактик асар *ius civile* (фуқаролик ҳуқуқи) 3 китобдан иборат бўлган асарни яратди. Бу асар қуйидаги қисмлардан иборат эди:

1. Мерос ҳуқуқи ҳақида;

2. Шаҳслар ҳуқуқи;

3. Мажбурият ҳуқуқи;

4. Ашёвий ҳуқуқлар тўғрисида ва ҳар бирида шу мавзуга тааллуқли бўлган барча саволлар жавоблар билан тўлдирилган. И асрнинг машҳур юристларидан Флорентини ўз Институциясини 12 та китобдан иборат асосда яратди.

Айниқса диққатга сазовор бўлган юристлардан Цельсининг 39 та китобдан иборат бўлган Дигестлари ва уларнинг шарҳлари, энг кучли ва машҳур юристлардан яна бири Юлиан, унинг Дигестлари 90 та китобдан иборат эди. Бу асарлардан Рим синфий даврининг машҳур юристлари, Гай, Павел, Ульпиан, Папинианлар ҳамда Юстиниан кодификациясини ишловчи барча юристлар фойдаланганлар.

Марцелла, Сцевола томонидан биринчисидан 31 та китоб, иккинчисидан 40 китоб асосида Дигестлар яратилган.

Жаҳон юриспруденциясида ўз ўрнини қолдирган энг машҳур бўлган юрист, улуғ юрист Папиниан иккита асар яратган биринчиси 37 та китобдан, иккинчиси *Responsa* деб аталиб, 19 та китобдан иборат бўлиб, бу асарлардан Юстиниан Кодификациясида тўлиқ фойдаланилган.

Ульпиан ўқувчиси бўлган Модестин ҳам *Responsa* деган асар яратган, у ҳам 19 та китобдан иборат бўлган.

Республика даврининг юристлари суд амалиётида муҳим ўрин тутган. Улар суд жараёни масаллари бўйича, у билан боғлиқ бўлган ҳуқуқий жавобларни аниқ ифодалаб, юридик ҳужжатларни шарҳлаганлар ва тузганлар, қатор ҳолларда суд жараёнининг ўзида томонлардан бирига ёрдам кўрсатиб иштирок этганлар. Республика даврининг юристлари суворийлардан ҳам чиққан. Уларнинг ичида энг машҳурлари Элия Пета Ката Марк Манилий, Алфен Вар, Квинт Муций Сцевола, Публий Муций, Сцевола, Сервий Сульпиций, Руф ва бошқалар бўлганлар.

Қадимги Рим қулдорчилиқ давлатида юриспруденция, ривожланиши энг юқори чўққига чиқди. Бу даврда хусусий

мулкка бўлган ҳуқуқ ҳамда Рим хусусий ҳуқуқи ниҳоятда ижобий асосда такомиллашди.

Бу даврнинг юристлари ҳуқуқий назариянинг ва амалиётнинг ривожланишида катта ҳисса қўшди. II — асрни «олтин аср» деф атаганлар. Чунки II — аср машҳур бўлган жаҳон тарихид ўзларининг юридик хазиналари ва ёдгорликларини, ўчма изларини қолдирдилар.

Цивил ҳуқуқи ва претор ҳуқуқининг шарҳлари, шунингдек цивил ва претор ҳуқуқини синтез қилишга уриниб, турли ҳуқуқий маслаҳатлар бўйича ёзилган асарлар — дигестлар катта шухра қозонган. Дигестларда одатда, айнан ўша ёки бошқ муаллифларнинг анча қадимий асарларида («Саволлар» «Жавоблар» ва бошқалар) парчалардан (кўчирмалардан) фойдаланилган, шу билан бирга, ҳуқуқий материал қатъиян аниқ тартибда жойлаштирилган (digesta — «системага солинган» деган мазмунни англатиши бежиз эмас). Рим юристларининг асарлари ичида рим ҳуқуқини ўқув мақсадларида тизимли баён қилувчи институциялар муҳим ўрин эгаллаган. Айниқса, 143 йилги Гай институциялари жуда машҳур бўлган. Уларда кенг ҳуқуқий материалларнинг қисқача, лўнда ва мантиқан изчи жойлаштирилган баёни берилган Гай институциялари асосан фуқаролик (цивил) ҳуқуқий муносабатларини ҳал қилишга бағишланган. Гай институциялари асосан фуқаролик (цивил) ҳуқуқий муносабатларини ҳал қилишга бағишланган. Гай институцияси бошқа рим юристларининг институцияларидан анча тўла ва аниқ баён қилинганлиги билан фарқ қилади. Уларда фуқаролик ҳуқуқининг изчил ва мантиқий бўлиниши берилган «Биз фойдаладиган барча ҳуқуқ шахсларга, ёки ашёларга ёхуд даъволарга таъалуқли». Гарчи, кўп олимлар Гай томонидан фойдаланилган тизимни оригинал (мустақил равишда ташланган юзага келган) деб ҳисоблашмасда ҳам, у ҳуқуқни тушунишда олғ ташланган муҳим қадам бўлган. Бу ерда илк бор моддий ҳуқуқ жараёнидан, индивидуал (алоҳида) ҳуқуқлар — уларни ҳимо қилиш воситаларидан ажратилган. Юрист Гай машҳур ҳуқуқ ўқитувчиларидан ва талантли ёзувчилардан, ўзининг Институцияси билан жаҳонга танилган. Рим, Константинопол, Бейрут университетларида унинг машҳур Институцияси асосида дарслар ўтилган ўзининг зийрак қобилияти билан ажралиб турган юристлардан бири бўлиб ҳисобланган.

Юриспруденциянинг энг юқори ривожланиш чўқисига етишишда юрист Гайнинг мислсиз хизмати борлигини, унинг ёрқин товушларининг ҳар томондан жаранглаб эшитилишини, унинг асарларини халқ севиб ўқишини Римликлар тан олганлар

Гай ҳақида, унинг фамилияси, қаерда туғилганиги, ҳатто қайси провинцияда фаолият кўрсатганиги ҳам номаълум.

Римда императорлик бошқарувининг ўриятилиши билан юристларнинг амалий фаолияти — ҳуқуқий маслаҳатлар бериши фаолашган «Жавоблар» деб ном олган бу консултациялар (маслаҳатлар) судьяларга катта таъсир ўтказган, Судьялар кўпинча обрўли юристларнинг фикрларига риоя қилар эдилар. Император Август расмий аҳамиятга эга бўлган (*ius respondenti*) жавоблар беришни фақат маълум доирадаги юристларга руҳсат этиб, уларнинг фаолиятини бирмунча ягона шакалга келтиришга ҳаракат қилган. Асарлари ва фикрлари илгаригидек ҳуқуқ манбаи сифатида кўриладиган классик юристларнинг сони қисқарган. 426 йилги «О цитировании юристов» деган қонунларга биноан фақат бешта юрист: Папиниан, Павел, Ульпиан, Гай ва Мандестиннинг асарлари юридик кучга эга эканлиги тан олинган.

Император Август сенатта кўпроқ чиновник — юристларни аъзо қилиб олиб, сенат, аъзолари сифатида уларга юқори маошлар бериб, уларни давлат кизматчилари билан тенглаштирган.

Энг маъсулиятли мансабларга юристлар қўйилар экан, улар император номидан ўхшаш суд процессларида қарорлар, қабул қилганлар, улар ёзма равишда берилиб, юристларнинг ўз тамгалари билан тасдиқланилиб, ҳатто император девонхонасида сақланувчи журналларга ҳам ёзилиб қўйилганлар. Умуман император Август даврида юристлар (*ius respondendi*) консултациялар беришлик билан ва суд процессларида ишларни олиб беришлик билан, яъни кўпроқ амалиёт билан шуғулландилар.

Машҳур юрист Ульпиан томонидан бир неча қонунларга, одат нормаларига ва шу жамиятдаги мавжуд бўлган қондаларга шарҳлар яратилди. Унинг ёрдамчиси Юлий Павел эса Рим қулдорчилиқ давлатининг олдинги ўтган юристларининг асарларига ўзининг танқидий қарашларини яратди.

Юрист Папинианни император Септими Север претория префекти, яъни суд ишлари бўйича ўзининг ўрнибосари мансабига тайинлаган.

Машҳур юрист Ульпиан вояга етмаган император Александр Севернинг даврида претория префекти мансабига эришиб, чиновник, зодагонлар гуруҳига ўтказилди.

Судьялар бу юристларнинг умумий фикрини аниқлашлари лозим эди. Агар бу юристлар ўртасида турлича фикр мавжуд бўлса, кўпчиликнинг фикрига қаралган. Агар овозлар тенг бўлса, Папинианнинг фикри ҳал қилувчи деб тан олинган. Агар бундай ҳолда Папиниан фикр билдирмаса, судья мустақил ҳаракат қилиш мумкин бўлган.

Рим ҳуқуқининг собиқ ҳаракатчанлигининг йўқотилиши, цивил ва преторлар ҳуқуқи ўртасидаги чегараларнинг олиб ташланиши (чунки бундай бўлиниш ягона императорлик қонунчилигида ўз мазмунини йўқотган эди) кодификация ишларини амалга ошириш учун қулай шароитлар яратган. Айниқса Рим империясининг шарқий қисмида (Византияда) ҳуқуқини туркумлаштириш (кодификация қилиш) бўйича қизғин ишлар қилинган. Бу ерда III аср охирида рим ҳуқуқининг хусусий тўпламлари — Грегориан кодекси ва Гермагениан кодекси тузилган. Улар ўз ичига 196 йилдан 365 йилгача чиқарилган императорлар Конституция — ларининг асл матнларини киритган. 438 йилда эса императорлар конституцияларининг биринчи расмий кодификацияси амалга оширилган (Феодосия кодекси). Феодосия тўпламининг ўзига хос хусусияти шундан иборат эдики, у фақат ҳаракатдаги императорлик қонунчилигини ўз ичига олган ва кодификация ишларининг анча юқори даражаси натижаси бўлган.

Юстиниан кодификацияси янги эрамининг IV асрларининг охирига келиб Қалмиғи Рим қулдорчилиги даврида чуқур ўзгаришлар юз берди, яъни шу вақтга қадар бўлган тизимнинг инқирози муносабати билан Рим ҳуқуқининг жонланиши вужудга келиб, кодификация масаласи кун тартибига қўйилди. Ўзгаришлар юз берсада ҳам лекин унинг асосий институтлари мазмунини, моҳиятини ўзгартирмади, амалда илгариги кўринишда сақланиб қолди. Бу вақтда айнан ҳуқуқ манбаларида бир мунча ўзгаришлар бўлган. Уларнинг ичида императорлар қонунларининг аҳамияти тобора ортиб бorganлигидадир.

Императорлар тўла ҳокимиятчилигининг ўрнатилиши муносабати билан янги юристлар авлодларининг мажбурий характердаги маслаҳатлар яъни консультациялар бериш ҳуқуқлари заифлашиб вужудга янги ҳуқуқий меъёрларни таъриф бериш (шарҳлаш) имкониятлари камайиб борган. Юристлар асарлари ва фикрлари илгаридек, ҳуқуқ манбаи сифатида кўриладиган, классик юристларнинг сони тобора қисқариб борган. Юқорида қайд қилинганидек фақат буюк юристларнинг яъни Папиниан, Павел, Ульпиан, Гай ва Модестиннинг асарлари ва берган маслаҳатлари юридик кучга эга эканлиги тан олинган. Судьялар бу юристларнинг умумий фикрини аниқлашлари лозим бўлган. Агар бу юристлар ўртасида турлича фикр мавжуд бўлса, кўпчиликнинг фикрига қаралган. Агар овозлар тенг бўлса, Папинианнинг фикри ҳал қилувчи деб тан олинган.

Машҳур бўлган юристлар — Сцевола, Сабин, Юлиан — (консул) Помпоний, Марциан, ота — ўғил Цельзаларнинг қарашлари ва кўрсатмалари ҳам эътиборга олинган бўлиб, уларнинг фикрлари

ижорида кўрсатилган улуғ ва машҳур юристларнинг фикрларига тид келмаслиги лозим бўлган.

Рим ҳуқуқи ўзининг дастлабки (собик) ҳаракатчанлигини афқотилиши, цивил ва преторлар ҳуқуқлари ўртасидаги чегараларнинг олиб ташланиши, кодификация ишларини амалга оширишлик учун қулай шароитларни яратиб берди.

Айниқса Рим ҳуқуқининг қамровли кодификацияси Ғарбий Рим империяси қулаганда, сўнг Византия императори Юстинианнинг буйруғи билан 528—534 йилларда ўтказилган. Кодификация ишларига раҳбарликни таниқли юрист профессор Трибониан амалга оширган. Рим ҳуқуқининг қатор йirik тўпламларини тузиш комиссия ишларининг натижаси бўлган. Бирок, бу тўпламлар интерполяцияга — анча кечки намуналарнинг, жумладан, юнон ва шарқ ҳуқуқи меъёрларининг киритилишига учраган. Ҳуқ тарихининг анча кечки босқичида, яъни, ўрта асрларда бу тўпламлар Юстинианнинг ягона қонуналар тўплами — *Corpus juris civilis* сифатида майдонга чиққан.

Императорнинг бевосита раҳбарлигидаги кенг кодификация ишлари Юстиниан Кодексини тузишдан бошланган. 528 йил 13 февралда 10 та олий мансабдор шахслар ва ҳуқуқшунослар таркибида комиссия тузилиб, унга Кодексни тайёрлаш вазифаси юклатилган. Комиссия аъзолари таркибидаги профессор Трибониан ва Констатиннополь ҳуқуқ мактабининг профессори Теофиллар ҳам раҳбарликда ҳам иш фаолиятида ўзларининг фаолиги билан ажралиб турган. Комиссияга илгари қабул қилинган ва чиқарилган хусусий ва расмий тўпламлардан, хусусан, Григориан ва Фермогенан кодексларида, Феодосия кодексларидан фойдаланиб, императорлик конституцияларини бир бутун қилиб тўплаш, улардаги мавжуд қарама — қаршиликларни бартараф этиш, эскириб қолган қонунарни чиқариб ташлаш ваколатлари берилган. Юстиниан Кодексининг биринчи таҳрири ҳайратланарли даражада ниҳоятда тезлик билан тузилган ва 529 йил 7 апрелда нашр этилган. Лекин бу нашр бизгача етиб келмаган.

Кодекс тузишда ишшоима — шожарликлар, ундаги бир қанча камчиликларга — унда бир — бирчга қарама — қарши меъёрларнинг, эскирган: қондаларининг сақланиб қолишига сабаб бўлган. Булар, айниқса, Юстиниан кодификациясининг бошқа қисмлари тузилаётганда маълум бўлиб қолган. Юстиниан қонунчилигидаги айниқса «Эликта қарор» тўпламининг ва 200дан ортиқ эски қабул қилинган қонунарни ўзгартириш эки ислохотлар қилиш тўғрисида қонунлар қабул қилинишлиги айниқса янги киритилган биринчи тартибдаги қонунлар (фуқаролик ҳуқуқи ва «халқлар ҳуқуқи» ўртасидаги, квириг мулки ва бонитор мулки ўртасидаги фарқларнинг бекор қилиниши ва бошқалар) Юстиниан

кодексининг янги таҳририни ишлаб чиқишни тақозо қилган. Император Юстиниан — деҳқон оиласидан чиққан, ақлли саркарда бўлиб, ўз олдига қонунларни тартибга келтиришни мақсад қилиб қўяр экан, у ўзининг қўл остидаги фаолият кўрсатаётган чиновникларнинг ҳам барчасининг қонунга бўйсунishiлигини, интизомли бўлишligини таъминлаш, судларга иш кўришликда, қарорлар чиқаришда қатъий тартиб ўрнатиш ва ўз империясининг ҳуқуқий асосларга таяниб иш кўришligини таъминлашни амалга оширишни кўзлаган эди.

Юридик адабиётларни ва қонунларни кодификация қилишлик учун на профессор Трибониан, Теофил ва Берит ҳуқуқ мактабининг профессори Дорофейлар бошчилигида 530 йил 15 декабрда 17 аъзодан иборат кодификацияни амалга оширувчи комиссия тузилди. Комиссияга 17 кишидан ташқари истаган юристларни, олимлар ва ишлаб зурган юрист — мутахассисларни амалиётчиларни жадб этиш ҳуқуқи берилди, ҳамда «Закон о цитировании юристов» 426 йилдаги қабул қилинган ва бунда 5 та юристларнинг фикрлари инобатта олинishi лозим деган кўргазма бор эди) бошқа тўсқинликларга эътибор бермасдан ўз фаолиятларингизни амалга оширинг деган кўргазмалар берилди.

Император Юстиниан комиссия олдига қуйидаги вазифаларни қўйди:

1. Рим ва Византия фуқаролик ҳуқуқини яъни Институцияларни бир тўпламга келтириш;

2. Императорлар Конституцияларин яъни 117 йилдан, Андриан императорлик қилган даврдан бошлаб то шу кунга қадар бўлган ҳуқуқий нормаларни, қондаларни ва бошқа ҳужжатларни бир тизимга келтириш;

3. Шу кунга қадар бўлган Рим юристлари томонидан ёзилган ва қолдирилган Дигестларни, яъни юридик фикрларни, асарларни ир тўпламга келтиришни амалга оширишни талаб этди.

Кодификация ишларини тез ва пухта асосда амалга оширишлик учун тузилган комиссияни уч қисмга (кичкина комиссияларга) бўлиб юборди.

а) Фуқаролик (цивил) ҳуқуқларига тааллуқли бўлган Рим юристларининг асарларини йиғиш. Бу кичик комиссияга раҳбар этиб юрист Сабина тайинланди.

б) Преторлар ҳуқуқларига тааллуқли бўлган эдиктларни йиғиш кичик комиссияси.

в) Папиниан асарларини йиғиш ва бу кичик комиссиялар қонунларни, юристлар асарларини бир тизимга келтириш учун катта имкониятларни вужудга келтирди.

530 йилга келиб яна комиссия тузилиб унинг олдига синфий юристларнинг асарларини (ius) кодификация қилишлик вазифаси юклатилди.

533 йилга келиб, Рим давлатининг синфий давридаги юристларнинг асарларидан олинган Дигестлар ёки Пандектлар тузилди ва улар янгилашиб турмушга тидбиқ этила бошланди.

Дигестлар милоддан аввалги I асрдан эрамининг IV асригача яшаб, ижод этган машҳур Рим ҳуқуқшуносларининг 3 йил давомида 2 мингдан кўпроқ асарларини ўқиб чиқиб, уларнинг асарларидан олинган 3000000 дан ортиқ матнларни ўз ичига қамраб олган, 150 мингга яқин мисрали ноёб ҳуқуқий ёдгорлик ҳисобланган Дигестлар ёки Пандектларда Ульпиан, Павел, Папиниан, Юлиан, Помпоний, Модестин ва бошқа машҳур бўлган юристлар асарларидан бошқаларга қараганда кўпроқ фойдаланилган, парчалар келтирилган. Жами бўлиб 39 та атоқли ва машҳур бўлган юристларнинг асарлари Дигестлар ёки Пандектларда ўз ифодасини топган.

Айниқса Ульпиан мантлари 1г3, Павел асарлари 1г6, Папиниан асарлари 1г18 қисмини ташкил этган. Дигестларда фойдаланилган асарларнинг муаллифлари Муций Сцевола милоддан илгариги II асрда фаолият кўрсатган бўлса, энг кичик юрист Гермодиан милодимизнинг III асрларида яшаб, ўз асарларини, фикр ва мулоҳазаларини қолдирганлар. Бундан кўриниб турибдики Дигестларни тузишлик ва бир туپламга келтиришлик ниҳоятда катта даврни ва кенг ҳаётролни босқични ўз ичига олган.

Дигестлар 50 та китобдан, титуллар, ва параграфлардан иборат бўлган. Дигестлар асарлари ниҳоятда кенг даврни оқсада, лекин эскириб, замон талаоларига жавоб бера олмаган ҳуқуқий нормалар чиқариб ташланган. Дигестларга киритилган барча қондалар, нормалар қонун кучига эга бўлганлар.

Дигестлар латин тилида ёзилган лекин кўп иборалар, баъзан эса бутун-бутун парчалар (Марциандан, Папиниандан ва Модестиндан) олиниб улар юнотча берилган Юстиниан Дигестларга қонун кучини берди, уларни шарҳлашни, шунингдек эски қонунларга ва ҳуқуқшуносларнинг асарларига ҳавола қилишни тақиқлаган. Чунки шарҳлаш кодекс моддаларига бошқача маъно беради, моҳиятини ўзгартири юборади деган фикр юборади. Ҳатто 1804 йилдаги Наполеон Франция Фуқаролик Кодексига шарҳлар ишлаб чиқилгандан кейин, бу Наполеон бўлиб қолиб «Менинг кодексим йўқ, йўқ бўлди, йўқолди (ҳатто «ўлди») деган маънода ҳам афсус қилган. Юстиниан кодификациясининг ўзига хос қисми Институцилар — «ёшларда қонуларни севадиган» императорга қаратилган ҳуқуқнинг содда

дарслиги бўлган. Юстиниан Институцияларининг асосига Гай, асарлари (Институциялари ва «Кундалик ишлар»), шунингдек Флорентин, Марциан, Ульпиан ва Павел институциялари қўйилган эди Юстиниан Институциялари Дигестларга қараганда камроқ бўлсада, постклассик (кечки Рим, Византия) ҳуқуқ белгиларини акс эттирган эди.

533 йил 16 декабрда Дигестлар тўлиқ асосда ишлаб чиқилди ва Юстиниан Дигестлари ёки Пандектлари деб эълон қилинди ва қонун тусини олди. Ҳақиқатдан кўра қонундан бошлаб эски манбалардан фойдаланишлар, ҳамда янги қонун нормаларига шарҳлар бериш таъқиқланди, агар қонулар бўйича, тушунмовчиликлар келиб чиққан бўлса Император Юстинианнинг ўзига учрашиш лозимлиги каби қоидалар ўрин олди.

Юқорида таъкидлаганимиздек Дигестлар 50 та китобдан иборат бўлиб, асосий қисмларини (ҳатто кўпчилигини) ҳуқуқий муносабатлар эгаллаган.

Биринчи китоб (асар) ҳатто ҳуқуқ тарихига, манбалар, тушунчасига, давлат муассасаларининг вазифаси, тузилишига қаратилган бўлсада ҳам, ammo уларнинг бу ҳуқуқий муносабатларда субъект сифатида қатнашиши учун асос бўлган ҳуқуқий ва муомала лаёқатига кўпроқ эътиборни қаратган.

Иккинчи ва тўртинчи китобларда, яъни қонун тўпламларида суд процесси ва уни амалга ошириш ва даъволар ҳақидаги таълимотларнинг қўлланилишига тўхтаган. Дикқатга сазовор томони шундан иборатки, биринчи ва иккинчи китоблар (қонун тўпламлари) муаллифи шу комиссиянинг аъзоси — Берит мактабининг профессори Дорофейга таалуқдир. Учинчи ва тўртинчи китоблар шу комиссиянинг фаол аъзоси Константинопол ҳуқуқ мактабининг профессори Теофилга таалуқдир.

Дигестларда мулкӣ муносабатларга айниқса ворислик (мерос) муносабатларига катта ўрин ажратилган ва 6 та йирик — йирик тўпламлардан иборат бўлган. Айниқса Рим давлатининг асосий шартномаларидан бири бўлган олиш — сотиш шартномасига, уни амалга ошириш айниқса шартномани фуқаролик ҳуқуқий муносабатларини вужудга келтирувчи, ўзгартирувчи ва бекор қилувчи асос сифатида қаралиб, ҳатто Рим фуқаролик ҳуқуқининг бошқа ҳуқуқий соҳалардан ўзининг ниҳоятда оддий, примитив асосда ишлаб чиқилганлигини ва барча муносабатлар шартномалар асосида амалга оширилишига яна бир таъкидлайди.

Рим қуддорчилиги даълатида мажбуриятларнинг бажарилиши таъминлаш усулларида бири гаров эканлигини эътироф этиб, унга катта бир тўпламни ажратганлар.

Рим ҳуқуқида оила кичкинагина давлат деб қаралган. У жамиятнинг асоси ва жамиятни ҳаракатлантирувчи субъект деб

қаралган. Якка никоҳлик, ўзаро софдиллик, лекин ота хумронлиги институтининг мутлақ характерга эга эканлигини эътироф этиб унга яъни оилавий ҳуқуқий муносабатларга учта тўпламни ажратиб, уни ҳуқуқий тартибга солинишини энг юқори чўққига чиқарганлар. Худди шу оилавий ҳуқуқий муносабатлар билан боғлиқ бўлган васийлик ва ҳомийлик ҳамда уларни тартибга солишлик бўйича 2 та тўплам мунтазир бўлган.

Жаҳон юристлари томонидан тан олинган ва эътироф этилиб келаётган Рим ҳуқуқшунослари томонидан ва Дигестларнинг бешдан бир қисмини ўз ичига қамраб олган мерос ҳуқуқлари, васиятнома, қонун бўйича ворислик, мерос олишдан воз кечиш, умуман Рим ҳуддорчилик давлатининг иқтисодда ҳукмрон бўлган синфларининг кўпроқ эрки, манфаати ва иродасини кўзлайдиган мерос ҳуқуқий муносабатларига бағишланган.

Рим ҳуқуқининг асосий курашларидан бирини ўзида мужассамлаштирган қуллик институти, ундан озод бўлиш ҳолатлари, усуллари ва тартибларига ҳам алоҳида 1 та қонунлар тўплами қаратилган.

Қадимги Рим ҳуқуқида шартномаларнинг турлари хилма — хил бўлган. Айниқса улар консенсуал, вербал, литтерал, прогибатор ва бошқа хил шартномаларга бўлиниб кетган. Улардан айниқса вербал шартномалар кўп ишлатилган. Ана шуларни эътиборга олиб вербал шартномалар тўғрисида иккита катта — катта қонунлар тўплами ажратилган.

Император Юстиниан қонунларни ва тартибни ниҳоятда ҳурмат қилган юристлардан ҳисоблансада ҳам лекин Дигестларга киритилган иккита катта — катта тўпламни «энг кўрқинчли» деб атаб, жиноят ва жазога бағишланганлигини янада бир бор таъкидлайди.

Энг охириги тўпламлардан бири ҳарбий масалалар, апелляция масалаларига ҳамда охириги тўпламда эса титуллар моҳияти, манфаати, уларни тартибга солиш ҳамда қўлланиладиган баъзи тушунчалар ҳақида ва умуман 1 дификация ҳамда ҳуқуқ ҳақида тасаввур ва таасуротларидан иборатдир.

Ишлаб чиқилган Дигестларни компиляторлар томонидан текшириш вақтида император Юстиниан яна профессор Трибониан раҳбарлигида, Теофил ва Дорофейларга Гай Институциясининг эскириб қолганлигини эътиборга олиб, янги Институциялар (дарсликлар) ишлаб чиқишни буюради. Институцияларни ишлаб чиқиш мақсади асосан ҳуқуқий соҳалар бўйича қонунларнинг ҳаракатдалигини ва кераклисини аниқлаш, қонунлар бўйича ҳамма фанларни ажратиб олишлик, улардан мақсадга мувофиқ равишда фойдаланиш масалаларини ҳам қилишлик ва аниқлик киритиш лозим эди.

Бу Институцияни ишлаб чиқишда яна асосан Гай Институциясидан фойдаланилди ва II асрда яшаб ижод этган Гай VI аср Гайни ёки «Ўзимизнинг Гай»имиз деб атадилар.

Янги ишлаб чиқилган яъни 533 йил 21 ноябрдаги Институция Гай Институциясига ўхшасада ҳам, лекин у ҳаракатдаги қонунчилик, янги ҳуқуқий нормаларга асосланган қолда ишлаб чиқилиб, кириш қисмидан, шахслар, ашёлар ва ашёвий ҳуқуқларга, мерос ҳуқуқлари ва мажбурий ҳуқуқларига бўлиниб 4 — қисмдан иборат бўлган ва 4 — қисм охири оммавий ҳуқуқга бағишланган.

Дигестларни ишлаб чиқиш мобайнида бир нечта конституциялар, қонуналар қабул қилинган, бир нечта юристларнинг асарларини, таҳлил қилишда шундан назаридан келиб чиқиб, ушбу янгиликларни Юстиниан кодификациясига киритишда лозим эди ва Юстиниан Кодексининг янги таҳририни ишлаб чиқишда учун яна профессор Трибониан раҳбарлигида беш кишидан иборат комиссия тузилди.

Бу комиссия Кодексни янги таҳрир асосида 534 йил 16 ноябрда иккинчи тизилган нашрини эълон қилди. Б, Кодекс 12 та китобдан иборат, ул... титулларга бўлинган ва титуллар асосида императорлар томонидан қабул қилинган Конституциялар хронологик тартибда жойлаштирилгандир. Бу Кодекс 534 йил 29 декабрдан кучга киритилди.

Булардан ташқари император Юстиниан томонидан 535 — 565 йилларда қабул қилинган Конституциялари ҳам кенг миқёсдаги қўшимчаларни киритишдаки тақозо этарди. Бу ўзгаришлар Новеллалар деб аталиб, кўпчилиги давлат қўлиши, черков муносабатлари, мерос ҳуқуқи ва оила ҳуқуқи муносабатларини тартибга солишда қаратилган.

Қадимги Рим қуддорчилиқ давлатининг императори Юстиниан ўз кодификацияси билан Рим ҳуқуқининг ўтган тарихини, ҳуқуқий маданиятини бир жойга тўпловчи (системага келтирувчи) якун бўлиб, унинг кўп асрлардан буён ривожланишига ўзига хос тарзда чегара қўйди.

Шундай қилиб 534 йилнинг охирига келиб, Юстиниан кодификацияси ўз моҳиятига эга бўлди ва уни фуқаролик қонунари тўплами деб атадилар.

Янги эраимизнинг XII асрига келиб у тўлиқ асосда *Corpus iuris civilis* деб аталади ва шу кунга қадар «фуқаролик қонунари тўплами» деб тан олинади.

Бу тўплам қуйидаги қисмлардан иборат:

1. *Institutiones* — 4 та китобдан иборат;
2. *Digesta (Pandectae)* — 50 та китобдан,

7 қисмдан, 432 та титулдан ва 9123 фрагментлардан иборат;

3. Codex — 12 та китобдан иборат бўлиб, Император Андриандан бошлаб император Юстинианга қадар бўлган императорлар фармонлари тўплами.

4. Novellae (leges) 168 новеллалар, (Янги қонунлар), Юстиниан Кодексининг 2 чи қайтадан ишлаб янги таҳриридан кейин қабул қилинган қонунлар;

Corpus iuris civilis (Фуқаралик қонунлари тўплами) нинг қадимги қўлёзмалари

- а) Турин Институцияси (дарсликлари) IX аср;
- б) VI — VII асрлардаги Флорентия Дигестлари ва *Vulgata* (XI аср);
- в) VIII асрдаги Верон Кодексларидир.

II БЎЛИМ

Ҳуқуқни ҳимоя қилиш шакллари.

- § 1. Ҳуқуқни ҳимоя қилиш ва ўзини — ўзи ҳимоя қилиш тушунчаси.
- § 2. Ҳуқуқнинг давлат томонидан ҳимоя қилиниши.
- § 3. Легисакцион процесси (жараёни).
- § 4. Формуляр процесси (жараёни).
- § 5. Экстраординар процесси (жараёни).
- § 6. Интердикт ишларини олиб бориш.
- § 7. Ҳуқуқни ҳимоя қилиш ва амалда оширишда вақтнинг таъсири.
- § 8. Даъво муддати тушунчаси ва турларга бўлиниши.

§ 1. Ҳуқуқни ҳимоя қилиш ва ўзини — ўзи ҳимоя қилиш тушунчаси

Қадимги Рим давлатининг ҳуқуқий нормалари бошқа шахслар томонидан бузилган ҳуқуқларни тиклашга, яъни ҳуқуқни бузилишдан олдинги бўлган дастлабки ҳолатига қайтаришга катта эътиборни қаратган.

Рим ҳалқи бошқа халқлар каби бузилган ҳуқуқларнинг давлат органлари орқали, айниқса давлат судининг вужудга келишигига қадар, ҳуқуқий бузилишлардан ўз — ўзини ҳимоя қилишлик институти орқали ҳимоя қилганлар. Улар ўз ҳуқуқларининг бузилганлигини билишгандан сўнг, энг аввало, ҳуқуқий муносабат иштирокчиси ўз кучи, илмий, ақлига суянган ҳолда ҳамда бошқа хусусиятларидан фойдаланиб, ўзини ўзи ҳимоя қилишга киришган. Агар унинг бир ўзи томонидан бузилган ҳуқуқни тиклай олмаса, ёки унинг қайтадан содир этилишини тўхтата олмаса, ҳамда содир этилиши ҳолатларини йўққа чиқариш муносабатларини таъминлай олмаса бундай ҳолатда ўзининг оила аъзоларини ҳам кўмакка чақирганлар.

Жамият тараққиётининг янада юқори босқичига қадам қўйиши билан ўзини ўзи ҳимоя қилишлик институти, яъни индивидуал асосдаги, ёввойилик, варварлик усулидаги курашлар, қаршилик кўсатишлар ўз моҳиятини йўқотиб борди. Уни ўрнига йнгизомлилик асосида, давлат томонидан бузилган ҳуқуқларни ҳимоя қилишлик муносабатлари келиб чиқди, лекин бу муносабатларнинг тўлиқ кучга кирганига қадар, барибар ривожланган Рим ҳуқуқи асосида ҳам ўзини ўзи ҳимоя қилиш институти мавжуд бўлиб қолади. Бу институт асосидаги ҳаракат фақат манфаатдор бўлган шахслар томонидан ўз фойдаларига

фавқулодда ҳолатлардагина қўлланилиши лозим бўлган ҳаракатларни аниқлатса, ўзини—ўзи томонидан ҳимоя қилиш бирданига тортиб олинган мулкни эгасига қайтарилишидек, тез орада бажариладиган муносабатлардан иборат бўлган, лекин бу ерда ўзини—ўзи ҳимоя қилишлик ва бузилган ҳуқуқни дастлабки бузилмаган ҳолатига келтирилишликка кўпроқ тушинилган. Бу муносабатлар бузилган ҳуқуқни тиклаш, унинг бошқа содир этилмаслигини таъминлаш ва содир этилган ҳолатларни йўққа чиқариш, содир этадиган ҳаракатларнинг олдини олишлик ҳамда йўққа чиқариш масалаларидан иборат бўлган.

Ўзини—ўзи бошқариш институти деганда жисмоний кучига ёки маънавий ақлига таянган ҳолда ҳуқуқбузарликни тўхтатишликка тушунилган.

Ўз—ўзини ҳимоя қилиш—мажбурлаб, куч ишлатиш орқали ифода этилишига, рухсатсиз ноқонуний асосда ҳаракатларнинг ижудга келиши натижасида пайдо бўлган.

Ҳуқуқ бузилган тақдирда уни тиклаш учун куч ишлатиш, ўзбошимчалик асосида бузилган ҳуқуқни тиклаш Рим давлатида асосан 389 йиллардан бошлаб, ман этилган.

Қарздор кредитлардан қочмоқчи бўлса, кредиторга уни орқасида қувиб, куч билан қарзини тўлашга мажбур қилганликка ҳатто тўланмаган тақдирда қарздорга илгари қўлланилган жавобгарликни қўллаш лозим—бўлган.

Агар зудлик билан тегишли чора кўриямаса, оқибатда маълум—зарар етказиладиган бўлса ёки ўзбошимчаликни бу кўриниши кўп нуқулай бўлган ҳолатларни келтириб чиқарарди.

Айниқса, Император Марк Аврелей Қонунарига асосан «кредитор ўзининг ҳуқуқий талабини қондириш» учун қарздорнинг мулкни тортиб олишликни яъни ўзининг бузилган ҳуқуқини ўзбошимчалик асосида тиклашни афзал кўрган бўлса, у мулкни қайта талаб қилиб олиш ҳуқуқини тўлиқ асосда йўқотган. Кредитор, энг аввало, қарздор томонидан тўланиши ёки қайтарилиши лозим бўлган мулкни, ашёни аниқлаб судга мурожаат қилиши лозим бўлган. Ўзбошимчалик асосида бошқа шахсларнинг мулкни эгаллаб олишликка ёки талаб қилиб олиш ҳуқуқига йўл қўйилмаган.

Шундай қилиб ҳуқуқни ҳимоя қилиш ўзини—ўзи ҳимоя қилиш институти орқали давлат ва унинг органлари томонидан ҳимоя қилиш муносабати арига айланди.

§ 2. Ҳуқуқнинг давлат томонидан ҳимоя қилиниши

Ҳуқуқни ҳимоя қилиш давлат суд магистратлари томонидан амалга ошириларди. Суд магистратлари низоми кўриб чиқишлар учун судларни ташкил қилиш мумкин эди.

Рим давлатида кўриладиган ишларнинг тааллуқлиги масаласига ҳам катта эътиборни қаратиб, асосий ва кўпроқ ишлар Рим шахрининг магистратлари томонидан, баъзи ҳолатларда эса фуқароларнинг фуқаролиги бўлган жойда ва истиқомат қилинган турган жойларида кўрилиши мумкин эди.

Рим хусусий ҳуқуқида ҳуқуқни икки тури оммавий ва хусусий мавжуд бўлганлиги каби кўриладиган ишлар ҳам иккига бўлинган.

1. Давлат манфаатларини бузилиши билан боғлиқ ишларни кўриш;

2. Алоҳида шахсларни манфаатлари билан боғлиқ яъни ҳуқуқни бузишлик асосида вужудга келган ишларга бўлинган.

Қадимги даврда Римда шахслар яъни фуқаролар ўртасидаги низолар хусусий тартибда тарафлар томонидан тайинланган ҳакамлар судлари томонидан кўриб чиқилган.

Республика ва принципат даврига келиб, фуқаролик жараёни босқичлари иккига бўлинган. Биринчи босқич «in iure» (ин юре) ва иккинчи босқич эса «in iudicio» (ин юдицио) деб аталган.

Биринчи босқичда магистрат бузилган ҳуқуқни суд орқали ҳимоя қилишларини ёки мумкин эмаслигини аниқлайди судья тайинланади, ушбу ишнинг мазмунан кўриш билан боғлиқ бўлган ташкилий ишларни амалга оширади.

Иккинчи босқичда судья низони мазмунан кўриб чиқади ва қарор қабул қилади. Бу босқичда далилларга баҳо берилади ва иш мазмунан ҳал қилинади.

Республика даврининг бошларида «in iure» (ин юре) босқичидаги ишларни консуллар, кейинчалик преторлар ўртасидаги ишларни коллегия тартибда кўришчи рекуператор суди пайда бўлган.

§ 3. Легисакцион процесси (жараёни) (per legis actiones)

Қадимги Рим жамиятининг ўзига хос хусусиятларидан бири легисакцион жараёнининг ҳаётга татбиқ этилиши ва энг кўп қўлланилган универсал характерга эга бўлган суд процессидир.

Легисакцион процесси қадимги фуқаролик процессларида бири бўлиб бу процесс 2 босқич in iure (ин юре) ва in iudicio (ин юдицио) дан иборат бўлган.

Биринчи босқичда ҳуқуқи бузилган шахс судда иш қўзғатиш ҳақида магистратга арыз қилади. Шикоят қилган шахснинг аризасини, давосини судда кўрилиши мумкинлигини кўриб чиқилади.

Легисакцион жараёнлари аризаларни талабларини кўриб чиқишини турли шакллари бўлиб, улар қуйидагилардан ташкил топган:

а) процессда иштирок этувчи даъвогар ва жавобгарларни аниқлаш.

б) судья тайинлашни талаб қилиш.

в) маълум пул миқдори ва нарсаларни талаб қилиш гаровга қўйиш ёки магистратга топшириб қўйишлик;

Бу процессда асосан даъвогар жавобгарни даъво қилинаётган низо ва унинг предмети билан таништирган. Претор томонидан тайёрланиш лозим бўлган формулалар учун асос яратилиши, айниқса даъвонинг объекти, унинг жинсий белгиларини кўрсатиш ва бошқа далилларнинг ҳозир бўлишлиги лозим бўлган.

Даъвогар ўз даъвосини амалга оширишлик учун претордан даъво формулаларини беришликни талаб этган ва бу формулалар претор томонидан берилган.

Жавобгар эса келиб даъво билан танишишлик, даъвогар билан бирга келишлик, претор томонидан тузилган формулаларни кўриб чиқиш, судьяни танилаш низоми тасдиқлаш каби ҳаракатларни амага оширишлиги лозим эди.

Агар даъводаги зарарни пул миқдор асосида қатъий белгиланган бўлса, жавобгар уни тўлаш ёки ишни судда кўрмаслик имкониятларини вужудга келтириш йўлларини ўйларди. Агар магистрат томонидан аниқланган ёки даъво аризаси орқали аниқланган сумма маълум бўлса, уни тўлаш—қоплаш учун жавобгарга мурожаат этиларди, ваҳоланки жавобгар уни ўз розилиги асосида қопласа, бу низо суд процессида кўрилмасдан қолдирилари ва низо ҳал қилинган деб ҳисобланиларди.

Претор даъво предметини ва суммаси уни аниқлаб ёзма равишда даъвогарга бериб, даъвогар эса жавобгарга олган формуланинг копиясини ўқиб эшиттирарди. Жавобгар бу фоомулани эшитиб, ҳеч нарса демаса у ўзини суд процессига ёки ишн судда кўриб чиқишлик учун топширган деб ҳисобланиларди.

Гай Институцияларида кўрсатилгдек, суд томонидан ишни мазмунан кўриб чиқишлик учун муддат белгилангандан кейин, улар учинчи кун судьяга келишлари лозим бўлган.

Суд процесси озода эркинлик ва оғзаки асосда амалга оширилиб, далилларни баҳолаш муносабатлари амалга оширилган. Далиллар бўлиб, гувоҳлар кўрсатмалари, воқеа жойини кўздан кечириш, ҳужжатлар ва қасамёд қабул қилинишлиги (ёки

қасамёд)лар ҳисобланилган. Даъвогар ўз даъвосини асослаш ва даллалар тақдим этишлик мажбуриятини, жавобгар эса ўзининг эътирозини асослайдиган фактлар бўлишлиги ва уларни тақдим этишлиги талаб этилган.

Судья бу процесс юзасидан ўртоқлари, машҳур юристлар билан маслаҳат қилишлиги мумкин эди, аммо ҳал қилув қарорини, вердиктни чиқаришда ўзи мустақил жавобгар бўларди.

Претор суд қарорларининг ижроси учун ҳам масъул бўлиб, суд қарорининг айнан Рим шаҳрида ёки бошқа жавобгарнинг турар жойида бажарилишлигини мажбурий бўлган нормалар билан бириктириб қўйиши мумкин эди.

Қадимги Рим давлати суд томонидан қабул қилинган қарорлар бўйича имконият қилишликни билмаган, аммо суд қарорларидан норози бўлган тарафлар преторга мурожаат қилиб, суд қарори асосида келиб чиққан юридик оқибатларни йўққа чиқариш ва ҳаракатни дастлабки ҳолатига келтириш, ёки қайтадан тиклаш каби илтимоснома ёки мурожаат қилган. Бу эса преторга катта имкониятларни яратиб, ҳатто бу воқеаликка ҳуқуқий нормаларни қўллаш мумкин эмас деб иқтисодда ҳукмрон бўлган синфнинг эркини, иродасини ва манфаатини кўзлаган.

Рим хусусий ҳуқуқида воқеаликни дастлабки ҳолатига келтириш, уни қайтадиган тиклаш реституция деб аталган. Реституцияни қўллаш қўйидаги ҳолларда амалга оширилган:

а) воқелик ёки содир этилган ҳаракат натижасида ёки вақтни ўтказиб ўбориш асосида мулкий ёки мулкий характерга эга бўлмаган шахсий зарарнинг етказилиши натижасида;

б) реституцияни талаб қилаётган шахснинг асослари бўлса (яъни шартномани қўрқитиш, алдаш ёки янгилаштириш ва бошқа усулларда тузилганлигини исботласа);

в) ўз вақтида (кечиктирмасдан) қилинган илтимослар асосида.

Юқоридаги кўрсатилган асослар мавжуд бўлган ҳолда, претор уларни асосли деб топса содир этилган ҳаракат бўйича юридик оқибатлар тўхтатилади ва дастлабки ҳолатига ҳамма ҳаракат қайтарилади ёки қайтадан тикланилади.

Рим фуқаролик процессида дастлабки вақтларда вакиллик институти қўллаймаган. Лекин, алоҳида ҳолларда яъни «озодлик учун, халқ учун, васийлик ва ҳомийлик» билан боғлиқ муносабатларда вакилликка йўл қўйилган. Вакилнинг ҳаракатини ваколат берган шахс қўлаб – қувватлаши лозим бўлган. Судьялар ўз қарорларини вакилга қаратиб қабул қилганлар. Вакил эса ваколат берган шахсга тушунтириб, тўланиши лозим бўлган суммаларни тўлаш, ашёларни қайтариш каби масалаларни амалга оширган.

Кейинчалик эса вакиллик вояга етмаган шахслар ўртасидаги муносабатлар, хотин-қизлар билан боғлиқ ҳаракатлар, давлат ишларини бажариш учун сафарга кетган шахсларнинг ўрнига, касаллик асосида ўз ҳуқуқларини ҳимоя қила олмаслик ёки судда қатнаша олмаслик асосида ҳам бу ишларда вакилнинг қатнашишига рухсат берилган.

Рим фуқаролик процессида Прокуратура институти — яъни жавобгар номидан вакиллик қилишлик расмий равишда, баъзан эса норасмий асосда ҳам амалга оширилган.

Улардан ташқари вакил қилиб олинмасдан, тарафларга ёки процесс иштирокчиларига оғзаки равишда юридик ёрдам берувчи (*advocati*) адвокатлар ҳам қатнашган.

§ 4. Формуляр процесси (жараёни) (*per formulas*).

Эрампдан аввалги II аснинг ўрталарига келиб, легисакцион жараён ўрнига формуляр жараён кириб келган чунки претор ҳуқуқи янада ривожланиб, такомиллашиб борган. Бу жараёнда претор энг асосий ўринни эгаллаган. Ушбу жараёни бошланишига даъвогарнинг жавобгар устидан ўз аризасини ёзма равишда беришлиги сабаб бўлган. Бу «қоғоз» судья учун шартли белги ёки «формула» деб аталади. Мана шу жараёндан бошлаб формуляр суд жараёнлари вужудга келган.

Бу вақтга келиб, айниқса биринчи босқичдаги иш юритиш (ин юре) нинг аҳамияти кучайиб, айнан шу ерда нисонинг ҳуқуқий моҳияти ўрнатилган.

Формуляр жараён ҳам 2 босқичдан иборат бўлган. Магистратга жавобгарни даъвогар томонидан чақирилиши, жавобгар эса уэрли, сабабсиз келмаган тақдирда, унга жарима солиниши ўзига хос хусусиятлардан ҳисобланган.

Магистратга келишдан аввал даъвогар ўз даъвосини асосини ва талабини ёзма равишда ифодалаган.

Бу ҳақида жавобгарга ҳабар қилган. Буларни ёзишда даъвогарга юристлар ёрдам берилган. Агар жавобгар даъвони тан олса, даъвогар талабини қаноатлантирилиши ҳуқуқини қўлга киритган, мабодо тан олмаса магистрат қуйидагиларни амалга оширган.

1. Даъвогарнинг даъвосини тасдиқлаган.
2. Жавобгарнинг эътирозини формулага киритган.
3. Судьяни тайин қилган.
4. Ишни кўриш учун судьяга йўлланма берган.

Шу ишни судга жўнатиш билан биринчи босқич тугайди. Ёзма формулаларни юрист Гай асосан 3 қисмга бўлади: интенция, эксцепция, кондемпнацияга.

Интенция қисмида -- даъвогарни шикоятини айбини аниқлаш ва талаб қисми ҳуқуқий ҳамда даъво предмети ва ҳуқуқий асосни аниқлаш. Ҳуқуқий асос цивил ҳуқуқи, XII жадвал Қонуллари ёки Рим давлатининг бошқа қонуллари ёки претор ва бониторлар ҳуқуқи асосида бўлишлигини аниқлаш лозим бўлган.

Иккинчи қисми эксцепция бўлиб, эътироз билдириш, алоҳида шарт қўйиш, шикоят бирон — бир воқеаликнинг вужудга келиши ёки шахснинг бирор ҳаракатни содир этганидан кейин, бу низоинг ҳал қилиниши каби муносабатлардан ташкил топган.

Фуқаролик ҳуқуқи процессининг иштирокчиси бўлган жавобгар низо предмети ҳал қилинаётган пайтда у бу низога эътироз билдириши ёки шикоят келтириши, ҳатто бу низони ҳал қилишлик учун бирор шартни қўйишлиги баъзан эса унинг томонидан қилинадиган ҳаракат бошқа шахслар томонидан ҳам қандайдир ҳаракатнинг бажарилишини талаб этарди.

Формулада кўрсатилиши лозим бўлган бу ҳаракат албатта далилларга асосланган бўлиши шарт эди.

Эксцепция — даъвои бутунлай йўқ қилиб кўборадиган, ўчириб ташлайдиган ёки унинг бажарилиш муддатини чўза оладиган муносабатларни амалга оширган.

Учинчи қисми Кондемнация — бу хулоса қисми бўлиб, ҳукм чиқариш, ёки қарор қабул қилиш билан боғлиқ бўлиб, низоинг ҳал бўлишлигининг претор томонидан судьяга берилган кўрсатмасидир. Бу қисмда жавобгар даъвогарнинг талабига рози бўлса, даъво баҳоси аниқланган бўлса, иш процесс дарров тугайди. Агар бу муносабатларнинг аниқланиши лозим бўлса бу иш суд томонидан кўриб чиқилади. Бу иш бўйича Суднинг қарори қатъий бўлган ва уни устидан шикоят қилиниши мумкин бўлмаган. Агарда жавобгар судни қарорини бажармаса, ёки ўзини эътирозини исботлай олмаса, у икки баробар қилиб пул тўлагай. Қарздор қарзни тўлагунча қамаб қўйилиши ҳам мумкин бўлган. Ўз ихтиёри билан қарзни тўламаса мажбурлаб тўлатилган, қарздорни мулки хатаанган.

§ 5. Экстраординар процесси (жараёни) (extra ordinem).

Эрамининг III асри бошларига келиб республиканинг демократик белгиларини кўрсатиш мақсадида, шунингдек император ҳокимияти судьяларга ишонмай қўйганлиги сабабли ҳуқуқбузувчилар билан ўзлари ёки ўзларини амалдорлари оққали курашадиган бўлди.

Экстраординар жараёнларни император амалдорлари амалга оширарди. Император шахсан ўзи ҳар қандай ишни ўзи кўриши ёки ўз амалдорларидан бирига топшириши мумкин эди.

Айниқса, бу жараёнда магистратнинг ўрни беқиёс бўлган. У ишни бошидан охиригача, яъни ишни судга ўтказмасдан ҳам ҳал қилган. Жавобгарни судга олиб келишлик ҳам давлат органлари орқали амалга оширилган.

Бундай жараёнларни императордан ташқари шаҳар полицияси бошлиғи, магистрат, провинция ҳокими ва муниципал магистрат томонидан амалга оширилган. Даъвогар суд процессига келмаса иш ёпилган ёки аксинча жавобгар келмаган тақдирда уни ишгирикисиз кўрилан. Тарафлардан фақат жавобгаргина судга отвод бера олган. Жараёнда ишгирик этивчи тарафлар ва адвокатлар қасам ичишган. Ёзма ҳужжатлар ва гувоҳларни кўрсатмалари далил — исбот бўлган, битта гувоҳни гувоҳлиги инобатта олинмаган.

Суд қарорлари мазмунан турлича пул қийматини тўлаш, ашёни, мулкни қайтариб бериш бирор бир ҳаракатни амалга оширишдан иборат бўлган. Судья жабрланувчи талабини камайтириши мумкин эди. Агар судья ишда ноанҳқлик бор деган хулосага келса ишни юқори инстанцияга бериши мумкин эди.

Суд қарори даъвогарни талабига кўра давлат ташкилотлари томонидан ижро қилинган. Қайтариб берилиши лозим бўлган мулк бўлса, у ҳолда 2 ой мобайнида қайтарилиши лозим эди, акс ҳолда мажбурий олиб берилган. Белгиланган қийматдаги пулни қайтармаса, жавобгарни мулки рўйхатга олиниб қисмларга бўлиб сотилган, мол — мулки бўлмаса жавобгар қамаб қўйилган. Судни қарори устидан шикоят қилиниши мумкин бўлган, у ёзма ёки оғзаки тарзда қарор ўқиб эшиттирилгандан кейин 10 кун ичида келтирилиши мумкин бўлган. Шикоят ишни кўриб чиққан судьяга берилган ва императорга йўлланган. Шикоят император Кенгашида кўриб чиқилган ва унинг хулосаси қатъий бўлган.

§ 6. Интердикт (таъқиқлаш ман этиладиган) ишларни олиб бориш.

Қадимги Рим хусусий ҳуқуқининг ўзига хос хусусияти шундан иборат бўлганки, суд ишларини кўришда бир нечта жараёнлар бўлса ҳам, уларга қўшимча сифатида ёки Рим давлатининг амалдорларининг ҳуқуқларини манфаатларини мустаҳкамлаш нуқтаи назаридан Рим қулдорчилик жамиятида одат асосидаги хусусий даъво тартибида ишни кўриб чиқишдан ташқари интердикт асосда ҳам ишлар, низолар ҳал қилинганлигини кўрамиз.

Одинги одат бўлиб қолган даъво аризасига асосан кўриладиган ишлардан фарқли ўлароқ, бунда суд магистрати мутлоқ олий ҳокимиятни амалга оширувчи ва барча фуқароларга мажбурий бўлган буйруқлар ва норматив актларни чиқарувчи уни

қабул қилувчи олий мансабдор шахс эканлиги билан фарқ қилади. Интердиктлар преторлар томонидан буйруқ характерига эга бўлган қадимдан қабул қилиниб келган ҳужжатлардир. Шунинг учун интердиктлар, шартсиз, қатъий бўлган, гаровга олиш ва штрафли жазоларни қўллаш билан улар бошқа ҳаракатлардан, жараёнлардан ажралиб турган.

Интердиктларни қўллаш маъмурий ҳуқуқий муносабатларни келтириб чиқарган. Уни машҳур юрист Гай бу преторларнинг шартли буйруғи ва бу буйруқ асосида алоҳида интердикт жараёнини қўллаш бошланган деб таърифлайди.

Интердиктларнинг вужудга келиши давлатни идора этиш органлари томонидан тартибга солинадиган маъмурий муносабатларнинг суд ишларига айланиб кетиши учун асос бўлиб хизмат қилган.

Интердиктларнинг асосий мақсади — ҳуқуқий бузилган шахсларнинг ҳуқуқларини бузимасдан бўлган дастлабки ҳолатига мажбурий равишда тиклашдир. Ашё эгасининг манфаатларини ҳимоя қилиш мулк эгасининг ҳуқуқини ҳимоя қилиш учун хизмат қилувчи даъволар ёрдами билан эмас, балки преторлик интердиктлари билан амалга оширилган. Улар мулк ҳуқуқий эгаллигининг бузилишига, ёки бошқа тажовузларнинг амалга оширилишининг олдини олишлик самарали йўли сифатида ва ҳуқуқий муносабатларда қатнашувчи тарафларнинг ҳуқуқларини тез орада ҳимоя қилишлик усулидир.

Интердиктлар оддий ва икки томонлама, маълум ҳаракатларни тақиқловчи ёки уларни қайтадан ташкил этувчи ёки кўрсатишликни, бирор шахсни, ҳужжатни кўрсатишликни талаб этувчи турларга бўлинган.

Интердиктнинг моҳияти шундан иборат бўлганки, ҳуқуқий муносабатларда қатнашувчи қарши томон ҳатто низо эриш ҳақида баҳслашмасдан ҳам претор ёки магистрат интердиктга сўзсиз бўйсунган. Рим қуадорчилик давлатининг синфий даврида интердиктларнинг моҳияти шундан иборат бўлганки, келиб чиқадиган низоларни судсиз, тез орада маъмурий асосда кўриб чиқишлик, ва ҳимоя қилишлик учун айниқса қуадорларнинг, эксплуатация қилувчиларнинг манфаатларини тезда ҳимоя қилишлик учун энг қулай ва оддий фоомадаги ҳаракатлардан бири бўлиб ҳисобланилган.

Албатта улар даъволарга ўхшаш кучларни келтириб чиқармаган бўлсада ҳам ўзининг соддалиги, осонлиги, қўлланиш қулайлиги билан ажралиб турган, чунки у ашё эгасининг ўз ашёсига эгалик қилиш тилулини исботлашнинг мураккаб тартибига мурожаат қилиш заруриятидан озод қилган.

§ 7. Ҳуқуқни ҳимоя қилиш ва амалга оширишда вақтнинг таъсири.

Ҳуқуқни ҳимоя қилишлик ва уни амалга оширишликда вақт (давр) нинг аҳамияти шундан иборатки, у фактик ҳолатларни келтириб чиқаради, фактларни ҳуқуқга (талаб қилиш ҳуқуқига) айлантиради, ҳуқуқни вужудга келтиради, ўзгартиради ҳамда бекор қилади. Вақт шахсларга ҳуқуқ беради, баъзиларидан эса ҳуқуқни олиб қўяди ёки ҳуқуқнинг ҳаракатини тўхтатади.

Қадимги Рим қулдорчилиқ давлати ҳуқуқида вақтлар ўтиши билан мулкка бўлган эгаллик ҳуқуқи вужудга келган. Мулк ҳуқуқининг эгаси, субъекти бўлишлик учун 25 йил талаб қилинган. Иморатларни сотган вақтда олти ой давомида унинг камчиликлари, дефектлари кўриниб қолса, олиш-сотиш шартномаси бекор қилинган, ёки уй-жойни қиммат баҳога сотган бўлса 2 йил давомида баҳосини яна қайтадан кўриб чиқишлик лозим бўлган.

Рим ҳуқуқида эслай олмайдиган, эсланишлик қийин бўлган, лекин эҳтимолдан холи бўлмаган вақт (давр) муддатлари ҳам қўлланилган. Масалан: Ўсарбей томонидан қурилган кўприк бўлса керак. Кўприкка бўлган мулк эгаллиги ўрнатилмаган бўлса ҳам, эҳтимол қилиниб, унга мулк ҳуқуқининг эгаллигига ўхшаш эгалланилади, қуриқланади ва бузилиб кетишига йўл қўйилмайди.

Вақтларни ҳисоблаш календар вақти, йиллар, ойлар, вояга етганликни тан олувчи муддатлар, тутилган кунлар каби вақтлар даврлар билан белгиланган.

Суткалар, ярим кечалар, йилнинг охириги кун, баҳорнинг чиқиши, диний байрамлар кунини қабиларга бўлишган.

Вақтнинг тамом бўлиши — шартномалардаги кўрсатилган компонентларнинг бажарилишларини талаб этади. Шартнома бажарилмаган тақдирда келтирилган зарарларни ундириш муносабатларини келтириб чиқаради.

§ 8. Даъво муддати тушунчаси ва турларга бўлиниши

Даъво муддати деб Рим хусусий ҳуқуқида бузилган ҳуқуқни тиклашлик учун кетган вақт мобайнига айтилган.

Рим ҳуқуқшунослари ҳар бир шартноманинг ҳуқуқи ноқонуни* ҳаракатлар натижасида бузилар экан, ўзининг тасарруфида даъво қилиш ҳуқуқига эга бўлган, аммо даъво жорий этиш ва қўллаш мулк эгаллиги билан боғлиқ бўлганлигини эътироф этганлар. Улар даъво қилишлик чегарасини истаганича чўзавериши мумкин эди. Аммо давлат бу даъволарнинг ҳаракатда бўлишларини ва даъво муддатининг қўлланилишининг тарафдори эди.

Қадимги Рим ҳуқуқига, айниқса синфий даврда даъвои қўллашликда қонуний муддатларни қўллаш тушунчаси мавжуд бўлиб, унинг муддат мобайниси V асрга келиб, Юстиния томонидан 30 йил билан белгиланарди.

Қонуний муддатнинг тугаши даъво қилишликни, даъво бўлган ҳуқуқни тугатарди, аммо қарздор томонидан қарзни ў бўйнига олиб иқдор бўлса, унинг учун қўлланиладиган даъво муддати тўхтатилиб, янгидан даъво қилиш муддати бошланарди.

Даъво муддатини жорий этишда ҳуқуқнинг бузилган даврини аниқлаш лозим чунки у даъво муддатининг ўтиши билан боғли бўлган. Масалан: Олиш—сотиш шартномаси бўйича сотиб олинган мулк, ҳақ тўлангандан кейин сотиб олувчига ўтишлиги лозим эди аммо сотувчи сотиб олувчига мулкни етказиб бермайди. Демак даъво қилиш муддати шу ҳуқуқнинг бузилганлигини билган пайтдан бошланади.

Қарз берган шахс ва қарз олувчи шахс ўртасида шартномада олинган қарзнинг қайтарилиши муддати кўрсатилади мабодо шу муддатда қайтармаса, даъво қилиш муддати ушб кундан бошлаб амалга оширилади, яъни қарзни қайтариб олувчи талаб қилиш ҳуқуқи вужудга келади.

Айниқса мажбурият ҳуқуқий муносабатларида баъза бирон—бир ҳаракатни содир этишликни тўхтатиб туришли тўғрисида келишилган бўлишлиги ҳам мумкин бўлган. Бунда пайтда ҳаракатни амалга оширган пайтдан даъво муддат бошланади.

Даъво муддати ўтишининг тўхтатилиши ҳам мумкин бўлган Бу ҳолатлар кўпинча мажбуриятларни бажаришлик учун табиий тўсиқлар, ҳодисалар, ёки меросга бўлган ҳуқуқий муносабатда мулкни ҳисоблаб чиқиш даври билан боғлиқлиги ва бошқ ҳодисалар даъво муддати ўтишини тўхтатиб, у ҳаракатлар олишлангандан кейин, даъво муддати яна қайтадан тикланиларди.

III БЎЛИМ

Рим фуқаролик ҳуқуқида шахслар

- § 1. Шахслар тушунчаси
- § 2. Рим фуқароларининг ҳуқуқий ҳолати.
- § 3. Лотинлар ва перегринларнинг ҳуқуқий ҳолати.
- § 4. Қулларнинг ҳуқуқий ҳолати.
- § 5. Озодликка қўйиб (чиқариб) юборилган (вольноотпущенники) шахсларнинг ҳуқуқий ҳолати.
- § 6. Колонларнинг ҳуқуқий ҳолати.
- § 7. Юридик шахслар.

§ 1. Шахслар тушунчаси

Рим фуқаролик ҳуқуқида ва ҳозирги замон ҳуқуқий соҳаларида ҳам ҳуқуқий муносабатларни амалга оширувчи, уларни амалиётга тадбиқ этувчи субъектлар — яъни шахслардир.

Шахслар ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари сифатида 2 қисмга бўлинган, жисмоний шахслардан ва юридик шахслардан иборат бўлган.

Қадимги Рим жамиятида жисмоний шахслар асосий ҳуқуқ субъектлари бўлиб ҳисобланиб, улар оммавий ва хусусий ҳуқуқ асосида берилган манфаатларини амалга оширувчи индивидлардан иборатдир.

Рим фуқаролик ҳуқуқида жисмоний шахсларни кенг маънода тушунишликка катта эътиборни қаратган. Унга кўра, Жисмоний шахс деб — ҳар қандай индивиднинг қонунаар томонидан берилган ҳуқуқ бўйича ўз дахлсизлигини, яшаш ҳуқуқини, шаъни, ор — номуси, қадр — қимматини, уларда мустаҳкамланган ҳуқуқлари ва эркинликларини амалга ошираоладиган ва уни кафолатлайдиган ҳуқуқ ва бурчларга эга бўлган шахсларга тушунилган.

Рим хусусий ҳуқуқида қатнашувчи шахс, субъект бўлишлиги учун, унинг мулкка эгаллик ҳуқуқи бўлишлиги, шартномавий муносабатларга кириштириш олишлиги, ўзига ҳуқуқ ва бурчларнинг вужудга келтира олишлигига тушунилган.

Юридик шахслар дегенда — жисмоний шахсларнинг бирлашиб, уларга ўз ҳуқуқларини, ваколатларини ўтказиш шартлиги асосида тўзишган бирлашмаларга, корпорацияларга, диний интифоқларга ҳунармандларнинг касаба уюшмаларига, ёзувчи ташкилотларга, судналарига, нон ёзувчи ташкилотларга,

судналарнинг йиғиндисини бошқарувчи ташкилий бирликларга тушурилган. (Юридик шахслар тўғрисида кейинги сатрларда гўхталамиз).

Жисмоний шахслар деганда конкрет айнан бир индивид ёки кўпчилик инсонлар, одамлар яъни жисмоний шахслар ўртасидаги амалга ошириладиган муносабатларнинг субъектларига тушурилган.

Жисмоний шахслар барча ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари бўлишига учун, улар энг аввало ҳуқуқ лаёқатига (caput) га эга бўлишликлари лозим. Ҳуқуқий лаёқат ҳар бир инсоннинг (фуқаронинг) туғилиши билан вужудга келган ва унинг ўлими билан тугаган ҳуқуқ ва бурчларга эга бўлиш лаёқатидир.

Ҳуқуқий лаёқатдан ташқари муомала лаёқатига, яъни фуқаро ўз ҳаракати асосида ўзи учун ҳуқуқ ва бурчларни вужудга келтириш қобилиятига эга бўлишига лозим.

Қадимги Рим хусусий ҳуқуқининг ўзига хос хусусиятларидан бири фарзанд туғилмасдан олдин ҳам, яъни она қорнида шаклланиб қолишигининг ўзи ва фарзанд туғилмасдан олдин отаси вафот этган тақдирда, у отасининг қолган меросдан ўз ҳиссасини, улушини олиш ҳуқуқига эга бўлган. Ҳатто туғилмаган фарзанднинг отаси озод бўлган Рим фуқароси ҳисобланилган бўлса, ҳатто онаси қул бўлган тақдирда ҳам туғилиши лозим бўлган фарзанди «озод инсон», яъни Рим давлатининг фуқароси сифатида тан олинган.

Жисмоний шахслар барча ҳуқуқий муносабатларнинг биринчи ва марказий иштирокчиси сифатида қатнашиб ўз ҳаракатларини амалга ошираётган экан, ўзлари учун ҳуқуқ ва бурчларни вужудга келтиради, ўзгартиради ва бекор қилади.

Қадимги Рим қулдорчилик давлатида ҳамма инсонлар ҳам бир меъёردаги ҳуқуқий лаёқатга эга бўлмаганлар. Ҳатто жамият аждимой муносабатларининг ҳамда ишлаб чиқариш муносабатларининг янада тараққий этишига натижасида, айниқса савдо муносабатларининг кучайиши, Рим давлати ҳудудидан чиқишликни талаб қилишига Рим давлатида яшаб турган ва тулли ҳуқуқ ва муомала лаёқатига эга бўлмаган шахсларнинг ҳам бу муносабатларда қатнашишига талаб этарди ва натижада аста-секинлик билан улар ҳам маълум лаёқатларга эришиб, барча фуқаролар каби ҳуқуқларга эга бўла бошлади.

Шуни қайд қилиш керакки, Рим ҳуқуқи Рим давлатинини қулдорчилик характери, эксплуатацияга асосланганлиги, арзон бўлган меҳнатнинг мавжудлигидан келиб чиқиб Рим давлати ўзиде истиқомат қилувчи барча инсонларнинг ҳуқуқ лаёқатини тенглаштириш тарафдори бўлган эмас.

Рим давлатининг иқтисодий ва сиёсий ривожланиши, республиканлар давридан монархияга ўтиш, принципнат ва доминнат даврларида янги эксплуатация қилиш шакллариининг вужудга келишиги, қуллаар институтининг сақлаб қолинишиги, баъзи бир гуруҳларнинг ҳуқуқларини кенгайттирди, баъзан эса баъзи бирларининг ҳуқуқлари чегаралаб, умрбод ер билан боғлиқ қилиб, феодал муносабатларини келтириб чиқаришга ҳам сабаб бўлди.

Рим давлати фуқаролик ҳуқуқининг ҳамда сиёсий, оилавий, иқтисодий мулкый муносабатларининг тўлиқ ҳуқуқ лаёқатига эга бўлган субъекти бўлишга учун энг аввало учта талабга жавоб беришига лозим эди:

1. Озодлик ҳолатлари — *Status Libertatis*, Озод бўлган шахслар бўлишига лозим эди. Яъни қул бўлмаслиги керак;

2. Фуқаролик ҳолатлари — *Status Civitatis*, чет эл фуқаролари бўлмасдан Рим давлатининг фуқаролигига эга бўлган шахслар;

3. Оилавий ҳолати — *Status familiae*.

Оила бошлиғи, бошқарувчисига қарам (*patria potestas*) бўлмаган шахслар бўлишига лозим эди. Рим хусусий ҳуқуқининг субъекти ёки тўлиқ ҳуқуқ лаёқатига эга бўлишга учун эса икки элементнинг вужудга келишига тақозо этилган.

а) Рим ҳуқуқи бўйича никоҳга киришишга ва оила қуриш ҳуқуқига эга бўлишига;

б) барча мулкый муносабатларнинг субъекти бўлишига ва шартномавий муносабатларга кириша олишга ҳуқуқларига эга бўлишига мажбурий эди.

Рим ҳуқуқи тўлиқ ҳуқуқий лаёқатга эга бўлган инсонлар қаторига озод бўлган, озод бўлиб тутилган шахсларни киритган. Қуллаар ҳуқуқий муносабатларнинг субъекти сифатида тан олинмасдан, балки уларни объект сифатида «гаширувчи қурол» сифатида эътироф этганлар. Қуллаарнинг ҳуқуқий ҳолати ашёлар ҳуқуқий ҳолати билан тенглаштирилган. Ҳатто Рим юристлари «қулчилик бу қадимги Рим давлатининг ёки қулдорчилик тизимининг бошдан кечирган барча давлатларига тааллуқли бўлган институтдир деб таърифлаганлар.

Албатта Рим давлатида ишлаб чиқариш муносабатларининг ўсиши, ривожланиши, айниқса, савдо муносабатларининг кенгайиши натижасида қуллаар ҳуқуқларининг, яъни ҳуқуқ лаёқатининг ўзгаришига олиб келган.

Рим давлатида озод бўлган шахсларнинг ҳаммаси ҳам тўлиқ ҳуқуқ лаёқатига эга бўлмаганлар. Баъзи озод бўлган шахслар ҳеч қандай ҳуқуқ лаёқатига эга бўлмаганлар.

Озод бўлган фуқаролар Рим давлатининг сиёсий, оилавий ва мулкый муносабатларида тўлиқ қатнашишига учун Рим давлатида

яшаб турган, унинг фуқаролигига эга бўлган, *cives romani Quirites* ҳуқуқига эришган шахсларгина ҳисобланган.

Чет давлатлардан келиб қолган озод бўлган фуқаролар сиёсий, оилавий ёки мулкий муносабатларда қатнаша олмаган, балки уларни *hostis* (душман) деб ҳисоблаганлар. Аммо улар преторлик муносабатлари орқали ўзига патрон яъни хўжайин излаб топиб, унга клиент сифатида расмийлаштирилиб, ундан ҳуқуқий ёрдам, битимлар тузишлиқда ва уларнинг ҳуқуқларини судда ҳимоя қилишликда катта ёрдам олиб, хўжайини яъни патрони орқали ҳуқуқий муносабатларга киришганлар. Бунда патрон чет эл фуқаросининг вакили сифатида эмас, балки унинг манфаатини ҳимоя қилувчи ва ўз номидан ҳаракат қилувчи шахс бўлиб танилган.

Рим давлатида яшовчи латинлар эса (*latini*) сиёсий ҳуқуқлардан маҳрум қилинган бўлса, аммо фуқаролик ҳуқуқи нормаларидан фойдаланишга тўлиқ рухсат этилган, ҳамда суд ишлари, уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишлик ҳам худди Рим фуқароларидек амалга оширилар эди. Айниқса 212 йилдаги император Каракалли номидан империяда яшаб турган барча фуқароларга Рим давлатининг фуқаролиги берилиши ва улар барча муносабатда Римликлар каби тенг ҳуқуқ ва бурчларга эга эканликлари уларнинг ҳуқуқларини янада кенгайтирди. Рим давлатининг халқаро натижасида, фуқаролик ҳуқуқий муносабатларининг такомиллаштирилиши латинларга тааллуқли бўлмаган фуқароларнинг ҳам аста-секинлик билан ҳуқуқларини кенгайтириб перегринлар билан тенг бўлган ҳуқуқларга эга бўлишларини таъминлади.

Перегринлар — сиёсий ҳуқуқлардан ҳамда «Рим никоҳи»га киришиш ҳуқуқларидан маҳрум бўлса ҳам, лекин улар ўзига хос бўлган оилавий ҳамда мулкий муносабатларга киришиш ҳақи билан Рим фуқаросининг ҳуқуқий лаёқатига қараганда, бир мунча чегараланган ҳуқуқ лаёқатига эга бўлганлар.

Император Юстиниан қонунлари, халқаро савдо муносабатларининг гуркираб ўсиши натижасида товар эгаларининг миллати, яшашлиги ва бошқа хусусиятларидан қатъий назар улар мулкдорлар синфларига яқин бўлганлигини эътиборга олиб, уларни ҳам Рим фуқаролари деб таниб тенг ҳуқуқ ва бурчларга эга бўлишлик имкониятини яратиб берди.

Фуқароларнинг тўлиқ ҳуқуқ лаёқатига эга бўлишларида оилавий ҳолатнинг ҳам катта таъсири бўлган.

Римда тўлиқ ҳуқуқ лаёқатига эга бўлган оила деб — оила аъзоларининг «ота ҳукмронлиги» институтига буйсунмайдиган, мустақил ҳаётни, фаолиятни амалга оширувчи иттифоқига айтилган.

Ота хукмронлиги институтида яшовчи барча шахслар уй бошқаручисига — яъни отага буйсунган ва шартномавий муносабатларга киришганда ўзлари учун ҳуқуқ ва мажбуриятлар вужудга келтирмасдан ота учун вужудга келтирган, лекин ота мажбуриятларни бажаришдан холос бўлган.

Ота хукмронлиги остидаги шахсларнинг шартномалари муносабатларга киришишлигини шароит тақозо этиб, уларни бу муносабатларда қатнашишлигини таъминлаган, чунки улар ҳарбий урушлар натижасида маълум бойликларга эга бўлиш, фуқаролик ҳуқуқий муносабатларидан фойдалар олиш каби мулкӣ ҳуқуқларга эга бўлганлигининг ўзи, уларни маълум бир ҳуқуқлар билан таъминлашликни юзага келтирди. Лекин Юстиниан кодификацияси — отани яъни «ота хукмронлигини» тўлиқ асосда ҳуқуқий лаёқатга эга деб фуқаролик хусусий ҳуқуқининг субъекти деб тан олиб уни янада мустаҳкамлади.

§ 2. Рим фуқароларининг ҳуқуқий ҳолати

Қадимги Рим қулдорчилиқ давлатида Рим фуқаролигига эга бўлишлиқ қуйидаги асосларнинг вужудга келишлигини тақозо этарди:

Биринчидан, Рим никоҳи асосида туғилган фарзанд отанинг ҳуқуқий ҳолати билан белгиланишликни, ниқоҳда турмаган хотиндан туғилган фарзанд онанинг ҳуқуқий ҳолати билан боғлиқ бўлишлигини;

Рим фуқаролигига эга бўлган ота ва онадан туғилган фарзанд, Рим фуқароси деб танилган, аммо отаси Рим фуқароси бўлган, лекин онаси никоҳсиз, Рим давлатига мансуб бўлмаган шахсдан туғилган бўлиб ҳисобланса унда фарзанд Рим фуқароси деб ҳисобланмаган.

Рим фуқаролик ҳуқуқи ҳали туғилмаган, лекин она ҳомиладор бўлган ҳолатида отаси Рим фуқароси бўлиб ҳисобланган бўлса, у вафот этгандан кейин, туғилган чақалоқ озод бўлган Рим фуқароси сифатида эътироф этилган.

Никоҳда турмасдан фарзанд кўрган бўлса ва онаси фарзанднинг туғилиш даврида Рим фуқаролигига эга бўлса, бундай ҳолатда фарзанд фуқаролиги онанинг ҳуқуқий ҳолати билан белгиланган.

Иккинчидан, Рим давлатида қулнинг ўз хўжайини томонидан озод этилишлиги;

Учинчидан, фуқароликка эга бўлмаган шахснинг Рим фуқароси томонидан фарзандликка олиниши оқибатида;

Тўртинчидан, давлат томонидан қабул қилинган ҳужжатлар, норматив актлар асосида, ҳамда провинция ва обшиналар

(жамоалар) қарорлари асосида фуқаролар озод бўлиб, уларга Рим фуқаролик ҳуқуқи лаёқати ёки ҳуқуқий ҳолатни белангани асосида.

Рим фуқаролигининг рим хусусий ҳуқуқи ва оилавий ҳуқуқларга эга бўлишида улар ҳуқуқлари бир—биридан биров бўлса—да фарқ қилган, ёки уларнинг қисман ҳуқуқлари чегараланилган.

Рим фуқаролари ўзининг ҳуқуқий ҳолати нуқтаи назаридан икки гуруҳга бўлинганлар:

а) озод бўлиб тутилганларга;

б) қулчиликдан озод бўлган фуқароларга яъни ўз эрки билан қўйиб юборилган либертинларга (libertini).

Озод бўлиб тутилган Рим фуқаролари сиёсий, оилавий, мулкӣ ҳуқуқларга эга бўлиб, улар Рим доимий армияси сафида хизмат қилишлик, халқ мажлисида овоз ҳуқуқига ҳамда магистратлар бўлиб сайланиш ҳуқуқларига яъни сиёсий ҳуқуқларга эга бўлганлар.

Хотин—қизлар сиёсий ҳуқуқларга эга бўлмаганликлари учун расмий исмга ҳам эга бўлмаганлар, яъни уларга ҳаёт асосида турмуздан келиб чиққан ҳолда исм қўйганлар яъни «Тошпўлат қизи» ёки Эминжоннинг хотини деб атаганлар.

Мулкӣ муносабатлар, яъни фуқаролик хусусий ҳуқуқи бўйича мулкка эга бўлишлик, шартномаларни тузиш, мажбуриятларда қатнашиш, ўзи учун ҳуқуқ ва бурчларни келтириб чиқариш, васиятнома тузишликда ту ҳ сифатида қатнашишлик каби ҳуқуқларга эга бўлган.

Либертинларнинг ҳуқуқлари биров чегараланган, яъни улар Рим легионларида хизмат қилишганининг мумкин эмаслиги, сенаторлар таркибига сайланиш ёки киритилиши тақиқлангани билан, хусусий ва оила ҳуқуқи соҳасида, айниқса сенаторлар билан никоҳ тузишлик каби ҳуқуқлари чегараланилган.

Ўз ихтиёри асосида озодликка қўйиб юборилган шахслар, ўзининг одинги ҳужайинига (патронига) ишлаб беришлик, ёрдам кўрсатишлик алимент олишга бўлган ҳуқуқ, мерос ҳуқуқи муносабатида яъни фуқаролик ҳаёти билан тўлиқ асосда боғлиқ эди. (Ҳатто ўтил отасига қандай «мажбур» ёки бурчдан бўлса худди шу каби ёки унга ўхшаш, яқинлик асосида кўрилган).

Қадимги Рим фуқаролик хусусий ҳуқуқи Рим фуқаролигини йўқотиш энг оғир бўлган муносабатлардан иборат бўлиб, хатто оғир жазоли жиноятларни ҳам келтириб чиқарган.

Фуқароликни йўқотиш асослари қуйидагилардан иборат бўлган:

а) озодликни йўқотиш, яъни асрга тушиш, душман томонидан эгалланишлик;

б) қулчиликка, ташқи давлатларга сотиш;

в) оғир жиноятларни содир қилганлиги учун муддатсиз каторгага (ишга) сургунга юбориш;

г) фуқаронинг ўзи томонидан ихтиёрий асосда ер олишлик учун лотинлар ҳолатига ўтиш (Император фармойишига асосан Рим давлатининг мустамлакаларида яшовчи лотинлар учун ер ажратиб берилган. Бу ерда шу ерни олишлик учун фуқаро ўз фуқаролигидан воз кечиб, ер олишганлар ва лотинлар ҳолатига ўтганлар.

§ 3. Лотинлар ва peregrinларнинг ҳуқуқий ҳолати

Лотинларнинг ҳуқуқий ҳолати икки қисмга бўлинган, яъни лотинлар — қулдорларнинг ўзлари томонидан қулчиликдан лотиннинг озод қилиниши билан боғлиқ бўлган ҳуқуқий лаёқат ва Рим фуқароси томонидан алоҳида шартлар асосида озод қилинган лотинларга бўлинган.

Лотинларнинг ҳуқуқий ҳолатига эга бўлишлик асослари қуйидагилардан иборат бўлган:

1. Тугилиши билан, отаси лотин бўлса ота ҳуқуқий ҳолати билан белгиланган. Никоҳсиз онадан тугилган шахс она ҳуқуқи билан боғлиқлиги;

2. Давлат ҳужжатлари асосида лотинлик ҳуқуқий ҳолатига тақдим этилган бўлса;

3. Рим фуқаролигидан ихтиёрий асосда ер олишлик нуқтан назаридан келиб чиқиб, лотинликка ўтишлик;

4. Давлат қонунарида ўрсатилаган асосда лотин — қулдор ёки Рим фуқаролигига эга бўлган шахслар томонидан қулчиликдан озод қилишлик асосида;

Лотинларнинг оммавий ҳуқуқ ва фуқаролик хусусий ҳуқуқлари асосида ҳуқуқларга эга бўлиши биров фарқланилган.

Оммавий ҳуқуқ асосида барча лотинлар Рим армияси сафида хизмат қилишлари ман этилган, аммо Рим шахрига келган пайтда Рим халқ мажлисларида овоз бериш ҳуқуқларига эга бўлган.

Фуқаролик хусусий ҳуқуқи асосида эса, савдо, ашёвий, шартномавий ҳуқуқларга эга бўлган, ўзлари учун ҳуқуқ ва мажбуриятларни келтириб чиқарган ва жавобгарликни ҳаётда ўтаганлар.

Аммо лотинлар таркибидан *liniani* лотинлари бўлиб, уларнинг ҳуқуқлари чегараланиб, уларга васиятнома тузишлари, „*onus*“ бўйича мерос олиш ҳуқуқининг ман қилинганлиги ва ушнинг ўрни билан барча мулкларининг ўз хўжайинига тўлиқ ўтказилиши билан чегараланган.

Аммо император Юстиниан даврига келиб «лотинлар чиниани» деган алоҳида халқлар гуруҳи тулиқ асосда лотинлар миллатига қўшилиб кетди.

Булардан ташқари лотинлар қадимги лотинларга ва колонияларнинг лотинларига бўлинган.

Қадимги лотинларнинг мулкий ҳуқуқлари, судда сўзлаш никоҳга киришиш ҳуқуқлари бўлган.

Колониялар лотинлари эса рим фуқаролари билан никоҳга кириш ҳуқуқига эга бўлмаганлар. Бошқа ҳолларда эса қадимги лотинлар билан тенг ҳуқуқга эга бўлганлар.

Перегринлар — Рим давлати томонидан босиб олинган мустамлакаларнинг аҳолиси бўлиб, булар Греция, Египет, Галлия (Франция), Иберия (Испания) ва бошқа мамлакатлардан келган шахслардир.

Перегринларни кўпинча Рим давлати томонидан тайинланган маҳаллий органлар, проконсуллар, пропреторлар, прокураторлар ва легатлар уларнинг иқтисодий, сиёсий, ҳарбий ва суд муносабатлари билан боғлиқ бўлган фаолиятларини тартибга солган ва бошқарган.

Перегринларнинг ҳуқуқий ҳолати Рим давлати томонидан ишғол қилинган, босиб олинган ерлар Рим давлати ҳудудига киритилган бўлса — да, лекин халқларини қуликка чорламасдан, ўтказмасдан ҳамда Рим фуқаролигини бермасдан қолиб кетган фуқаролар перегринлар деб аталган.

Перегринларнинг вужудга келиши, отаси перегрин бўлиб фарзанд тутилган бўлса ота ҳуқуқий ҳолати билан белгиланган. Никоҳда турмасдан фарзанд кўрган перегринка онанинг боласи ҳам перегрин бўлиб ҳисобланилган.

Республикалар даврида суд қарори асосида жиноят содир этганлиги учун перегринликка ўтказиш, империя даврида уни ошадарга қилиш асосида ҳам перегринлик ҳуқуқий ҳолати келичиққан.

Перегринлар сиёсий ҳуқуқларга эга бўлмаган, улар сайлаш ва сайланиш ҳуқуқидан маҳрум бўлиб, уларга душман (*hostis*) деб қаралган.

Фуқаролик хусусий ҳуқуқида перегринлар ва Рим фуқаролари ўртасидаги муносабатларни ҳал қиладиган ҳуқуқий нормалар мавжуд бўлмаган. Айниқса савдо муносабатлари чегараланган. Буларнинг ҳаммаси ва бу қийинчиликларни бартараф этиш нуқтаи назаридан (*ius gentium*) халқлар ҳуқуқи вужудга келтирилди.

Рим фуқаролигига эга бўлишликнинг ҳам ўзига хо хусусиятлари мавжуд бўлиб, айниқса Рим давлати олдида кўрсатта хизматлари, мукофотларга сазовор бўлганлиги учун Рим давлатининг қонунари асосида фуқароликка эга бўлишлиги

давлат ҳужжатлари ва қарорлари асосида алоҳида регистрлар гуруҳига фуқароликни бериш, фискал мақсадлари (яъни меросдан солиқ олиш) асосида ва бошқа усулларда регистрлар Рим фуқаролигига эга бўлганлар.

§ 4. Қулларнинг ҳуқуқий ҳолати

Қулларнинг ҳуқуқий ҳолатига келганимизда Рим давлати қадимдан қулдорчилик давлати бўлиб, қуллар институтининг мавжудлиги ва бу қулларнинг эгалари ҳар хил шахслар баъзи ҳолатларда давлатга оид бўлган қулларнинг ҳам бўлганлигини бутун рим тарихи ўзида акс эттириб берган.

Қулларнинг ҳуқуқий ҳолати асосан улар ҳуқуқий муносабатларни амалга оширувчи субъектлар бўлиб қолмасдан, балки улар ш, муносабатларнинг объектлари бўлиб ҳисобланган.

Қуллар ашё сифатида, уларнинг ҳеч қандай ҳуқуқларга эга эмаслигини, уни хўжайини эса, истаган ҳаракатларни амалга ошириш, чегарасиз, мутлақ бўлган ҳуқуқларни амалга оширувчи шахс бўлиб ҳисобланган.

Рим давлатининг бошланғич давралида қулларнинг аҳоли бир мунча яхшироқ бўлган. Қулни асир қилиб олган шахс, эртага ўша қулнинг отаси, ёки укалари ёки болалари томонидан унинг ҳам асир қилиб олинишига эҳтимолидан келиб чиқиб, чуқур ўйлаб ўзининг ҳам худди шундай қулга айлангенини сезган ҳолда, қуллар билан бўлган муносабатларни бир мунча юмшоқроқ характерда олиб борганлар.

Қулдор ва унинг онаси билан алоқада бўлганликларини ва қуллардан кўпроқ ёрдамчи куч сифатида фойдаланиш мумкинлигини эътиборга олганлар.

Рим давлатининг сиёсий, иқтисодий ва ҳ. бий қудратининг янада кучайиши натижасида қуллар сони ниҳоятда кўпайди. Уларни Осиё, Африка мамлакатларидан сотиб олиб келишлик кучайиб, қуллар институти мутлақ институтга айланди. Эксплуатация қилиш усуллари ўзгарди ва кучайди.

Қулликнинг ўрнатилиш усуллари кўпчилик ҳолларда урушлар оқибатида аср олиш, чет эл фуқаросини эгаллаш каби асосларда, қул она ва отадан туғилиши натижасида, никоҳсиз она қул бўлса, ундан туғилган фарзанд ҳам қул бўлиб ҳисобланишлиги асос эриди қуллик ўрнатиларди.

Прасор эриктлари асосида озод бўлган фуқаронинг ўзини қулликка сотишлиги ва кейинчалик ўзини сотган пулга ўзининг қулнинг эгаси томонидан озодликка чиқарилган деган шартда берилганлиги асосида ҳаракат содир этилганлигини билдириб қолса, у озод қулликка айлангениларди.

Империя даврига келиб қуликка айлангирилиш тартиби ва асослари йўқолиб унинг ўрнига янги асослар қўлланилган.

Суд томонидан белгиланган жазолар асосида, ўлим жазосига маҳкум этилган шахслар ва озод бўлган хотиннинг қул билан жинсий алоқада доимий бўлишлиги ҳам қулчиликни келтириб чиқарган.

Қулларнинг шахсий ҳуқуқий ҳолати — қуллар ашёлардир. Рим армияси сафида хизмат қилишлиги ман этилган ҳамда давлат хазинасига солиқ тўламаганлар, яъни уларни иккинчи ёки учинчи сифатида тан олмаганлар.

Оилавий ҳуқуқий ҳолати, оила қура олмаган ва қулнинг хотин киши билан алоқаси никҳ деб ҳисобланмаган.

Мулкрий муносабатлар бўйича қуллар индивидуал, умумий, ашёвий объект, узуфрукт, гаров яъни мажбуриятларнинг бажарилишлигини таъминловчи усул, олиш — сотиш, қарз, мулк ижораси шартномаларининг объекти бўлиб ҳисобланган.

Қулларнинг ўзларига тааллуқли бўлган ашёлари бўлмаган. Қуллардаги бўлган барча мулкларнинг эгаси қулнинг хўжайини деб танилган.

Рим қулдорчилиги жамиятининг ривожланиши, айниқса ишлаб чиқариш муносабатларининг тараққий этиши, халқаро савдо муносабатларининг вужудга келишлиги қулларнинг бироз бўлсада ҳуқуқларининг кенгайишига олиб келди.

Чунки қулнинг хўжайини бир ўзи ҳамма муносабатларда қатнашишлик учун жисмоний имконияти етишмай қолди.

Қулдорлар қулларнинг ақли берангидан, онгли асосда ўз хўжайинига хизмат қилишлигини ва уларнинг тадбиркор эканлигидан келиб чиқиб, ўз номидан шартномали муносабатларга киришишликка, ваколатаар берганлар, ҳамда улардан савдо кемаси капитанлари, қорхоналар раҳбарлари сифатида фойдаланганлар шунинг учун вужудга келган ҳуқуқ ва бурчлар юзасидан қулнинг хўжайини кредиторлар олдига масъул бўлганлар.

Қулнинг хўжайини қул хўжайин оиласида яшаганлигини эътиборга олиб, унга ер, чорва моллари, хўжалик товарлари, ҳатто ўз ерини, ҳовлисини ишлашлик учун баъзан (Servi vicarii) бошқа қуллари ҳам берган. Қул эса мустақил асосда ўз хўжалик фаолиятини амалга оширган, айниқса ўзига тааллуқли бўлган мулклардан озод ҳолатда фойдаланган ва қисман бўлсада тасарруф этган. Пекулий институти вужудга келган. Пекулий — хўжайиннинг ўз қулларига мустақил хўжалик юритиш учун бериб қўйган мулкнинг бир қисми (ер уасткаси, ҳунармандчилик устахонаси, қарамоллар ва бошқалар) га айтилган.

Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларнинг янада ривожланиши натижасида қуллар ҳуқуқий ҳолатларининг ўзгариши — (пекулиум)

асосида ҳуқуқий муносабатларда қатнашишлиги ва мулкӣ жавобгарликни белгилашлик учун муҳимдир.

Қуллар томонидан тузилган, ишлаб чиқариш процесси характери билан боғлиқ бўлган, битимлар юзасидан келиб чиққан моддий жавобгарлик, учинчи шахслар олдидан дастлаб хўжайин жавоб бермаган бўлса, кейинчалик эса ҳуқуқий муносабатларнинг янада такомиллашиши натижасида қулнинг хўжайини тўлиқ асосда жавоб берган. Бу мулкларнинг барчаси қулнинг хўжайинига тааллуқли бўлса ҳам лекин ундан қул ҳам фойдаланган.

Қулчиликдан озод бўлишлик доимо қул хўжайинининг эрки билан боғлиқ бўлган. Айниқса васиятномаalarda кўрсатилган, қайси вақтда, қандай ҳолатда, (а қул ўзини ўзи сотиб олишлик учун қанча сумма тўлашлиги лозимлиги ва кимга каби масалаларни ҳал қилган.

Қулларни озод қилишликнинг қадимдан 3 та шакли, усули мавжуд бўлган.

Биринчидан, мерос қолдирувчи томонидан васиятномада қайси вақтдан бошлаб қул озодликка чиқиши мумкинлиги кўрсатилган ҳолатда;

Иккинчидан, мерос қолдирувчи ўз меросхўрларига қачондан, қайси пайдан бошлаб, қулни озод қилишлиги тўғрисида кўрғазмани ёзиб қолдирган.

Учинчидан, қулни озод қилишлик учун бирон — бир шарт, ёки озод қилишликни тўхталиб турувчи ҳаракатни содир этишлик билан боғлиқ бўлган.

Масалан: Менинг ворисим Хасанга сен 200 динар берганиндан кейин сен қулчиликдан озод бўласан деган асослар қулчиликдан озод қилувчи далиллар бўлиб ҳисобланиларди.

Республиканлар даврида қулларни қулчиликдан озод қилишлик учун қул хўжайинининг гувоҳлар иштирокида, қулни қўйиб юбориш яъни озод қилиш тўғрисидаги хатни тузилишлик асосида ҳам амалга оширилган.

Принципиат даврида эса қул томонидан ўз хўжайинининг ким томонида ўлдирилганлигини аниқлаганлиги асосида, ҳамда 20 йил асосида озод бўлиб яшаб келган қул муддат ўтиши билан қулчиликдан озод бўлинган.

Қулдорчилик давлатининг ўзига хос хусусиятларидан бири, қулларни озод қилмаслик тамойилини амалга ошириш, яъни унга монелик қилиш йўлларини излаб топишлик билан боғлиқ бўлган. Янги эрамизнинг 1 асрларига келиб, давлат томонидан бир нечта қонунлар қабул қилинди ва бу қонунларнинг мақсади қулларни озодликка чиқаришга қарши бўлган чегаралашликларни ўрнатишдир.

Бу чегаралашлардан бири 20 ёшли хўжайин томонидан 30 ёшли қулни озод қилишлик тўғрисидаги ҳаракатлари алоҳида комиссия текшириб кўриши лозимлиги; қулларнинг ноқулай бўлган хислатларининг борлиги ва уни чет элга чиқариб юборишлик лозимлиги; қулларга белгилар, номерлар қўйилган бўлса, уларнинг ўз хўжайинига таалуқлигини мустаҳкамлаган ҳамда гладиаторларни озодликка қўймаслигини васиятномада қандай усулларда озод қилишликнинг чегараланган усуллари ҳам кўрсатилиши мумкин эди.

Айниқса, Қулдор 3 та қулга эга бўлса, фақат иккитасини озод қилишлиги, 10 та қулга эга бўлса, унинг ярмини озод қилишлиги каби усуллар васиятноманинг ўзиде ҳам кўрсатилишига рухсат бериларди.

§ 5. Озодликка қўйиб (чиқариб) юборилган (вольноотпущенники) шахсларнинг ҳуқуқий ҳолати

Рим қулдорчилиқ давлатининг синфий даврида озодликка қўйиб, (чиқариб) юборилганларнинг ҳуқуқий ҳолатлари ким ва қайси мулкдор томонидан рухсат этилганлигига қараб белгиланган.

Квиритлар ҳуқуқи бўйича квирит мулкнинг эгаси томонидан бу шахс озод этилган бўлса, Рим фуқаролигига эга бўларди, аммо преторлар эдикти билан ҳам яна боғлиқ бўлган ва император Юстиниан томонидан бу фарқлар йўқотилиб, тўлиқ асосда Рим давлатининг фуқароси деган ҳуқуқий : лат бериладиган бўлди.

Озодликка қўйиб юборилганлар ва либертинлар ҳуқуқий ҳолати бўйича барча шахслар билан тенг бўлиб ҳисобланса — да, аммо озод бўлиб тутилган шахслар билан тенглаша олмас эди.

Айниқса озодликка қўйиб юборилган шахсларнинг Рим фуқаролик хусусий ҳуқуқий муносабатларига киришишида чекланишлар мавжуд эди, яъни улар озод бўлиб тутилган шахслар билан никоҳга кириша олмас эди, ҳатто сенаторлар билан никоҳга киришишликнинг тақиқланиши Император Юстиниан даъригача сақланиб қолган.

Булардан ташқари либертин илгариги патронига (хўжайинига) қарам бўлган, уй, хўжалик ишларини бажариш, унга ҳурмат билан қараш, ҳатто патронни судга бера олмаслик каби чегараланган ҳуқуқларга эга эди.

Озодликка қўйиб юборилганлар ҳатто Рим фуқаролигига тўлиқ эга бўлса — да ҳам, эксплуатация характеридан келиб чиқиб, ҳатто Рим қулдорларининг арзон меҳнат билан боғлиқ бўлган қулчилиқни ҳеч қачон йўқотишлиқни кўзламаганлар. Улар ҳатто озодликка чиқса ҳам, патроннинг ўзи, патрон ўлгандан кейин хизмат қилиш унинг меросхўрларига ҳам бу ҳуқуқлар ўтказилган.

§ 6. Колонларнинг ҳуқуқий ҳолати

Колонлар — Рим давлатининг империя даврида вужудга келган шахслардир Рим давлатида Императорларнинг Конституцияларини, юристлар асарларини, магистратлар эдиктларини, умумий мажлис қарорларини кодификация қилишларни юристлар олдига вазифа қилиб қўйилар экан, энг аввало Юстиниан Кодекси, Дигести, Новелласи ва Институцияси вужудга келишларидан олдин ҳам қонунларни кодификация қилиб, Феодосия кодексини вужудга келтирган ва биринчи мартаба бу кодексда колонларнинг ҳуқуқий ҳолати ҳақида фикрлар юритилгандир. Лекин колонларнинг пайдо бўлишлиги, уларнинг я миятни ривожлантиришдаги таъсири ҳақида ҳеч нарса маълум эмас.

Колонлар — ижарачилар, яъни ерни ижарага берувчи қулдорлар маълум ҳақ тўлаб туриш эвазига, шартномаларни тузиш асосида, ижарага олувчиларга яъни колонларга ерни топширади. Колонлар қулдорлардан ерни олиб мустақил ҳаракат қилади, ҳатто улардан ерни ишлашлик, уруғлар сотиб олишлик мақсадида пул ҳам қарз олади ва хўжайинига иқтисодий томондан қарам бўлиб қолади.

Колонларни ерга боғлаб ташлаш мақсадида 322 йилда қабул қилинган, Конституция бўйича колонлар томонидан ер ўзбошимчалик асосида ташлаб кетилган бўлса, уларни ўз ерига қайтарилишни тиклади...

Юқорида кўрсатилган қоидаларни мустаҳкамлаш нуқтан назаридан 357 йилда яна бир қонун қабул қилиниб, унга асосан ер колонларсиз яъни ижарага олган, шахсларсиз сотилиши мумкин эмас деб қатъий норма қабул қилинди.

Бу қоидаларнинг барчаси фуқаролик хусусий ҳуқуқий лаёқатига тўлиқ эга бўлган колонларни ерга боғлаб қўйди ва шу ерде яшасин ва ўз фаолиятини амалга оширсин деган тамойилни Рим қулдорчилиги давлати янада мустаҳкамлади.

Колонат (колонлик ҳуқуқига эга бўлиш) — асосан ота — онаси колон бўлган шахслардан туғилган фарзандлар, озод бўлган шахсларнинг колон бўлишлик ва ер билан боғлиқ бўлишларини эътиборга олиб ўзаро келишувларни тузиш асосида ва 30 йил давомида колонлар яшаган турмуш тарзида истиқомат қилган шахслар колонлик ҳуқуқига ёки унинг ҳуқуқий ҳолатига эга бўлардилар.

Колонликдан озод бўлишлик, асосан колон томонидан ижарага берилган ерни сотиб олишлик ҳамда диний муносабатларга тўлиқ бағишланиш асосида ҳам озод бўлганлар.

Колонлар институтининг вужудга келиши, колонни ер, маблағ, суғориш, қайта ишлаш билан боғлаб қўйишлиги қулдорчилик

жамиятининг ривожланиб ва тараққий этиб бораётган ва ўзининг изимида феодад муносабатларини (крепостной ҳуқуқ) вужудга келтираётган ва феодад жамиятига ўтишлик учун асос пайдо бўлаётганлигидан дарак берарди.

§ 7. Юридик шахслар

Юридик шахс тушунчасининг тақдирини Рим хусусий ҳуқуқини сезилари ўрин тутарди. Бироқ, бу — Римнинг иқтисодий ҳаётида Рим ҳуқуқини юридик шахслар тушунчасини тўла ярата олмади, дегани эмас. Ҳатто Рим халқ ҳўжалигининг айни гуллаб — яшнаб, халқаро савдо — сотиқ анча жонланган даврда ҳам юридик шахслар у қадар аҳамиятга эга эмасдилар. Рим халқ ҳўжалигида фаолият кўрсатган хусусий ҳўжаликлар узоқ давр фаолият кўрсатувчи мустақкам, барқарор ҳўжаликка айланишга асосан ўзларида зарурат сезмаганлар. Рим ҳуқуқини «юридик шахслар» деган иборанинг ўзи бўлмаган. Шунга қарамай, Рим ҳуқуқини юридик шахслар туғрисидаги асосий фикрни мулк шаклини оборотга (айлантиришга) киритганда алоҳида жисмоний шахсга тегишли бўлган мулк шакли ўз — ўзидан ажралиб қолишининг ифодаданлигида яққол кўриш мумкин.

Азадан мулкий муносабатларда жисмоний шахслар билан бир қаторда маълум даражадаги машҳур мулк маблағига эга бўлган айрим бирлашмалар ҳам иштирок этганлар.

Қадим замонлардан оқ Римда хусусий корпорациялар мавжуд бўлиб, улар диний мақсаддаги уюшмалар (sodalitates, collegia sodalicia), моҳир дурадгорлар уюшмаси (fabrorum, pistorum)дан иборат эди. Рим юристларидан Гайнинг пувоҳдик беришича, XII — жадвал қонунилари диний мақсаддаги уюшмага ўзлари учун қонунга хилоф бўлмаган ҳолда низом яратишлари учун ҳуқуқ берганлар. Рим республика даврида куплаб корпорациялар, жумладан: collegia apparitorum, яъни магистрлар хизматчилари корпорацияси, турли ўзаро ёрдам кўрсатувчи бирлашмалар шунингдек collegia funeraticia дафн этиш маросини ўтказиш билан шуғулланувчи корпорациялар ҳамда collegia publicanorum Римнинг сиёсий ва ҳўжалик ҳаётида муҳим ўрин тутган, давлат билан шартнома тузиб, давлат ҳисобидан сармоя ундириб, давлат таъинияларида давлат учун йирик қурилиш ишларини олиб борувчи тадбиркорлар бирлашмаси ва бошқалар мавжуд эди.

Дарҳақиқат, маъмур бирлашмаларнинг барчаси етарлича мулкий маблағга эга эдилар, collegia publicanorum эса — анчагина йирик маблағга эга эди. Ўз навбатида улар ички ҳаётларида учинчи

шахслар билан ҳам айрим маълум қоидалар асосида ўзаро келишув асосида ҳаракат қилишларига тўғри келарди.

Бироқ, Рим ҳуқуқидан ҳикоя қилувчи айрим тарихчилар (масалан, Жирар)нинг мазкур бирлашмалар ҳақидаги тавсифидан фарқли равишда, ўша даврда уларни юридик шахслар деган ибора билан аташ унчалик тўғри бўлмасди. Тарихчи И.А.Покровский маълумотига кўра, бизгача етиб келган қадимий *ius civile* ҳолати бирлашмаларга эмас, балки алоҳида шахсларгагина тааллуқлидир. Корпорациянинг умумий мулки хусусида сўз юритилганда, у қадимий ҳуқуқ *societas* томонидан ўртоқлик асосида кўриб чиқилиб, улар бирлашманинг барча аъзосига тегишли бўлган мулкни бирмунча қўпол тарзда гарчи бирлашма қатнашчиларининг барчаси маълум миқдордаги ўз улушига эга бўлишига қарамай, умумий мулкни қатнашчилардан бирининг ёки ҳазиначининг мулки деб ҳисоблаб, бирлашма ишини ўша шахс бошқариб, қолган барча қатнашчилар олдда жавобгарлик масъулиятини ўз зиммасига олиши керак. деб белгилаб берганлар.

Қадимги замонда Рим давлатининг ҳуқуқий ҳолатини акс эттирувчи тарихчилар Рим ҳуқуқи масаласида бир хил маълумот бермаганлар. Айрим тарихчилар (Моммзен фикрига таянган Жирар каби) Рим давлати азалдан ҳуқуққа асосланган давлат, дейдилар. Бошқа тарихчилар (Рим ҳуқуқи бўйича юқорида номи зикр этилган рус тарихчиси И.А.Покровский)нинг тахминига кўра, рим давлати республиканинг иккинчи ярмига қадар қатор юришларда қатнашиб, катта миқдордаги тулли мулкни қўлга киритган бўлиб, *ex iure Quiritium* ўзининг мулкий муносабатига нисбатан ва бошқа хусусий ҳуқуқни қўлламаган ҳолда алоҳида ҳуқуқий меъёрлардан фойдаланди. Ҳақиқатан ҳам давлат мулки тўғрисидаги магистратлар томонидан тузилган битимлар қадимги давр қоидаларига, шу жумладан хусусий ҳуқуқ қоидаларига жавоб берганлиги номаълум. Ва аксинча, шу нарса маълумки, бундай битимлар тўғрисидаги тортишувлар одатдаги суд ҳукми билан эмас, балки алоҳида маъмурий тартибда ҳал қилинган.

Бироқ, шуни эътироф этиш жоизки, иқтисодий ҳаёт мураккаблашган ширинда давлатнинг ҳужалик фаолияти ва корпорацияларда юридик шахсларга эҳтиёж ва зарурат вужудга келиши табиий ҳол, деган ғоя пайдо бўлади.

Корпорация мулк ва ўз улушини бўлишган унинг аъзоларида ҳар бири корпорация мулкнинг муносабатларга дош бера олмай қолганда ноҳақ вазият юза келишини тан олиши; бундай вазиятда корпорация анчагина яхши ривожланган бўлиб, унинг ҳужалик оброотида (айланмасида) ишгирок этаётган аъзоларидан бирортаси корпорациядан зарур вазиятда ўз улушини бера олмай ундан чиқмоқчи бўлганида, корпорациячи мулкнинг таъини олиши

тутмаслигини таъминлаш учун мулкый муносабатни изга солиш ва ҳоказолардан иборат бўлган. Айни пайтда давлат хўжаликлари билан хусусий хўжаликлар ўртасидаги алоқаларни кенгайтириш йўли билан маълум даражада уларнинг давлат ва хусусий хўжаликларнинг мулкый ҳуқуқлари ҳақидаги тасаввурга эга бўлишига эришилди.

Бироқ Рим давлати таркибига киритилган, претор таъсирида бўлган муниципиялар, яъни шаҳардаги жамоа кенгашлари ўз ҳуқуқий ҳолатига кўра фуқаролик ҳуқуқига эга бўлиб, у ўзини-ўзи бошқариш ҳуқуқига ҳамда хўжалик мустақиллигига эга эдилар, афтидан улар юридик шахслар деган ғояни кўпроқ ифодалар эдилар.

Бундай хўжалик мустақиллигининг ҳуқуқий ифодаси сифатида муниципияларнинг ўз мулкый муносабатларида хусусий ҳуқуққа бўйсунishi намоён бўлди: претор муниципиялар судда ўз ҳуқуқларини ўзларининг махсус вакиллари *actores* лар орқали ҳимоя қилишлари ва жавоб беришлари зарур, деб топиб, ҳар бир муниципал кенгаш декрет ишига шундай вакилларни белгилади. Шу сабабли, муниципиялар ҳам *privatae personal* сийгари мулкый ҳуқуқлар субъекти сифатида тан олинди. Муниципиялардан ташқари, яна *ad exemplum rei publicae* хусусий корпорацияларнинг ҳам процессуал ҳуқуққа эга эканлиги тан олинди.

Бироқ, фуқаролик процессида бундай юридик шахслар ғоясининг тан олинishi уларни ўша заҳоти моддий-ҳуқуқий ривожланишнинг таъминлайди, дегани эмас.

Шунинг қарамай, муниципиялар кейинчалик *actores* лар орқали нафақат фуқаролик процессида, балки бирорта битимни тузишда ҳам ҳаракат қилдиларки, бунинг натижасида битимларнинг ҳуқуқий ҳолати муаммоси узоқ пайт тушунарсиз бўлиб қолаверди.

Римдаги сиёсий вазият ҳам юридик шахслар ғоясининг мустаҳкамланишига йўл қўймади. Тўғри, империя ўрнатилгач, император ҳукумати кучайиб боргани сари императорнинг шахсий ғазнаси *fiscus* аста-секинлик билан Римнинг шаҳар ғазнаси ҳисобланган аввалги *aerarium* давлат ғазнасини емириб бора бошлади, шу таҳлит *fiscus* хусусий ҳуқуққа бўйсунувчи, тобега айланди. Лекин давлатнинг барча мулкига эгаллик қилиш ҳуқуқи императорга берилди. Хусусий мулк ҳуқуқига эга бўлиш ғояси билан ўзига кенг йўл очган давлат эса *princeps'* шахсларнинг давлатга тулланиши сабабли сиқиб чиқарилди.

Бундай ғоялар кўп сонли *privilegia fisci* азалдан қўлга киритилмаган давлат ғазнасининг мулки кучини унчалик мустаҳкамламади, давлат ғазнасининг мажбурий талаблари сифатида қарздорнинг барча мулкини гаров ҳуқуқи билан таъминланиши, қс ан кредиторлар ва бошқаларнинг ҳам

талаблари қондирилиши белгиланиб, бундай имтиёзлар император ва унинг рафиқасига тегишли бўлган шахсий мулкка нисбатан қўлланган ва ўз навбатида улар давлат мулкининг ҳуқуқий ҳолатига ҳилоф ҳисобланмаган.

Юридик шахслар деганда — жисмоний шахсларнинг бирлашиб, уларга ўз ҳуқуқларини, ваколатларини ўтказиш асосида тузилган бирлашмаларга, корпорацияларга, диний иттифоқларга, дуармандларнинг касаба уюшмаларига, нон ёпувчи ташкилотларга, судналарнинг йиғиндисини бошқарувчи ташкилий бирликлар тушунилган.

IV БЎЛИМ

Оилавий ҳуқуқий муносабатлар.

- § 1. Рим оиласи тушунчаси (familia). Агнатлар ва когнатлар қариндошчилиги.
- § 2. Никоҳ тушунчаси.
- § 3. Эр ва хотинлар ўртасидаги шахсий ва мулкий муносабатлар.
- § 4. Ота ҳукмронлиги институти.
- § 5. Васийлик ва хомийлик (tutela ba cura)

§ 1. Рим оиласи тушунчаси.

Қадимги Рим жамиятида оила давлат ячейкасидан иборат бўлган уй — хўжалигини бошқарувчиси, ота — она, ака — ука, опа — сингиллар, қуллар, васийлик ёки хомийликда бўлган шахсларнинг жамоаси бўлиб ҳисобланган.

Янги эра мизнинг II асри машҳур юристи Гай, Рим оиласи тушунчасини шундай типик хусусиятга эгаки (у ҳеч қандай ҳалқлар томонидан барпо қилган оилаларга ўхшамайдиган) «Рим халқининг эришган буюк ютуғидир» деб таърифлаган эди.

Рим давлатининг оиласи оила бошлиғи (paterfamilias) нинг чегараланган дастлабки даврда эса мутлақ ҳуқуқларга эга ҳокимиятга (manus) эга бўлганлиги асосида яъни ўз болалари, неваралари, чеваралари, хотини устидан ва уйдаги (яъни хўжалиқдаги) бўлган шахсларнинг барчаси устидан амал қилиш ҳукмронлигига тушунилган. Буларнинг ҳаммаси «ўзимники» (sui) деб тарифлаб, оиланинг отаси яъни ўзини «ўзим ўзим хўжайинман» (sui iuris) ва «барча ҳуқуқларга эгаман» деган эътироф этишган.

Рим оиласининг ўзига хос хусусиятларидан бири оила дастлабки агнат усулида вужудга келган, яъни улар қонқариндошлик муносабатлари асосида эмас, балки буйсуниш ва ҳукмронлик бошқарув муносабатларини биринчи ўринга қўйиб тузилган оилалардан иборат бўлган.

Агнатлар оиласи деб оила бошлиғининг ўз оиласидаги болалари, хотини, хўжалиги, қуллари ва уларнинг оилалари ҳам шундай оила хўжалигида яшовчи барча шахсларнинг жамоаси деб айтылган.

Оила бошлиғининг қизи турмушга чиқиб у бошқа оилани ташкил қилган бўлса, натижада агар турмуш ўртоғи ота ҳукмронлиги остида

бўлса, у ҳам шу ота ҳукмронлиги бошқарувига ўтарди ва агнатлар оиласига тушарди. Узининг ака—укалари ва ота—оналари буни учун фақат қавми—қариндошлик, байрам муносабатларида кўришиш, ҳол—аҳвол сўрашиш билан боғлиқ бўлган, яъни ота—оналари учун «бегона» деб ҳисобланилган.

Қадимги Рим жамиятида оила бошлиғининг ҳуқуқи чегараланмаган. У ўзининг оила аъзоларини сотиш, қарзни тўлашлик учун уни қарз олган шахсга, қарзни тўлашлик учун ишлаб бериш, хизмат кўрсатиш, ҳатто хотинини (хотини ўзининг қизи қандай ваколатларга эга бўлса, шундай ҳуқуқларга эга бўлган) мажбуриятни бажариш нуқтаи назаридан келиб чиқиб, уни маълум бир муддатга бошқа шахсга хизмат кўрсатиш учун бериб юбориши ҳуқуқига эга эди. У ўз болаларини ўлдириш, айниқса вояга етган ўғлини 3 мартагача сотиш ва қизини ва кичик укаларини, невараларини 1 марта сотиб юбориш ҳуқуқларига эга бўлган.

Ўғиллари ёки оилада яшовчи бошқа шахслар томонидан шартномалар тузилган бўлса, бу шартномалардан келиб чиқадиган фойдалар отага ва зарар етказиш билан боғлиқ бўлган муносабатлар бўлса, ота унинг учун жавобгарликни бўйнига олмаган.

Ота ёки уй бошқарувчиси ҳукмронлиги остидаги шахсларнинг ҳуқуқий ҳолати ота ёки оила бошлиғининг ўлиши, ёки оила бошлиғининг эрки, розилиги асосида уларга озодлик бериш муносабатлари асосида ўзгарган. Paterfamiliasнинг ўлими ота ҳукмронлиги институтининг барҳам топишига олиб келган.

Рим давлатидаги вужудга келган оилалар дастлаб ибтидоий жамоа тизимининг хусусиятларини ўзида ифодалаб, жамоа характериға мос келиб уруғчилик (уруғ) тизими билан боғлиқ бўлган.

Рим жамиятининг ривожланиши натижасида, ишлаб чиқариш муносабатларининг тараққий этиши, ота ҳукмронлиги остида бўлган шахсларнинг хусусий ҳуқуқларини тан олишлик заруриятлари келиб чиқа бошлади, натижада ота ҳукмронлиги институти дастлабки ҳокимият билан боғлиқ бўлган моҳиятини йўқота бошлайди ва агнатлар оиласининг ўрнига қон—қариндошлик билан, боғлиқ бўлган когнатлар уруғлари вужудга келадилар.

§ 2. Никоҳ тушунчаси (nuptiae) нуптуае

Рим қуддорчилиқ жамиятида никоҳ орқалигина оила вужудга келган.

Машҳур юрист Модестин никоҳга тушунча берар экан, уни қуйидагича таърифлайди: «Никоҳ эр ва хотин ўртасида худо ва

инсоният ҳуқуқларига асосланиб бутун умр бўйича тузиладиган, ҳамда ўзига оид бўлган муносабатларни муддатсиз амалга оширадиган иттифоқдир.

Албатта Модестин фикрларини сит тапи (оилада эрнинг устуңлигини тан оладиган) асосида тузилган никоҳларга тааллуқлироқ деб айтишимиз мумкин, лекин ота хукмронлиги институти эр ва хотиннинг тенглигини ҳеч қатон эътироф этмаган, чунки турмушга чиққан хотин доимо оила бошқарувчиси ҳомийлигига ўтган.

Рим ҳуқуқи ўзининг ривожланиш тарихида 2 хил никоҳни тан олган, яъни қонуний никоҳни ва никоҳнинг конкубинат усулини (ноқонуний никоҳ).

Қонуний никоҳ деганда *ius conubii* (қонуний никоҳга кириш ҳуқуқи) асосида вужудга келган ва туғилган фарзандлар Рим давлатининг фуқароси бўлиб ҳисобланадиган ва отасининг ўз болаларига бўлган хукмронлигини, ҳокимиятини таъминлаб бера оладиган муносабатларга тушунилган.

Конкубинат усули *ius conubii* га яъни қонуний никоҳга кириш ҳуқуқига эга бўлмаган шахслар томонидан, лекин қонун томонидан рухсат этилган доимий равишдаги бирга яшаш фаолиятига тушунилган.

Конкубинат бу ҳақиқий никоҳ бўлмаса — да ҳам баъзибир ҳуқуқларни беришлик билан, улардан туғилган фарзандлар ота хукмронлигига, ҳокимиятига тааллуқли бўлмаган ҳолда ўз муносабатларини амалга оширганлар.

Республиканлар даврида Рим оиласини г моногамия характериға эга эканлигини билсалар ҳам, эркаклар учун ўз хотинларидан ташқари яна бир хотин билан конкубинат усулида яшашға ижозат берилди. Лекин эри бор хотин киши конкубинат усулида бошқа шахс билан яшашлиги маълум бўлиб қолса, эр киши ўз хотинини ўлдириш ҳуқуқига ҳам эга бўлган.

Рим ҳуқуқида конкубинат усулидаги бирга яшаш фаолиятиға йўл қўйилганлиги сабабли баъзан қуллар, перегринлар ва бошқа камбағал бўлган шахслар никоҳға кириша олмаганлар, чунки уларнинг никоҳ тузишлари учун маблағи, уи — жойи ҳам бўлмаган.

Иккинчи сабаби, Рим давлати ўз ҳудудларини кенгайтириш ва хукмронликни кучайтириш натижасида эркаклар куплаб қирилиб кетган. Уларнинг ўринини тўлдириш учун ҳам конкубинат — усулиға йўл қўйилган.

1941 — 1945 йиллардаги II жаҳон уруши — Улуу Ватан уруши ҳам куплаб эр кишиларнинг ўлимиға сабаб бўлди. И.В.Сталин томонидан бу бўшлиқ ўринларни тўлдириш учун 1943 йил 8 сентябрь, 1944 йил 8 июль, 1944 йил 10 ноябрь, 1945 йил 14 март

ойларидан Сталин фармонлари ҳам, фарзандларнинг кўпроқ туғилишлигини, йўқотишган, ўлган шахсларнинг ўрнини тўлдириш мақсадида бу фармонлар қабул қилинган эди. Албатта бу фармонлар кўпроқ натижасиз бўлиб қолди.

Рим давлатида ҳам қонунлар қабул қилиниб, айниқса янги эрамининг 1 асрида иккита қонун қабул қилиниб, уларда эркаклар 25 ёшдан 60 ёшгача, хотин-қизлар 20 ёшдан 50 ёшгача турмуш қуришлари ёки эркаклар уйланишлари шарт қилиб қўйилган эди.

Никоҳда турмаган шахсларнинг мулкий ҳуқуқлари чегараланган, яъни бу қонунларга биноан васиятнома асосида мерос олиш ҳуқуқидан маҳрум қилинган. Агар фақат андларга эга бўлмаса, қолдирилган мероснинг ярмини олиши мумкин эди. Ҳатто эр кишига бир бола, хотин кишига уч боладан тўғри келмаса, озодликка чиққан қўйиб юборилган хотинлар 4 болага эга бўлмаса, бу «фарзандлари йўқ» боласизлар деб аталган, ҳамда улар жамиятнинг ҳуқуқий нормалари, ёки одат нормалари, яшаш қоидалари орқали уларнинг ҳуқуқлари чегараланган. Шунинг учун оиланинг асосини никоҳ ташкил этган.

Император Юстиниан даврига қадар Рим давлатида никоҳ шакллари икки хил тузилишда амалга оширилган.

Сум ману марити — оилада эрнинг ҳукмронлиги таъминланган ва *сине ману* — озод бўлган никоҳ сифатида яъни хотиннинг ҳукмронлигини таъминлаш асосида тузилган никоҳ шакллари мавжуд бўлган.

Сум ману марити — (кум ману марити) — асосида тузилган никоҳда турмушга чиққан хотин эрининг ҳукмронлигига, қарамига, агар эри оила бошлиғига қарам бўлган бўлса, бундай ҳолатда хотин оила бошқарувчиси (*pater familias*) қарамлиги, ҳокимияти остига ўтади.

Sine manu (сине ману) — худди конкубинат, яъни никоҳдан утмасдан яшаш ҳуқуқига ўхшасада ҳам, лекин хотин киши Рим оиласини вужудга келтириш ҳамда болаларга эга бўлиб уларни тарбиялаш мақсади борлиги билан фарқ қилади.

Никоҳга киришишлик учун шартлар қўйилган ва булар қуйидагилардан иборатдир:

1. Никоҳга кирувчи, шахсларнинг умумий розилиги бўлишлиги лозим эди. Агар улар уй бошқарувчиси ҳокимияти асосида яшаб келаётган бўлсалар, уй бошқарувчисининг ҳам розилиги олинган бўлиши, ҳамда у рози бўлмаган тақдирда унинг устидан магистратга арз қилиб, унинг розилик беришлиги учун мажбур қилиш мумкин эди.

2. Никоҳ ёшига етишлик, яъни қизлар учун 12 ёш, йигитлар учун 14 ёшда балоғатга етишган деб ҳисобланиларди. Жинсий балоғатга етишлик деганда бола туғиш қобилиятини, ҳамда умр

бўйи бирга яшайман, бизларнинг «тузган иттифоқимиз бу никоҳ, «муқаддас нарса» деган маъноларни ҳаёндан : 1 қачон чиқармаган ҳолда умрини давом эттиришликка тушуниларди.

3. Эр ёки хотиндан бирининг никоҳи ҳали ажратилмаган ёки узилмаган бўлса, яъни бошқа шахс билан никоҳ муносабатлари ҳали ҳам давом этаётган бўлса;

4. Никоҳга киришувчи шахслар қонуний асосда никоҳга кириш ҳуқуқига яъни *ius conubii* га эга бўлишликлари шарт эди.

Рим давлатини Император Юстиниан бошқарув даврига қадар чет эл фуқаролари Рим фуқаролари билан никоҳга кириша олмаганлар, чунки чет эл фуқаролари қонуний асосда никоҳга кириш ҳуқуқи (*ius conubii*) га эга бўлмаганлар. Ҳатто уларни никоҳдан ўтказмаслик масаласига сиёсий нуқтаи назардан ёндошиб, чет эл фуқароларини Рим оиласига аралаштирмаслик ҳамда уларга Рим давлати фуқаролиги ҳуқуқини бермасликни кўзлаганлар.

Қадимги Рим тарихи никоҳга киришиш маросимларининг ҳар хил турларини қўллаган.

Уларнинг биринчи тури келин — куёвга махсус тайёрланган нонни (ёки шириликни) бирга ейишлик, қолган қисмини эса Юпитерга садақа асосида олиб келишлиги тартибида тузилиб жрецлар ва бошқа шахслар билан бир қаторда 10 та гувоҳлар ҳам қатнашганлар.

Иккинчи тури плебейлар маросими, яъни торозибон ва симоб таёқчаси билан боғлиқ бўлиб, унда эр хотиннинг ота ва оналари ҳамда 5 та гувоҳлар қатнашиб, нагаридан ўрна олган сўзларни луқмаларни такрорлаши мажбурий эди.

Куёв — турмушга чиқаётган келиндан «Мен учун ҳақиқий хотин яъни «матерфамилиас» бўлишга қодирмисан» деб сўрарди. Булажак хотин эса «Сен қаердасан, Гай, ўша жойдан мени ҳам топасан» деган ифодаларни қайтаришлиги, ҳамда куёв қизнинг отасига мисдан қилинган қуймани «қалин» деб топширар эди. Бу маросимлар синфий даврнинг охиригача сақланиб келди.

Учинчидан, ҳеч қандай маросимларсиз, XII жадвал қонунларида кўрсатилганидек, хотин киши ўз тақдирини эр киши билан боғлашни жазм қилган экан, улар никоҳдан ўтишадилар ва эр ҳокимияти остида тўлиқ қоллиб кетмасликни эътиборга олиб, у 3 кечаю — кундуз 1 йилда бошқа жойда яшаб келишлиги лозим бўлган ва натижада эр ҳукмронлигининг мустаҳкамлигини бўшаширган ёки бир йиллик хотинга эгалик қилиш ҳуқуқи узилган.

Бу маросимлардан ёки амалга ошириладиган ҳаракатлардан кўришиб турибдики, ҳамма ҳолатларда, никоҳ муносабатларини ўрнатилганга қаратилмасдан, эр кишига (манус) ҳокимият ёки «мушт»

(кулак) беришликни яъни хотин киши устидан эрнинг хукмронлигини ўрнатиш мақсадида келиб чиққан.

Император Канулей қонунарига (445 йиллар) асосан патриций ва плебейлар ўртасида никоҳ муносабатларига йўл қўйилмаган, ҳамда шундай муносабат Рим фуқароси ва peregrinлар ўртасида ҳам мавжуд бўлган.

Император Август қонунарига биноан, озод тутилган шахслар билан озодликка қўйиб юборилган (вольнобтпуженники) шахслар ўртасида, Рим фуқаролари билан актрисалар, фоҳишалар ҳамда қўшмачилар никоҳ тузишликларига рухсат берилмаган, яъни никоҳ тузиш ман этилган.

Рим давлатида никоҳнинг тугатилиш асослари, эр—хотиндан бирининг вафот этиши билан, эр—хотиннинг бирини озодлик ҳолатларини йўқотиши натижасида ёки суд томонидан оғир жазога тортилиши, руҳий ва жисмоий томондан «ақли нороса» деб топилиши ва ажратишлик муносабатларининг рўёбга чиқишлиги билан никоҳ тугатилган деб ҳисобланилган.

Рим давлатининг синфий даврида никоҳдан ажратиш озод бўлиб, эр ва хотиннинг биргаликдаги розилиги, ўз ҳоқишларига биноан ажратиларди. Ундай ташқари бир тарафнинг ўз истаги билан ҳам ажратилган.

Мутлоқ монархия даврига келиб никоҳдан ажратиш анча мураккабликка эга бўлди. Император Юстиниан томонидан қабул қилинган қонунарга асосан, икки тарафнинг розилиги асосида тузилган никоҳдан ажратишлик ман этилди. Лекин бир томонлама эркини изҳор қилиш натижасида никоҳдан ажралишга қатъий сабаблар яъни, эр ва хотиннинг бир—бирга хоинлиги, бевафолиги ёки эрининг ёки хотинининг ҳаётига суиқасд уюштириш, ёки айб билан боғлиқ бўлган ҳаракатларни амалга оширган бўлсалар, катта штраф (жарима)ни тўлаб никоҳдан ажралишига розилик берилган.

Никоҳдан ажралиш усулларида яна бири, эр ва хотин томонидан айб ҳаракатлари бўлмаган тақдирда ҳам, бирининг жинсий алоқага лаёқатсизлиги ҳамда диний вакиллар билан бутумлай монастырга ўтиш ихтиёрини келишган бўлса, бундай ҳолатларда ҳам никоҳдан ажратиш мумкин эди.

Гай Институциясида кўрсатилганидек, никоҳдан ҳеч қачон эр ва хотиннинг жаҳли чиққан пайтида ажратилиши мумкин эмаслигини таъкидлайди. Ўз эрида ажрашган хотин—бери «хафачилик» йилини (траур йили) ўтказиб, янги эрга чиқишлиги мумкин бўлган аммо ахлоқ, ҳақ нормалари талаб қилган ҳамда олдинги эридан агар ҳомиладор бўлган бўлса, 6 ой ичида фақат кўришлиги лозим бўлган ва бу муносабатлар хотин кишининг софдида яъни бошқа шахслар билан алоқада бўлмаганлигини кўрсатган, ҳамда у 18 ойдан кейин никоҳга чиқаолган. Эри ўлган

булса 2 йил ўтгандан кейин никоҳ қуриши мумкин бўлган. Янги эрга чиққан хотин, болаларининг манфаатини ўйлаган ҳолда янги оилага олдинги эридан қолган мулкларни унга ўтказмаслик ва бермаслиги лозим бўлган.

§ 3. Эр-хотиннинг шахсий ва мулкий ҳуқуқ ва мажбуриятлари.

Қадимги Рим давлатидаги вужудга келган шахсий ва мулкий муносабатлар, ҳуқуқ ва мажбуриятлар *sine manu* ва *sine manu* асосида тузилган никоҳ муносабатларида бир-биридан анча фарқ қиларди.

Sine manu асосида тузилган никоҳ ҳуқуқий муносабатларида хотин киши, ўз болалари билан *filiae loco* (филиае локо) га биноан эр кишининг ҳокимиятига яъни қўл остига утарди. Бутун ҳокимият эрга берилган эди. Рим давлатининг дастлабки даврларида эрнинг ҳукмронлиги чексиз, мутлоқ монархиядагидек, лекин ҳужалик ҳаётининг янада ривожланиши, ва маданий турмушнинг такомилланиши натижасида эр ҳукмронлиги, унинг ҳокимияти анча чегараланиб, хотиннинг ўлдириш ёки уни ижарага бериб юбориш каби ҳуқуқлари тамоман йўқола бошлади.

Sine manu асосида тузилган никоҳ муносабатларида хотин киши ўзининг ҳақиқий отаси ҳукмронлигида қолиб, олдинги оиласига мансуб бўлиб, мустақил асосда ўзининг ҳуқуқий ҳолатини сақлаб қолган. Лекин хотин киши бошқа оилага тушгандан кейин эри барибар устулик, имтиёзли ҳолатларга эга бўлган ҳуқуқларини сақлаб қолган.

Турмушга чиққан хотин киши эрининг фамилиясига, унинг жамиятда тутган ўрни билан боғлиқ бўлган (масалан: претор бўлса, претор хотини, зодагон бўлса, зодагонлар оиласи келини) ҳуқуқларини ўзлаштириш, ҳамда эрнинг доимий яшаб турган жойи хотинининг ҳам яшаш жойи деб ҳисобланилган.

Эр киши даъво тартибида хотинини эгалаб олган ҳар қандай кишидан талаб қилиб олиш ҳуқуқига эга эканлиги, эр-хотиннинг бир-бирига ҳурмат билан қарашлиги лозим эди. Фақатгина эр ва хотиннинг бир-бирига бевафолик ёки хонлик қилиши, кимнинг айби билан бўлганлиги қараб никоҳдан ажралиш амалга ошириларди. Айбли бўлган томон уйдан олиб келган ва биргаликда яшаш давомида орттирган мулклари айбсиз томонга қолдириларди, айниқса хотин кишига унинг ўз эрига хонлиги жуда оғир ҳолда кечарди.

Рим давлатида *sine manu* асосида тузилган никоҳда барча хотин томонидан олиб келинган мулклар эрнинг ихтиёрига ўтказиларди ва никоҳдан олдинги мулклари билан тўлиқ асосда қўшилди кетарди.

Хотин томонидан олиб келинган мулк ҳатто эр—хотин ажралиб кетгандан сўнг ҳам хотинга қайтарилмасди, аксинча у эрининг вафот этганлиги муносабати билан мерос тартиби асосида ўзининг ҳиссасини ёки унга тегишли улуғини оларди, холос.

Sine manu никоҳида эса эр—хотинлар алоҳида бўлиб, ҳатто моддийгина асосда мулкни бошқариш ҳам хотинининг розилигига биноан амалга оширилиб, эр—хотинлар ўртасидаги муносабат тошчириқ бериш шарҳномаси орқали турмушга татбиқ этиларди.

Никоҳ муносабатлари асосида хотин ўз уйида олиб келган ашёларини, уй бошқарувчиси ва бошқа шахслар томонидан берилган, ҳадя қилинган мулклар «тўй совғаси» дек (приданое) эр—хотиннинг оилавий ҳаётидаги моддий қийинчиликларини енгилаштириш мақсадида ишлатиларди.

Республиканлар илк даврида cum manu асосида тузилган никоҳларда «ўй совғаси»га ҳуқуқий ҳолат ўрнатилмаган бўлиб, у хотин томонидан олиб келинган мулклар қаторига, яъни эрининг мулки таркибига киритилган.

Sine manu никоҳи асосида олинган ёки хотини ва бошқа шахслар томонидан берилган мулкларга бошқача ҳуқуқий режим ўрнатилиб, агар никоҳдан ажралш ёки эрининг вафоти билан боғлиқ муносабат келиб чиқса, барча олинган «тўй совғаларини» аъзаки келишиш асосида эр томонидан қайтариб беришликни ўз зиммасига олган.

Агар асоссиз никоҳдан ажралишга хотин сабаб бўлган бўлса, претор томонидан даъво қўзғатилиб, мулкнинг маълум бир қисмини эрга қайтариб берган ва бунга асос хотин кишининг айби яъни никоҳдан ажралиш сабаби кўрсатилган.

Рим давлатининг ривожланиш тарихининг I—III асрлари мобайнида «тўй совғалари» алоҳида ҳуқуқий тартибга солинган, яъни никоҳ давомида эр барча мулкларнинг эгаси бўлиб ҳисобланган. Мулкни тасарруф қилишликни ҳам амалга оширган.

Лекин хотинларнинг манфаатини эътиборга олган ҳолда император Август томонидан қонушлар қабул қилиниб, хотин кишининг розилиги бўлмаган тақдирда унга тааллуқли бўлган ерни (ер участкасини) тасарруф қилиш ҳуқуқи таъқиқлаган.

Ҳатто «тўй совғалари»ни қайтариб олишлик учун хотин—қизлар даъво аризасини берганлар ва бу ариза «тўй совғасини» қайтариб беришлик тўғрисида деб атаган. Эр «тўй совғаси»да болаларини ўйлаган ҳолда (чунки кўпинча болалар эр кишида қоларди) маълум бир қисмининг оларди ҳамда ҳаракат қилинган суммаларни жарима асосидагидек ушлаб қоларди.

Император даврида «тўй совғасини» олган эр, ўзининг хотинининг ҳисобига (ўз оиласига) ҳадя сифатида маълум совғаларни, мулк ёки ашёларни берарди. Дастлабки пайтда бу

ҳадылар никоҳга қадар амалга оширилган бўлса (чунки эр — хотин бир — бирига бирор — бир мулк ҳады қилиши мумкин эмас эди) кейинчалик эса никоҳ тузиш ҳузурида ҳады этишликка рухсат этилиб, барибир бу мулклар эрнинг мулки ҳисобига ўтказиларди, аммо эрнинг айби билан никоҳдан ажралишса бу мулк хотинига тўлиқ ўтказиларди.

§ 4. Ота ҳукмронлиги институти.

Рим қуддорчилиқ жамиятининг энг буюк ютуқларидан бири бу ота ҳукмронлиги инсти. . тутининг вужудга келишлигидир.

«Олтин аср» да фаолият кўрсатган машҳур Рим юристи Гай шундай деган: «Ота ҳукмронлиги институти Рим фуқароларининг қатъий белгиланган миллий институтидир... яна шундай шахсларнинг бўлишлиғи амри маҳолки, ўз болаларининг устидан шундай ҳукмронликка, ҳокимиятга эга бўлган Рим фуқароларидек» деб таърифлайди. Ҳақиқатан ҳам, Рим давлати ота ҳукмронлиги институтини мустақкамлаб, дастлаб унга мутлоқ ҳуқуқлар бериб, Рим ҳуқуқини ривожлантиришга ўзининг мислсиз хизмати билан жаҳон давлатларига ўрнак бўлди.

Бу ҳуқуқда мустақил шахс бўлиб (*persona sui iuris*) фақат ота ҳисобланилган.

Ота барча, ҳуқуқларга эга бўлган «ўзига ўзи хўжайин» сифатида эътироф этилган, унинг ўғил — қизлари эса «ёт (бегона) бўлган шахсларнинг ҳуқуқи»га (*persona alieni iuris*) (персона алиени юрис) эга бўлганлар.

Ота ҳукмронлиги остидаги вояга етган ўғли, у юқори мансабларга (сенатор бўлишдан ташқари) эришса — да ҳам, озодлик ва фуқаролик ҳолатига эга бўлганлигидан қатъий назар, оилада ўзининг оиласи, болалари бор бўлсада ҳам, барибир ота ҳукмронлигига бўйсунган. Ота ҳукмронлиги фақат бир одамда яъни отада бўлган, отанинг хотинига ўз ўғиллари бўйсунмаган.

Ота ҳукмронлиги институти уч хил асосда вужудга келган:

1. Ўз ота ва онасидан туғилган фарзандлари яъни никоҳ асосида туғилган фарзандларнинг отаси уларнинг ҳақиқий отасидир. Бу қондани 1804 йилги Наполеон фуқаролик кодекси ҳам ўзига асосий қоида қилиб қабул қилиб олган.

2. Никоҳсиз туғилган фарзандни қонуний асосда расмийлаштириб ўзининг фарзанди деб ҳисоблашлиқ асосида;

3. Фарзандликка олишлик асосида.

Конкубинат асосида никоҳсиз туғилган фарзандларни ота — оналар томонидан қонуний асосда туғилган фарзанд деб тан

олишлик асосида фарзанднинг ҳуқуқий ҳолати ўзгаради ва ота ҳукмронлиги институти ўрнатилади.

Ота ҳукмронлиги институти никоҳсиз туғилган фарзанднинг ота — оналарининг никоҳга киришишлари билан қонуний расмийлаштирилиш деб тушунилади ва фарзанд шу кундан бошлаб Рим фуқароси ҳуқуқига тўлиқ эга бўлади.

Ота ҳукмронлигининг вужудга келишлиги, фарзанднинг ҳуқуқий ҳолатини расмийлаштирилиши ёки қонулаштирилиши император томонидан қабул қилинадиган рескриптлар асосида ҳам амалга оширилган. Баъзи ҳолларда никоҳсиз туғилган фарзанднинг муниципал сенатнинг аъзоси бўлишлиги, қизининг эса сенат аъзосига турмушга чиқишлиги сабабли уларнинг ҳуқуқий ҳолати ўзгарган ва қонулаштирилган.

Фарзандликка олишлик учун ота ҳукмронлиги остида бўлмаган шахслар император рескриптларини олишлиги мажбур бўлган.

Ота ҳукмронлиги остида бўлган шахсларни фарзандликка олишлик учун ота — она фарзандликка олинаётган шахс ҳузурида унинг илгариги ота — оналарини чақирган ҳолда келишиб олинади ва суд баённомасига киритилади.

Фарзандликка олишнинг ўзига хос шартлари ҳам бўлган. Бу шартларга қуйидагилар киритилган:

1. Фарзандликка олувчилар асосан эр кишилар ва истисно тариқасида хотин — қизларга фарзандликка олишга қадар фарзандлари бўлган ва уларни йўқотиб қўйган бўлишлари лозим.

2. Фарзандликка олувчи шахс ота ҳукмронлигига мансуб бўлмаган, барча ҳуқуқларга ҳамда «ўзига ўзи хўжайин» бўлган шахс бўлишлиги талаб этилган.

3. Фарзандликка олувчи шахс фарзандликка олинаётган шахсдан 18 ёш катта бўлишлиги лозим бўлган ҳаракатлардан ташкил топган.

Рим жамиятининг тарихида ота — оналар ва болаларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари хилма — хил бўлган. Қадимги Римда отанинг ҳуқуқи ўз болаларига нисбатан егара ланмаган бўлиб, «жаёт ва ўлим» ҳуқуқини ҳам ҳал қилган, фарзандларини сотиш ҳуқуқига эга бўлган.

Вақт ўтиши билан бу қаҳрли жазолар аста — секинлик билан заифлашиб, бўшашиб, ўз фарзандларига уй жазоларини қўллашликка олиб келди. Ота, она ва фарзандлар бир — бирларини ўзаро ҳурмат қилишлари, алимент билан таъминлашлари ва бошқа муносабатлари маъинлашиб бора бошлади.

Ота ҳукмронлиги остидаги фарзандларнинг мулкий ҳолати, улар шартномалар тузиш ҳуқуқларига эга бўлганлар, аммо

шартномалардан келиб чиқадиган барча ҳуқуқ ва бурчлар отага тааллуқлидир.

*Ота ҳукмронлиги остидаги вояга етган шахслар шартномалар тузишлиги оқибатида ёки бирор—бир ҳуқуқбузарлик асосида ёки бошқа шахсларга зарар етказиш муносабатлари келиб чиққан бўлса, худди қуларнинг даъвосига ўхшаш даъво асосида оила бошлиғига даъво жорий этиларди. Оила бошлиғи даъвони қабул қилиши ва келтирилган зарарларни тулашлиги ёки зарар етказган шахсни зарарни қоплашликни талаб этаётган шахсга топшириши мумкин эди. Агар зарар етказган шахс бошқа уй бошқарувчисига эътиб кетган бўлса, қилинган айб ҳақи шу шахс билан боғлиқ бўлиб, бошқа яъни ўтиб кетган оила бошлиғига даъвони қаратарди, яъни жавобгарлик доимо айб қилган шахснинг яшаши билан боғлиқ бўлган.

Рим давлатида ижтимоий—иқтисодий муносабат—ларнинг, айниқса ишлаб чиқариш ва хўжалик муносабатларининг ривожланиши натижасида ота ҳукмронлиги остидаги шахслардан фойдаланмаслик оила бошлиғи учун самара бермай қолди.

Айниқса ҳукмронлик остидаги шахслар билан бошқа шартномалар субъектлари шартномали ҳуқуқий муносабатларга киришмай қўйди ва уй эгаси ўзининг қуларидан, вояга етган фарзандларидан мақсадга мувофиқ фойдалана олмасди. Юқорида кўрсатилган ҳолатлар уй бошқарувчисини ўзининг қул остидаги қуларига, вояга етган шахсларига маълум ваколатлар беришликни тақозо этарди. Натижада қулар ва вояга етган шахсларнинг мулкий лаёқатлари кенгайди ва кўпроқ, кенг м. ёнда муомала лаёқатига эга бўлдилар.

Қадимги Рим жамиятида қуларга қўлланилган пекулий муносабатлари, яъни қуларга ер, ер участкаси, моллар, ҳуқизлар, баъзи ҳолатларда эса қуларни беришлик муносабатларини кенгайтиришнинг зарурияти келиб чиқди. Пекулий институтининг моҳияти шундан иборат эдики, қул ўз томорқасида жон—жаҳди билан ишлаб, ўз болалари, хотинининг ҳам меҳнатларини ўллаб, самара олишга ҳаракат қилган ва ўз уйи асосида ёки ўз мулки асосида, ҳатто бу мулкнинг эгаси қулдор ёки оила бошлиғи ҳисобланса ҳам, мустақил ҳаракатни амалга оширган, мулкдан фойдаланган ва уни бошқариш ёки яшириш асосида кам бўлса ҳам тасарруф этган.

Рим ҳуқуқий муносабатларининг янада шаклланиши ва ривожланиши натижасида илгари пекулийга қараганда мустақил бўлган янги пекулий ҳарбий пекулий вужудга келди. Бу пекулий илгарингига қараганда мулкий ҳуқуқ лаёқатини кенгайтирган ҳолда ва ҳақиқий фуқаролик ҳуқуқий муносабатларининг субъекти бўлишлиги учун барча имкониятларни яратиб бера олган. Бунга

яраша ҳарбий хизмат даврида сотиб олган мулклари, маоши, ҳарбий хизмат ёки урушлар натижасида қўлга киритган мол — мулклари, ҳарбий хизматга ўтаётган пайтда берилган совғалар, ҳадялар унинг ўзининг мулки бўлиб ҳисоблансада ҳам, лекин ҳарбий пекулий олган шахснинг ўзи ота ҳукмронлиги остидаги мулк бўлиб, ҳисобланган.

Ота ҳукмронлиги остидаги пекулий ўлим олдидан васиятнома қолдирмаган бўлса, барча мулклар, ашёлар оддий пекулийга ўхшаб ота ҳокимиятига яъни унинг мулкига ўтказиларди.

Рим жамиятининг мутлоқ монархия даврига келиб, ҳарбий пекулийга она томонидан бирор — бир мулк, ёки мерос, ҳадя тариқасида қолдирилган бўлса, унинг ўзига бу мулк тегишли бўларди. Ота бу ерда мулкни умрбод бошқариш ва фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлиб, ҳукмронлик остидаги бўлган шахс билан тенг асосда фойдаланиши мумкин бўлган.

Айниқса, бу қоида император Юстиниан томонидан янада мустаҳкамланди.

Рим ҳуқуқида ота ҳукмронлиги қуйидаги асослар бўйича тугатилиши мумкин эди:

1. Оила бошлигининг, яъни отанинг вафот этишлиги билан;
2. Вояга етган, лекин ота ҳукмронлигидан озод бўлмаган шахснинг вафот этиш билан;
3. Уй бошқарувчисининг ёки унга қараш бўлган шахсларнинг озодлик ва фуқаролик ҳолатларини йўқотишлиги асосида;
4. Уй бошқарувчисининг қарамоғидаги шахсларга ёрдам бермаганлиги асосида, уй бошқарувчиси лавозимидан озод қилиниши натижасида;
5. Уй бошқарувчиси қарамоғидаги шахснинг фахрий унвонларга эга бўлишлиги ва бошқа ҳолларда ота ҳукмронлиги ўз кучини йўқотган.

Юқорида кўрсатилганлардан ташқари, ота ҳукмронлиги қарамоғидаги бўлган шахсга эмансипация усулини қўллаш, яъни отанинг ўз розилиги ва қарам бўлган шахснинг розилиги асосида амалга оширилган.

Император Юстиниан даврига келиб, эмансипация қуйидаги асосларда амалга оширилган:

- а) император рескриптига биноан ва бу рескрипт суд баённомасида ёзилишим лозим бўлган;
- б) уй бошқарувчисининг ўзининг аризасига мувофиқ асосда, суд баённомасига ёзилиши мажбурий бўлган;
- в) уй бошқарувчисининг рухсати билан анча йиллар давомида, фактик ҳолат асосида унга озодлик берганга ўхшаб юришлиги натижасида эмансипация қўлланилган.

§ 5. Васийлик ва ҳомийлик (tutela va cura).

Рим давлатида *sui iuris* — ўзига ўзи хўжайин, яъни озод бўлган Рим фуқаролари ҳамда шу давлат ҳуқуқида истиқомат қилиб турган шахслар ўзининг касаллиги ёки бошқа ҳолатлари билан боғлиқ бўлган ҳолларда, ўзининг фуқаролик ҳуқуқ лаёқатларини амалга оширувчи шахсларнинг ёрдам беришлигига мажбур бўлганлар. Ана шу мақсадларни амалга ошириш учун вояга етмаган шахслар, енгил табиатли хотинлар, эри ўлаётган пайтда васиятномада хотинига ким васий бўлишлигини тайинлаб кетган ҳолда — бу хотинга, ақли норис бўлган шахсларга васий тайинланган.

Васийнинг ваколати ўзига ўзи хўжайин бўлган шахснинг касаллиги ёки бошқа ҳолатлари туфайли, ўз мулкни қўриқлай олмаслиги, бошқариш ёки уни тасарруф эта олмаслиги, унинг жисмоний ёки маънавий томонидан қилинаётган ҳаракатларини тушуниб ета олмаётганлиги сабабли бу ҳаракатларни қонуний асосда амалга оширишдан иборат бўлган.

Ота ҳукмронлиги институтининг яхши ишламаганлиги, ўз қўли остидаги шахсларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қила олмаслиги ҳам васийлик ва ҳомийликни келтириб чиқарган.

Васийлик Гай институциясига ва XII жадвал қонунларига асосан, хотинлар устидан 25 ёшгача, ҳатто васиятномада то турмушга чиқмагунча деган сўз ва муддат бўлса турмушга чиққунгача, айниқса хотинларга пул ва ашёларга ўч бўлганлигини, уларнинг табиати енгироқ эканлигидан келиб чиқиб васийлик тайинланган.

Васийлик ота — она қарамоғидан маҳрум бўлган шахсларга ҳам тайинланган. Кўпинча у магистрат томонидан, тайинланган, аммо васий ўзининг касаллиги, ёши, давлат хизмати, сени ҳарбий хизматларни важ қилиб ўз ваколатидан соқит бўлишлиги мумкин бўлган.

Васий фақат ўз васийлигида бўлган шахснинг манфаатини кўзлаб ҳаракатларни амалга ошириши лозим бўлган. Ўзининг манфаати учун бирор — бир ҳаракат қилинса ёки васийликда бўлган шахснинг мулкни, уйини ёки бирор ашёни сотиб, васийлигида бўлган шахсга зарар соқилса, бўлса даъво қилиш лозим бўлиб, ёқазилган зарар тўлиқ васийдан тўлаттириб олинган.

Васийнинг бурчи васийлигида бўлган шахс томонидан тузилган шартнома ва мажбуриятларни тасдиқлаш, шартнома тузишлик учун маслаҳатлар беришлик ёки олдидан келишиб олишлик масалаларини ҳал қилишдан иборатдир.

Император Септимин Север (193 йил) даврига келиб васий ўз васийлигида бўлган шахснинг қишлоқ ерларини ёки шаҳардаги

ерларини сотиш ёки гаровга қўйиши тўлиқ асосда ман этилган. Улардан ташқари васий ва унинг ҳомийлигидаги бўлган шахслар ўртасида никоҳ тузишларига ҳам йўл қўйилмаган.

Рим давлати ҳуқуқи тарихида васийликдан ташқари ҳомийлик ҳам мавжуд бўлган.

Ҳомий — (кура) вояга етган шахслар томонидан ўз мулкини бошқара олмаётган, ақли норосо, жисмоний томонидан камчилиги бор шахслар ёки қилган ҳаракатларини тўлиқ тушуниб ета олмайдиган шахсларга тайинланиларди.

Ҳомий кўпинча васий томонидан ўз ваколатини бажара олмаганлиги, ёки васиятномада кўрсатилган шартларни, вазифаларни интизомсиз, ёмон ноқулай асосда бажарганлиги натижасида васийнинг ўрнига тайинланиб қўйиларди.

V БЎЛИМ

Ашёвий ҳуқуқлар ҳақида умумий таълимотлар.

- § 1. Ашёлар тушунчаси ва турларга бўлиниши.
- § 2. Ашёларга бўлган ҳуқуқ турлари.
- § 3. Эгаллаш (*Possessio* — *россессио*) тушунчаси ва турларга бўлиниши.
- § 4. Эгалик қилиш ва унинг тугатилиши. Эгаллашни ҳимоя қилиш.
- § 5. Мулк ҳуқуқи тушунчаси.
- § 6. Мулк ҳуқуқининг турларга бўлиниши.
- § 7. Хусусий мулк ҳуқуқи тушунчаси ва мазмуни.
- § 8. Умумий мулк ҳуқуқи.
- § 9. Шартномалар бўйича мулк ҳуқуқининг вужудга келиши.
- § 10. Мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш.

§ 1. Ашёлар тушунчаси ва турларга бўлиниши

Рим фуқаролик ҳуқуқининг марказий институтларидан бирини ва унинг предметининг энг асосий қисмини ташкил этадиган муносабатлар — бу ашёвий ҳуқуқий муносабатлардир.

Ашёвий ҳуқуқий муносабатлар фуқаролик ҳуқуқининг асосий объектларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Қадимги Рим тарихида айниқса унинг синфий даврида ашёлар тушунчаси кенг маънода ишлатилган. Рим юристлари ашёлар — бу ташқи дунёнинг моддий муносабатларидан иборатдир, ҳамда ўз ичига юридик муносабатларни ва ҳуқуқни ҳам қамраб олади, деб таърифлаганлар.

Ашёвий ҳуқуқий муносабатлар — эрк, ҳоқиқ, ирода билан боғлиқ бўлган, шахслар ёки гуруҳлар ўртасидаги ашёларнинг кимгадир таалуқчилигини белгилайдиган ва мустақкамлайдиган, баъзи ҳолатларда ўзгартирадиган ҳолатлар ҳақидаги умумий таълимотдан иборат бўлиб, шахсларнинг ашёлар устидан ҳукмронлигини ва бошқаришлигини таъминловчи муносабатлардир.

Ашёларнинг турларига кўчмас мулклар ва кўчирилиши мумкин бўлган, бўлинадиган ва бўлинмайдиган, истеъмоқ қилинадиган ва қилинмайдиган, жинсий аломатларга эга бўлган ашёлар ва индивидуал ашёларга, оддий ва мураккаб ашёларга, асосий ва мансуб ашёларга фуқаролик муносабатларидан

чиқарилган ва чиқарилмаган ва бошқа ашёвий ҳуқуқий муносабатларга бўлинган.

Рим тарихчилари, ҳуқуқшунослари умуман ашёларни 2 қисмга бўлганлар улар қуйидагилардир:

1. Худо, оллоҳ ҳуқуқи (табiiй ҳуқуқ) томонидан яратилган ашёлар;

2. Худо, оллоҳнинг ердаги вакили бўлган инсонлар ҳуқуқи томонидан вужудга келтирилган ашёлар.

Оллоҳ ҳуқуқи (табiiй ҳуқуқ) томонидан яратилган ашёлар — фақат оллоҳнинг маълум, ниҳоятда, кучли ва юқори бўлган, шахслар унга бўйсунishi асосида фуқаролик бўлган, муносабатларидан чиқарилган ва ҳуқуқий соҳалар билан тартибга солинмайдиган сакрал ҳуқуқларга айтилган.

Римликлар қадимдан ашёларни яна икки қисмга яъни сакрал ашёлар ва диний ашёларга бўлганлар.

Сакрал ашёларга худо, оллоҳ ҳуқуқи (табiiй ҳуқуқ) томонидан берилган ашёлар киритилиб, улар оммавий қарорлар яъни оллоҳ томонидан қабул қилинган қарорлар асосида вужудга келган, ҳамда диний ашёларга эса хусусий ҳуқуқ билан белгиланган ёки инсоннинг шахсий қарори билан вужудга келадиган муносабатлар киритилган.

Масалан: инсоннинг дафи этилиши ва бу жойининг муқаддас жойга айланиши, инсоннинг фақат ўз эрки билан боғлиқ бўлган ҳаракатларини амалга оширишликка тушунилган.

Инсон ҳуқуқлари билан боғлиқ муносабатлар ёки ашёлар ҳуқуқий соҳалар яъни Рим давлатининг оммавий ҳуқуқи ва хусусий ҳуқуқлари билан тартибга солинган.

Рим ҳуқуқида шундай ашёлар бўлганки, уларнинг субъекти Рим халқи бўлиб ҳисобланган (*Populus Romanus*) боғлиқ бўлиб ҳамда улар оммавий ҳуқуқ билан қуйидагилардан иборатдир:

1. Рим жамияти аъзоларининг барчаси томонидан умумий асосда фойдаланиладиган яъни дарёлар, портлар, йўллар, театрлар, стадион ва бошқа оммавий характерга эга бўлган ашёлар;

2. Давлатга оид, бўлган махсус фойдаланиладиган ашёлар, давлат хазинаси, ҳарбий объектлар, қурол аслаҳалар ва бошқа ашёлардан иборат бўлиб, улар махсус ҳуқуқий режим қўллаишлигини тақозо этади ҳамда фуқаро томонидан фойдаланиши чегараланган ҳуқуқ объектларидан иборатдир;

3. Давлатга хос бўлган савдо муносабатларининг объектлари, масалан давлат ер фондидан ташкил топган.

Рим ҳуқуқида ашёларни Римликлар бўлинадиган ва бўлинмайдиган қисмларга бўлганлар.

Бўлинадиган ашёлар туб мохиятини, ҳуқуқ алик мақсadini йўқотмайдиган, шундай ашёларки, уни қисмларга бўлганда ҳам, ўз

жинсини, баҳосини йўқотмасдан, қисмларга бўлинган ашёларнинг ўзи ҳам алоҳида ўз қийматини йўқотмайдиган лекин кичик оз оўлган товарлардан, аммо тўлиқ асосда мавжуд бўлган муносабатлардан ташкил топади.

Масалан, қанд, сариёғ, асал, нон, гўшт, колбаса, ёнғок ва бошқалар.

Бўлинадиган ашёлар туркумида, айниқса умумий мулк ҳуқуқи билан боғлиқ муносабатларда ҳуқуқга бўлган ҳисса ва объектга бўлган ҳиссалар мавжуд бўлган. Уларни реал ва идеал ҳиссаларга бўлганлар.

Бу муносабатларнинг асл кўринишида моддий муносабатларга ўхшамаслиги ҳам мумкин, лекин ўша ҳуқуқларнинг асосини моддий ашёлар ташкил этади.

Идеал ҳиссалар деб, ашёга қўшилган мол—мулк бошқа мулклар билан аралашиб ўзининг жисмини объект сифатида йўқотиши ёки бошқа объектларга ўтиб кетиши мумкин. Ана шу ашёга бўлган ҳуқуқ ичида қайси шахс томонидан қўшилган ашё бўлса, унинг қиймати, баҳоси ётади ва ҳиссаларга бўлинади.

Мулк бўлинган пайтда қўшган ҳиссасига қараб ашёга ҳуқуқнинг маълум бир қисминини олади ва уни улушларга ажратиб. 1/2, 1/3, 1/4 қисмларига қараб ўз мулкни шу ашёга қўшган шахс мулкнинг қийматини ёки шу қийматга асосан мулкдан ҳисса ажратиб олади.

Идеал ҳиссалар асосида вужудга келган объект умумий мулк ҳуқуқи асосида бўлса, уларнинг бўлиниш ва бўлинмаслиги муҳим аҳамиятга эга бўлиб, яъни барпо қилинган объект натура асосида бўлиниши, ёки бу ашё умумий мулк ҳуқуқ субъектларининг бирига ўтказилган бўлса, қолганлари эса пул товонлари (ёки қўшган ҳақини) олади.

Бўлинмайдиган ашёлар туркумига маълум қисмларга ажралиши натижасида ҳужалик моҳиятини, унга мансублигини йўқотидиган ашёлар (машина, трактор, станок ва ҳоказолар). Ашёларни бўлиш мажбуриятини бажаришда, жавобгарлик ўрниатишда ҳиссаларга қараб белгиланиши, ёки ашёларни бўлмаслик ва биргаликдаги умумий жавобгарлик хусусиятлари билан боғлиқдир.

Истеъмом қилинадиган ва истеъмом қилинмайдиган мулклар, ашёлар деганда ашёнинг тайинланишига қараб белгиланади. Улар истеъмом қилингандан кейин ўз жинсини, жисмини, уруғини йўқотади. Булар озиқ—овқат маҳсулотларидир.

Истеъмом қилинмайдиган ашёлар—улардан фойдаланган вақтда ўз баҳосини, моҳиятини йўқотмасдан ёки умуман йўқ бўлиб кетмайдиган ашёларга тушунилган. Масалан: Қиммат баҳо тошлар,

ёқут ва зумрадлар, бриллиантлар, олтин тақичоқлар ва бошқа қиммат баҳо ашёлар киритилади.

Жинсий белгиларни ва хусусий аломатлари яъни индивидуал хусусиятлари билан фарқ қиладиган ашёлар, уларни кўпчилик Рим юристлари алмаштириладиган ва алмаштирилиши мумкин бўлмайдиган ашёларга бўлган.

Жинсий белгиларни билан фарқ қиладиган ашёлар — тайинланишлигига қараб, жинсига қараб, сони, ўлчов белгиси, оғирлиги, баҳоларига асосланиб, ҳар бирининг ҳуқуқий муносабатда қандай ҳолатда, яъни объект сифатидами, ёки жинсий аломатта эга бўлган ашёми (сана қўй, ёки қўчқор), ски сонининг кераклиги (100 та солдат), виллиги (10 тонна)ни отказиб беришлик каби муносабатларга тушунилан.

Индивидуал ёки хусусий аломатта эга бўлган ашёлар — маълум шахслар, усталар, хунармандлар томонидан ишлаб чиқиладиган ашёлар, яъни индивидуал шахснинг иш фаолияти статуси билан, ҳатто обрўйи, меҳнатининг сифатлиги, мақсулотнинг жаҳон андозалари асосида ишлаб чиқилганлиги билан, умуман индивидуал шахснинг характерли хусусияти билан белгиланадиган ашёлардир. Уларнинг ашёларининг ўрнига бошқа ашёларни ишлатиб бўлмайди.

Масалан: Авиацион ишлаб чиқариш бирлашмаси кўпроқ Украинадаги авиация соҳасида ишлайдиган заводлар билан боғлиқ. Агар бошқа заводлардан мақсулот олса, энг юқори сифатли бўлган самолётларни ишлаб чиқара олмаслиги мумкин.

Асосий ашёлар ва мансуб бўлган ашёлар деб — шундай ашёларга айтилдики, асосий ашёсиз ўз ҳаракатини амалга ошира олмайдиган ҳамда унинг юридик ҳолатига бўйсунадиган ашёлар туркумидан иборат бўлган.

Мансуб ашёлар — асосий ашёларнинг қисми, унга тааллуқлилиги ёки унинг ҳосилларидир. Улар юридик мустақил ҳаракатларни амалга ошираолмайди, яъни асосий ашёга бўйсунувчидир.

Ҳосиллар, фойдаларни ҳал қилишда асосий ашёга мурожаат қилганлар. Айниқса қонуний, инсофли асосда эгалланган томонидан жарбланувчи даъво қилгунга қадар, олинган фойда ва даромадларни тасарруф қилинган бўлса, уни қайтариб олиши мумкин бўлмаган.

Табиий бўлган фойдалар ҳам мавжуд бўлиб, бу ерда ашёнинг мақсадга мувофиқ равишда тайинланиши бузиламасдан, табиат орқали ҳосил, даромадлар олиш мумкин. Яна дарахтлардан олинган мевалар, боғдан олинган ҳосиллар, ёки қорамол, қўй, эчки ва бошқа ҳосил берувчи ҳайвонлардан олинган ашёлар тушунилан. Уларнинг ҳуқуқий ҳолатлари шу ашёлар яъни дарахтлар, боғлар,

қўй – қўзилар, қорамоллар кимга тегишли бўлса, ўша шахснинг хукмронлигида бўлиб, шу шахс томонидан белгиланган.

Рим ҳуқуқида айниқса ашёвий ҳуқуқий муносабатларга киришаётган пайтда ашёнинг ҳуқуқий ҳолати яъни фуқаролик оборотидан чиқарилганми ёки чиқарилмаганлигини аниқлаб олиш лозим. Чунки шундай ашёвий объектлар борки, бу муносабатлар фуқаролик ҳуқуқий муносабатларида ёки айнан фуқаролар ўртасида шартномалар тузишликка йўл қўйилмайди.

Фуқаролик хусусий ҳуқуқий муносабатларининг объектлари хусусий мулк билан боғлиқ ашёлар бўлиб, кўпчилик ҳолатларда фуқароларнинг ўзаро ўртасида ҳамда фуқаролар ва юридик шахслар ўртасида ҳам қўлланилади.

Ашёларнинг оборотдан чиқарилган ёки оборотдан чиқарилмаганлигига қараб ҳуқуқий режим қўлланилади.

Оборотдан чиқарилган ашёларга давлатнинг ўзига хос мулклари, шаҳар мулклари, Рим давлатининг ҳудудлари ва бошқа мулклар киритиларди. Бу мулклар ёки ашёларнинг кўпроқ бошқа ашёлардан фарқи, табиий асосда вужудга келган ҳамада махсус вазибаларни амалга оширувчи мулклардан иборат эди.

Император Юстиниан Институцияларида ҳам бу ашёларга катта эътиборни қаратишган. Синфий юристлар ҳатто табиат томонидан яратилган ашёларнинг мавжудлигини, улардан барча Рим фуқаролари тенг асосда фойдаланиши мумкинлигини эътироф этиб, буларни қуйидагилардан иборатдир деб ҳисоблаганлар:

Ҳаво қатами, оқар сувлар, денгизлар ва уларнинг ичидаги жониворлар ва барча бойликлардан иборатдир.

Оммавий ҳуқуқ асосида вужудга келган ашёларнинг эгаси бутун Рим халқи ҳисобланиб, буларга *civitas* (шаҳарлар мулки) дарёлар, йўللар, стадионлар, концерт заллари, ҳамда улардан бутун Рим халқи фойдаланганлар.

Булардан ташқари диний ёки олоҳ, худо билан боғлиқ мулклар бўлган. Улар фуқаролик ҳуқуқий муносабатларининг объекти бўлиб ҳисобланмаган. Худо ҳуқуқлари ҳамлар, масжидлар, диний муносабатларни амалга оширишлик учун ишлатиладиган предметлар, ашёлар, қилхоналар, алоҳида шахсларни яъни олий мансабли магистрларни, давлат раҳбарларини, дин бошлиқларини, пайгамбарларни, ҳурмат қозонган шахсларни дафн этадиган жойлар яъни улар муқаддас деб танилиб, худо томонидан, унинг ердаги вакиллари томонидан ҳимоя қилинган.

§ 2. Ашёларга бўлган ҳуқуқ турлари.

Ашёларга бўлган ҳуқуқ турларида энг биринчиси эгалик қилишлик ҳуқуқини ташкил этган бўлиб, у хусусий мулккий муносабатлар асосини ташкил этган.

Рим синфий юристлари эгалик қилишликни ашёларга бўлган тўғридан-тўғри ҳукмронлик қилиш, ҳеч кимнинг ёрдамисиз, мустақил асосда уларни эгаллаб олишликка тушунганлар (*ius in re*).

Ашёларга бўлган ҳуқуқ тўғридан-тўғри ўзида бўлмасдан, бошқа шахсга тааллуқли бўлган муқаддан фойдаланиш, бошқаларнинг (шахсларнинг) мулкига бўлган ҳуқуқ, деб аталган. Уни юристлар *iura in re aliena* (юра ин ре алиена) бошқаларнинг мулкига бўлган ҳуқуқ деб эътироф этганлар.

Ашёларга бўлган ҳуқуқ турлари қуйидагиларга бўлинган:

1. Эгаллаш;
2. мулк ҳуқуқи;
3. бошқаларнинг мулкига бўлган ҳуқуқ турларидаги ташкил топган.

§ 3. Эгаллаш (*possessio*) тушунчаси ва турларга бўлиниши

Қадимги Рим қулдорчилик давлатида мулк ҳуқуқидан ва бошқаларнинг мулкига бўлган ҳуқуқ институтларидан ташқари эгалик қилиш тушунчаси мавжуд бўлган.

«Эгалик қилиш» амалиётда кўпинча «мулк» терминлари ёки тушунчаси билан бир маънода қўлланилса ҳам, Рим фуқаролик ҳуқуқи ва ҳозирги замон фуқаролик ҳуқуқида иккаласини бир маънода тушунмаслик лозим. Рим юристлари эгаликни «мен мулкка эгаман» сўзи орқали, мулкни эса «менинг мулкка эгалик ҳуқуқим бор» деган таърифлар билан ажратиб олганлар.

Эгалик қилиш — бу ашё устидан фактик ҳолатда ҳукмронлик қилиш демакдир. У мулк ҳуқуқининг келиб чиқишлиги учун асос бўлиб, бир жойга жойлашиш, ўтлоқ бўлиб қолиш, эгасиз бўлган ашёни, предметни ёки ўтлоқ, яйловни эгаллаб олишликка тушунилган.

Рим ҳуқуқида «*ager publicus*» деган тушунча бўлиб, «умумий жой», ҳамма учун тенг равишда фойдаланиши мумкин бўлган ер, бошқа шахслар томонидан эгалланиб олинмаган жойга тушунилган.

Қадимги Рус тарихчилари «Кие ҳақида»ги ёзма асарларида Киенинг ўз уруғлари билан Днепр дарёсининг бағирларида жойлашган тоғда ўтириб, (кўчиб келиб) жойлашиб қолганлигини ва Киев шаҳрини вужудга келтирганлигини мисол қилиб, эгалик тушунчасини «эгасиз жойни ўзлаштириш, ўша жойда ўтириб

қолишлик, ўтроқ бўлишлик ёки жойлашиб олишлик деган маъно билан боғлайдилар.

Эгаллик қилиш институтининг вужудга келишлигини машҳур юристлардан бири юриспруденциянинг атоқли олими Лабейон (ўтган эрамининг 45 йиллари ва янги эрамининг 10 йиллари) «Рим ҳуқуқида эгаллик тушунчасини «ўтирмоқ», «жойлашиб қолмоқ», «ўтроқ ҳаёт кечирмоқ» деган сўзлар билан «эгасиз бўлган жойни ишғол қилмоқ ёки эгаллаб олмақ» асосида таърифлаган.

Демак, эгаллаш — бу ашёни реал равишда эгаллаб олиб, унинг устидан ҳукмронликни амалга ошириш деган маънони англатган.

Қадимги Рим ва унда яшаб турган жамо. учун доимо ер етишмасдан, танқис бўлиб келган. Улар доимо ўзлаштирилмаган жойларни, ёки урушлар натижасида жойга, ҳудудга эга бўлишга кўп интилганлар.

Ҳатто Цицероннинг таъкидлашича, XII жадвал қонунларида, эгасиз бўлган жойларни, ҳеч ким яшамайдиган қир—адирларни эгаллаб олишликка давлат этиб, ҳатто 2 йил давоми, 1 инсофли равишда ерни, жойни эгаллаб олган шахс цивил (фуқаролик) ҳуқуқига асосан, эгаллик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат 2 йил муддат асосда белгиланган ва муддатнинг ўтиши билан, у шу мулкнинг эгаси, яъни мулк ҳуқуқининг субъекти бўлиб танилган, ҳамда уни қонуний асосда мустақкамлаб берган.

Фуқаролик ҳуқуқига асосан эгаллаш деганда, аввало ашёни эгаллаган шахс, мустақил шахс бўлишлиги — *persona sui iuris* (персона суи юрис) талаб этиларди. Улар у шахс мулкчи ҳуқуқий ва муомала лаёқатига тўлиқ эга бўлса, ва уни эгаллаш, ҳамда фактик ҳукмронликни амалга ошириш мақсадини ўз ҳаракатлари билан тасдиқласа, у эгаллаш интердиктлари ҳимоясига ва қўриқлаш муносабатларига эга бўлади.

Фуқаролик эгаллаш, энг аввало, ўзи учун ўзининг исмига, тўлиқ ишонч асосида, яъни мулк ҳуқуқининг субъекти бўлишлигини эътироф этишликни ҳам ўз ичига олган.

Рим ҳуқуқшунослари ашёларни эгаллаш ва уларни ушлаб туришликнинг бир—биридан фарқини тўлиқ англаб, уларга нисбатан ҳар хил ҳуқуқий ҳолатларни (режимларни) қўллаганлар.

Рим давлатининг фуқаролик ҳуқуқий муносабатларида эгаллаш тушунчаси икки қисмга бўлинган: а) мулкни жисмоний (физик) ҳолатда эгаллаш ва б) мулкни маънавий асосда эгаллаш деб тушунилган.

Жисмоний асосда эгаллаш—*corpus possessiones* (корпус possessiones) ва маънавий асосда эгаллаш—*animus possessiones* (анимус possessiones) га тушунилган.

Жисмоний асосда эгаллаш деб, уни физик ҳолатда, (гавдасини жисмини), ёки фактик ҳолатда эгаллашликка айтилган.

Маънавий томондан эгаллаш деганда, ашёни ўз эрки, истаги, ҳоҳиши асосида шу мулкка эгалик қилишликка тушуниланган.

Лекин ҳамма эгаллашлар ҳам фуқаролик эгаллашга ўхшаб ҳуқуқий муносабатларни келтириб чиқармайди. Эгаллашга ўхшаб кетадиган, ammo эгаллаш каби ўхшаш ҳаракатлар содир этилса — да, лекин ҳуқуқни ҳимоя қилиш ва қўриқлаш муносабатларини ингердикларни қўллаш каби хусусиятларни келтириб чиқара олмайдиган элемент — ушлаб туришлик (держание) *naturalis possessio* (натуралис possessio) деб аталади. Унинг фуқаролик эгалик қилиш элементида фарқи қуйидагилардан иборат:

1. Ашёни ушлаб туришлик — ўзига ўтказиб, эгалик қилиб олишлик ҳоҳишининг йўқлиги, яъни худди ўзининг мулкига бўлган муносабатнинг вужудга келмаслиги билан;

2. Рим фуқароларининг шахслар ўртасида шартномалар, яъни топшириқ шартномаси, депозит мулкни сақлаб туришлик, (яъни ҳозирги фуқаролик ҳуқуқида тузилган шартномаларни ўз вақтида бажаришлик учун суд ёки нотариал идораларга маълум бир суммани, пулни ушлаб туришлик учун депозит ҳисобига қўйилади) шартномасини, есуда каби шартномаларни тузганлар ва вақтинча улар бу ашёларни ўз уйида, оғорларида, сейфларида сақлаб турганлар ва улар оддий сақловчилар ёки ашёни ушлаб турувчилар бўлиб ҳисобланганлар.

Рим давлатининг ижтимоий — иқтисодий ривожланиши, айниқса ҳуқуқий муносабатларнинг янада такомиллашishi, илгари ҳақсиз тузиладиган шартномалар ўринга, яъни ҳақ бараварига тузиладиган, ерни ижарага олиш, уй — жойларни ижарага олиш, кучирилиши мумкин бўлган объектларни сақлаб туриш, умрбод фойдаланиш асосида тузиладиган янги — янги шартномалар келиб чиқди. Кўпчилик ашёларни ушлаб туришлик вакиллар орқали амалга оширилган бўлса ҳам, лекин уларга сақлаб, ушлаб турган ашёларнинг ҳосил ва даромадларидан мулк эгасининг розилиги асосида фойдаланиш руҳсат этилган.

Ҳақ баравари асосида ашёларни, мулкни ушлаб туришлик институти вужудга келганига қадар, Рим ҳуқуқи вакилик инст. тутини билмаган. Ҳатто тузилган шартномаларни шартномада кўрсатилган субъектнинг ўзи томонида бажарилишligини катъий равишда талаб этилган.

Рим ҳуқуқида эгалик қилиш ва ушлаб туришликнинг ҳимоя қилинишида ҳам бир — биридан фарқлари маъжуд бўлган.

Эгалик қилган шахслар эгалигида бўлган ашёлар бошқа шахслар томонидан ўзлаштирилган ноҳонуний асосда ашёларни

эгаллаб олган шахсларга даъво қилганлар ва улардан мулкни, шёни қайтариб олганлар.

Ижарачилар (ушлаб турувчилар, сақлаб турувчилар) бошқа шахсларга ашёлар, ноқонуний асосда ўтиб кетган бўлса, мулкни сақлаб туришлик ва фойдаланишлик учун берилган мулк эгаси орқали қонунсиз мулкни эгаллаб олган шахсларга даъво қилиб, мулкни, яъни бузилган ҳуқуқларни тиклаганлар. Рим қулдорчилиқ жамиятида эгаллаш турлари қонуний эгалловчига ёки қонунга хилоф асосда эгаллашликка бўлинган.

Қонуний асосда эгаллашлик деб, мулкдор томонидан ашёларни, мулкни эгаллаш ҳуқуқига тўлиқ эга (ius posedendi), (юс посседенди) эканлигини энглатадиган муносабатларга айтилган.

Мулкни эгалловчи шахс мулкка худди ўзининг, мулки каби муносабатда бўлса ҳам лекин, эгаллаш ҳуқуқига эга бўлмаганлиги сабабли, уни қонунга хилоф асосда эгалловчи деб тушуниланган.

Рим ҳуқуқида қонунсиз эгаллаш қонунсиз инсофли ёки қонунсиз инсофсиз эгаллашларга бўлинган.

Қонунсиз инсофли эгалловчи деб — Рим ҳуқуқида шундай муносабатларга тушуниладиган, эгаллаб олган шахс ашёнинг, мулкнинг ёки бирон — бир объектнинг кимга таалуқли эканлигини билмасдан, ёки билиши ҳам лозим бўлмаган пайтда, у мулкни эгаллаб олишга бўлган ҳуқуқи йўқлигини билмасдан ёки мулк ҳуқуқининг эгаси бўлмаган шахсдан, мулк ҳуқуқининг эгаси деб тасаввур қилиб сотиб олишликка тушуниланган.

Инсофли эгалловчи мулкнинг ўғирланган эканлигини билмайди, давлат ёки бозор томонидан ўрнатилган нарх асосида сотиб олади ва бирон — бир шахснинг ҳуқуқи бузилаётганлигини ҳам тасаввур қилмасдан одилона асосда ашёни ўзига ўтказиб олади.

Инсофсиз эгалловчи деганда, мулкнинг, ашёнинг ёки бирон — бир объектнинг кимларга таалуқлилигини билатуриб, уларга фарз сифатида ёки ҳуқуқларини бузиш асосида, балки бозор нархидан паст нархда (ўзаро хелишилади) сотиб олишликка тушунилади. Демак, бу муносабатда инсофсиз эгалловчи инсофсизлик асосида, ўз манфаатини кўлаб, бошқа шахсларнинг эркини, манфаатини, ҳуқуқларини чеклаб қилинган ҳаракатларни амалга оширади. Мулкни эгалловчиларни инсофли ёки инсофсиз эгалловчиларга бўлишлик, уларга қўлланиладиган ҳуқуқий режим билан боғлиқдир, яъни инсофсиз эгалловчидан эгаллаган мулкни тўлиқ асосда қайтариб олишлик ҳамда унинг ҳосил ва даромадларини ҳам ундириб олишлик учун қатъий жавобгарлик шакллари ўрнатилса инсофли эгалловчи учун енгилроқ ҳуқуқий режим қўлланилади.

Дарҳақиқат, Рим ҳуқуқшунослари эгаллашликнинг ўзига хос хусусиятлари ва бошқа элементлардан фарқлари қуйидагилардан иборат деб ҳисобланганлар:

1. Эгаллашнинг (яъни ашёни, мулкни эгаллашликка тушунилади) бирданига худди мулк ҳуқуқи каби ўз меросхўрларига ўтказилмаслиги;

2. Эгаллаш ҳуқуқини бузган шахсга, яъни инсофсиз асосда мулкни эгаллаб олган шахснинг айнан ўзига даъво қилинишлиги;

3. Эгаллаш ҳуқуқи асирдан қайтиб келган шахсга худди мулк ҳуқуқидек бирданига ўтказилмаслиги;

4. Мулк ҳуқуқи доимо даъволар орқали ҳимоя қилинишлиги, эгаллик ҳуқуқи эса интердиктлар асосида ҳимоя қилинишлиги, яъни претор томонидан ҳуқуқни бузган шахсга, эгалловчини безовта қилмаслиги тўғрисида буйруқ берилиб, токи суд орқали бузилган ҳуқуқларини тиклашликкача кетадиган вақтларни эътиборга олиб қилинган ҳаракатлардан иборатдир.

§ 4. Эгаллик қилиш ва унинг тугатилиши. Эгаллашни ҳимоя қилиш

Қадимги Рим юристлари эгаллик қилишнинг вужудга келиш асосларини доимо согрис (корпус) ҳамда анимус (анимус) билан боғлаганлар.

Улар, ҳақиқатан ҳам эгаллашни конкрет шахснинг ашёга бўлган ҳуқуқларининг яъни жисмоний эгаллаш ва эгаллаш эркини худди ўз мулкига бўлган муносабатидек қараш асосида, ҳожиш ва истакнинг бирга вужудга келганлигига тушунган, ҳамда иккала элементнинг бир томони бўлмаса, у эгаллашни ташкил этмаслигини тушунганлар.

Мулкни жисмоний эгаллашлик қийинчиликни ташкил этмаган, аммо мулкни эгаллашлик эркининг ифодаланишини аниқлаш, мураккаб бўлган ва эркининг изҳор этилишининг келиб чиқиш асосларини *causa* (асослар) орқали аниқлаш лозим бўлган, айниқса асосларнинг ниҳоятда кўп бўлишавги уларни конкрет воқеаликка қараб аниқлаш лозим бўлган.

Эгаллашнинг т, тилиш асослари, ашёга бўлган *corpus* (уни жисмоний эгаллаш) нинг ёки *animus* (эгаллаш тўғрисидаги ҳожиш, истак ва эрк)нинг йўқотилиши асосида; эгаллаш объектининг шахс ҳуқуқронлигидан чиқиб кетишлиги, ашёнинг бошқа шахсларга ўтиб кетишлиги асосида, ҳамда эгаллаш объектининг ўлими ёки фуқаролик оборотидан чиқарилиши натижасида ҳам вужудга келган.

Булардан ташқари Рим ҳуқуқида вакилик инсти ути. ҳомийлар в васийлар орқали ҳам эгаллаш амалга оширилган.

Эгаллик қилиш ашёни эгаллаган шахснинг в. фот этиши билан тугаган бўлиши лозим бўлган, аммо унинг меросхўри преторга

мурожаат қилиб, эгаллаш муносабатининг яна давом этишини зайтириши мумкин эди.

Эгалик қилишнинг ўтиши кўпинча одат нормалари, анъаналар (традиция) ва бошқа усуллар орқали, ҳамда мулкни ўз эгалигида узоқ вақт мобайнида сақлаш усуллари орқали ҳам ўзига ёки бошқа шахсга ўтказилиши мумкин бўлган.

Эгалик ҳуқуқини ҳимоя қилишликнинг асосий мақсади иқтисодда ҳукмрон бўлган синфнинг қулдорлар, жрецлар, магистратлар, преторлар, бониторлар ва шунга ўхшаш моддий бойлиг эрга эга бўлган шахсларнинг манфаатини кўриқлашдан иборат бўлган.

Эгалик ҳуқуқини ҳимоя қилиш интердиктлар, яъни кучли ҳоқимиятнинг буйруқлари — претор кўрсатмалари асосида ҳимоя қилинган.

Эгалик ҳуқуқини ҳимоя қилиш интердиктлари уч асосда амалга оширилган яъни илгари мавжуд бўлган эгалик ҳуқуқини сақлаб қолишлик, бузилган эгалик ҳуқуқини қайтадан тиклашлик ва дастлабки ҳолатда вужудга келган эгалик ҳуқуқини ҳимоя қилишни кучайтириш, мустаҳкамлашдан иборат бўлган.

1. Эгалик ҳуқуқининг ҳозирги даврдаги амалда бўлган муносабатларини кўриқлаш, яъни эгаллаб турган шахсни эгалловчи деб таниб, бошқа шахсларнинг тажовуз қилишига йўл қўймаслик;

2. Куч ишлатиш ёки билдирмасдан, қонунга хилоф равишда бошқа шахс томонидан эгалланган ашёни, мулкни ўз эгалловчисига қайтаришлик;

3. Биринчи марта ёки дастлабки эгаллаш билан вужудга келадиган интердиктлар ва бошқа усулларда ҳимоя қилиш муносабатлари амалга оширилган.

Интердиктларнинг қўлланиши судларда ишни ҳал қилганга араганда қулай ва тез асосда ҳуқуқларни ҳимоя қилган, кўриқлаган ва уларнинг бузулишини маъмурий ҳуқуқлар билан тақиқлаган. Бу йўл Рим ҳуқуқида энг катта самараларни берган.

§ 5. Мулк ҳуқуқи тушунчаси

Рим фуқаровик ҳуқуқининг марказий институтларидан бири мулк ҳуқуқидир.

Марксизм — ленинизм классиклари «Рим ҳуқуқини хусусий мулк ҳуқуқига асосланган ҳуқуқ тизимидир» деб атаган эдилар.

Ф.Энгельс таъбири билан айтганда Римликлар биринчи бўлиб чекланмаган хусусий мулкчилик ҳуқуқини, яъни хусусий мулк асосига эга бўлган энг мукамал ҳуқуқ формасини ишлаб чиққанлар ва ривожлантирилганлар.

Рим ҳуқуқида мулк ҳуқуқи институти марказий институт ҳисобланиб, Рим фуқаролик, хусусий ҳуқуқининг ривожланиш босқичларини бошлаб, уларга таянч ва ўз муносабатларини амалга оширишни аниқлаштириб, кўрсатиб берадиган, ҳатто уларнинг (шартнома, оила, меросхўрлик ва бошқа институтлари фаолиятларининг) мулкий асосларини ташкил этадиган ҳуқуқий институтдир.

Рим давлатининг синфий давридаги мулкчилик муносабатлари ерларни ва қулларни идора этишда олий ҳукмронликнинг ифода этилиши билан боғлиқ бўлган.

Рим ҳуқуқшунослари қулдорчилик тузуми нг синфий даврига қадар, мулкнинг умумий тушунчасини аниқлай олмаганлар ва эгаллик қилиш элементида ҳам ажратиб ола олмаганлар.

Рим давлатининг вужудга келишлиги натижасида Рим давлатида истиқомат қилиб турган барча фуқароларга умрбод, мерос қолдириш асосида фойдаланишни кўзда тутиб ер (икки югердан) (ҳозирги 8 га) берганлар. Айниқса Рим давлати ҳарбий қудратининг янада кучайиши натижасида бошқа давлатларнинг ерларини ишғол (оккупация) қилиб, қўлга киритиб катта-катта ҳудудларга эга бўлганлар.

Рим давлатини болиқариб турган қулдорлар, магистрлар, жрецлар, бонитор ва преторлар ёки иқтисодни ўз қўлига олган бойлар бу ерларнинг кўп қисмларини эгаллаб олганлар ва қабул қилинган аграр қонунларга асосан, ерга бўлган хусусий мулкчилик ҳуқуқи вужудга келиб янада мустаҳкамланган.

Қадимги Рим давлатининг ҳуқуқларида мулкни ифодалайдиган махсус тушунча мавжуд бўлмаган. Мулк деганда иқтисодий муносабатларни, кўпроқ истеъмол қилиш қобилияти билан боғлиқ бўлган ашёларга, табиат бойликларига ҳамда энг қадимги *dominium* (доминиум) «хукмронлик» деган маънони англатиб, умумий асосда, барча вужудга келган мулкий муносабатларга қўлланилган. Римликлар бу тушунчага к्वиритлар сўзини қўшиб «квиритлар мулки» деган маънони ифодалашга ҳаракат қилганлар.

Рим ҳуқуқий муносабатларининг янада такомиллашиши натижасида юристлар эрамининг II асрларига келиб, айниқса машҳур юрист Юлиан «доминиум» тушунчасини ашёларга бўлган ҳуқуқ деб исботлаб берган, лекин ашёларга бўлган мулкий ҳуқуқни *proprietas* (proprietas) деб эътироф этганлар.

Шу билан биргаликда Рим юристлари мулк ҳуқуқининг ўзига хос хусусиятларини, сифатларини тўлиқ аниқлаб бердилар.

Улар мулк ҳуқуқининг ўзига хос хусусияти ва сифати сўзсиз, ашёга бўлган ҳукмронликнинг мутлоқ амалга оширилишлиги ва уни тасарруф этиш ҳуқуқига эга бўлишлик, яъни сотишлик, алмаштириш, ижарага бериш, гаров сифатида, мулкни йўқ қилиш

ва бошқа муносабатларини амалга оширишликни таъминлаш деб тушунганлар, ҳамда мулк ҳуқуқини асосини, таркибининг нималар ташкил этишлигини ҳам белгилаб берганлар.

Мулк ҳуқуқининг таркибий қисмлари қуйидагиларга эга бўлишligи ҳамда уни Рим юристлари қуйидагича талқин қилганлар:

1. Мулк ҳуқуқи — бундай ашёлар устидан тўғридан — тўғри бевосита ҳукмронлик қилиш ва уни тасарруф этишдир;

2. Ашёларнинг бошқа шахсларга тааллуқлилигини йўқотадиган, ашёлар ҳақида низолар бўлмаслигини таъминлайдиган, ўзига хос бўлган ҳукмронликни амалга оширишдир;

3. Ашёларга бўлган бошқа муносабатлардан фарқ қиладиган мутлоқ ҳуқуқий ҳукмронликни таъминлайдиган муносабат;

4. Ашёларга бўлган чегараланишларнинг, ҳуқуқоузарликларнинг тугатилиши билан тезда ҳукмронликни ўрната оладиган, ҳамда шу ҳукмронликка мослаша оладиган ҳаракатларни амалга оширишдир;

5. Тўлиқ ҳуқуқий ашё сифатида яъни ҳеч қандай мажбуриятлар билан боғлиқ бўлмаган, фақат ашёни мутлоқ асосда эгаллаб олишлик истагини ифодалайдиган муносабатдир;

6. Ашё устидан тўлиқ ва тўғридан — тўғри ҳукмронликни амалга ошириш, уни тасарруф этиш, фойдаланиш ва фойдали хусусиятларини, ҳосил, даромадларини олишликка бўлган ҳуқуқларни амалга ошириш муносабатлари мулк ҳуқуқининг таркибини ташкил этиб мулк ҳуқуқини келтириб чиқарган.

Рим ҳуқуқининг ривожланишида ерга бўлган мулкчилик муҳим аҳамиятга эга бўлиб, ҳатто Рим давлатида ер асосан патрицийлар қўлида тупланиб, плебейлар эса кам ерга эга бўлганлиги учун патриций ва плебейларнинг бутун қиррашнинг асосий мақсади ҳам ерга бўлган мулкчилик билан боғлиқ бўлган.

Республиканлар даврида ерга бўлган мулкчилик шакллари, жамоа, давлат мулки ва хусусий мулк бўлиб ҳисобланган.

Ерга бўлган жамоа мулки, хусусий шахсларнинг хусусий мулкидан ажратилган.

Қулдорчилик муносабатларининг, айниқса савдо муносабатларининг надна ривожланиши натижасида Рим фуқаролик ҳуқуқининг институтларидан бири хусусий мулк ҳуқуқи янада такомиллашиб борди. Рим қуллари, давлат томонидан ёки ота ҳукмронлиги асосида ажратилган ерлардан унинг мулки, уруғликлари бўлмаганлиги сабабли ерларни ишлага олмас эди. Ҳатто ерларни яна бой қулдорларга сотишга мажбур бўлиб, пролетар ҳуқуқий ҳолатига, яъни мулксиз, ерсиз ва фақатгина

онласидан фарзандлар кўриш билан боғлиқ бойликка эга бўлганлар, холос.

Рим шаҳри атрофидаги ерлар, давлатга қарашли бўлган ерлар, қулар ва ҳайвонлар Рим давлатининг энг қиммат баҳо мулклари бўлиб ҳисобланган.

§ 6. Мулк ҳуқуқининг турларга бўлиниши

Қадимги Рим қулдорчилик давлатида энг биринчи, маҳаллий мулклардан бири квинтитлар мулки бўлиб ҳисобланган. Улар фақат Рим фуқароларига таалли бўлиб, улар фуқаролик ҳуқуқий муносабатларида қатнаша олиш ҳуқуқига эга бўлган ҳамда шу муносабатда қатнашувчи объектнинг ўзи яъни ашё ҳам фуқаролик оборотидан чиқарилмаган, ёки оборотда қатнашиш имконига эга бўлган ҳолатда бўлишлиги тақозо этилган.

Бундай мулкларга *res mancipi* (*res mancipii*) асосида қатъий белгиланган ашёлар киритилган, яъни улар Италия тупроғи билан боғлиқ бўлган барча ерлар, ер участкалари, қишлоқдаги поместьелар (қишлоқ ер участкалари, ҳовлилари) шаҳар ерлари, қулар, йўллар, тўрт оёқли ҳайвонлар ва бошқа мулклар киритилган ва бу ашёлар қадимдан энг юқори баҳоланганлар. Рим қадимги жамиятида дастлабки мулклардан бири квинтитлар мулки бўлиб ҳисобланиб, унга эга бўлишлик шартномалар ва ҳуқуқни ўтказиш асосида ҳам амалга оширилган.

Рим давлатида яшовчи перегринлар мулки — уларнинг ўзлари объект сифатида тан олинганлар. Улар қайси давлатдан келиб қолган бўлса, ўша давлатнинг фуқароси бўлиб — ўз миллий режимига бўйсунган. Улар Рим давлатида эса Рим мулкига эга бўлишлик учун республиканлар даврида шартномаларни тузиш орқали фуқаролик ҳуқуқий муносабатларига киришиб ҳуқуқ ва бурчларга эга бўлганлар.

Қадимги Рим қулдорчилик давлатининг ижтимоий — иқтисодий, сиёсий ва маданий, айниқса ҳуқуқий муносабатларининг янада такомиллашиши фуқаролик ҳуқуқий муносабатларининг олдинги ҳолатда туришлиги иқтисодда ҳукмрон бўлган синф учун ҳеч қандай самарани бермай қолган. Айниқса перегринларнинг савдо муносабатларида, оборотда қатнашиш ҳуқуқларини кенгайтириш лозимлиги натижасида уларнинг ўзлари перегринлар билан айниқса тирик инсонлар билан шартномаларга киришишлик учун уларга бир қанча ваколатлар олиш — сотиш шартномасини тузиш, битимлар тузишлик ва цивил ҳуқуқий муносабатларига киришишлик учун имкониятлар яратилди.

Бониторлар, преторлар мулки ва квиритлар мулки III асрлар охирида бирлашиб кетди.

Уларнинг мулки муқаддас бўлиб, ўз манфаатларини кўзлаб, кўпинча ашёни сотувчи ўзи тузган шартномани ноҳақиқий ёки унинг тузилиш шакли нотўғри деб ҳисоблашлик учун, тузилган шартномани ноҳақиқий деб танилиб ва реституция орқали, яъни тузилган шартномани тузилмаган давридаги ҳолатга келтиришни (дастлабки ҳолатига келтириш) талаб этиб преторга мурожаат қиларди.

Претор эса формуляр процесси асосида ишни кўришлик учун судьяга юборган ва судя шартнома тузилганлигини ҳақиқий деб топиб, тузилган пайтнинг ўзидаёқ, пули берилганлигини ва сотилган ашё сотиб олган шахсга ўтказилганлигини аниқлаб, бу шартномани ҳақиқий ва қонуний асосда тузилган деб топилгандан кейин сотувчининг даъвоси қаноатлантирилмаган, у ҳимоясиз бўлган факт деб аталган (голўй факт).

Албатта бу ерда ашёни сотиб олган шахснинг ҳуқуқи қонуний бўлиб ҳисобланган. Мулк ҳуқуқи эгаллиги вужудга келган, бу ҳуқуқ фуқаролик ёки квирит ҳуқуқи бўлмасдан, Преторлар ёки бониторлар мулки бўлиб ҳисобланилган. Чунки претор ҳуқуқи билан ҳимоя қилинаётибди.

Рим қуддорчилиқ давлатидаги мулкларнинг энг юқориси, муқаддас деб ҳисобланган мулк, бу Рим давлатнинг Европа ва Осиё давлатларининг босиб олинган провинциялари ерлари, қиммат баҳо бойликлари ва қулар ҳисобланилган. Босиб олган провинциялардаги аҳолига ўз мулкларининг эгалари сифатида уларни қолдириб ерни эгаллаш, фойдаланиш ва унинг ҳосил, даромадларини олишлигига рухсат этилган.

Рим давлати ўзини барча мулкларнинг бирдан — бир эгаси ва ваколатли шахс деб ҳисоблаб, провинциал мулкка бўйича қилинадиган ҳаракатлари учун катта имтиёзларга эга бўлди.

Яъни Рим шаҳридан чиқарилган колонистларига, ветеран — солдатларига ер ажратиш бериш ҳуқуқига эга бўлди.

Провинциал мулкка эга бўлган шахслар (Испания, Осиё давлатлари) сенаторлар, чавандозлар яъни Рим халқининг юқори табақалари бу ерларни ўзлаштириб, поссессор ҳуқуқига эга бўлиб, буларни ерни эгалловчилар деб аташсада ҳам, лекин мулкдордан яъни мулк ҳуқуқининг ваколатидан уларнинг ваколатлари ҳеч фарқ қилмаганлар.

Провинциал мулкнинг ўзига хос хусусиятлари, биричидан, бу мулк учун солиқ тўлаганлар (Италия ерларини эгаллаган шахслар эса солиққа тортилмаганлар).

Иккинчидан, провинциал мулкчилик муносабатлари цивил ҳуқуқлари билан бошқарилмасдан, улар peregrinлар ҳуқуқлари билан бошқарилганлар.

§ 7. Хусусий мулк ҳуқуқ тушунчаси мазмуни

Мулк ҳуқуқи тушунчаси бу — ашёга бўлган қонг маънодаги ҳуқуқий ваколатларга эга бўлишликка тушунилади. Рим ҳуқуқшунослари хусусий «мулкни муқаддас» мулк деб таниган бўлсалар ҳам, лекин мулк ҳуқуқининг тушунчасини тўлиқ ёритиб бера олмаганлар.

Айниқса хусусий мулкнинг дахлсизлигини ҳамда уни таъминлаш ва кафолатлаш ҳуқуқларига қадимги Рим давлатида ниҳоятда катта эътибор берилган. Бу қондалар барча капиталистик тузумни амалга оширувчи давлатлар, ҳатто МДХ давлатлари, хусусан Ўзбекистон давлати ҳам ўзининг Асосий Қонунида, яъни Конституциясининг 36, 53 — моддаларида ҳам ўз аксини тонганлигини эътироф этиб, ва юқори мақомли қоида даражасида мустаҳкам тасдиқлади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 53 — моддасининг иккинчи қисмига мувофиқ «Хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясидадир. Мулкдон фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина мулкдан маҳрум этилиши мумкин».⁶

Хусусий мулк дахлсиздир. Рим ҳуқуқшуносларининг мулк ҳақидаги фикр ва мулоҳазалари, айниқса «мулкни муқаддас деб атаган тамойиллари барча буржуа давлатларида, ҳатто ижтимоий кучли сиёсатни олиб бораётган давлатларда, хусусан Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг 164 — моддасида «мулк ҳуқуқи муқаддасдир» деган ҳуқуқий норма ўз ифодасини топди. Мулкка нисбатан мусулмон ҳуқуқида ҳам шундай қоида назарда тутилган. Унда мулк муқаддас деб эълон қилиниб, уни бировларнинг гайриқонуний эгалик туришидан талаб қилиб олиш учун даъво муддати назарда тутилмаган.⁷

Аммо мулк ҳуқуқининг мазмунини, ташкил этадиган элементларини англаб етганлар.

⁶ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — То: «Адолат», 1999 йил, 36 ва 53 — моддасининг иккинчи қисми.

⁷ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шартлар. (Маъсул муҳаррирлар: Мир — Акбар Раҳмонов, Исмоил Шерофидин, 1-жилд. То: Иқтисодий ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 1997 йил, 75 — бет.

Уларнинг фикрича асосан, мулк ҳуқуқининг мазмунини ташкил этадиган ваколатлари (элементлари) қуйидагилардан иборат бўлган:

1. *ius utendi* (ашёдан фойдаланиш ҳуқуқи), (юс утенди);
2. *ius fruendi* (ашёнинг фойдали хусусиятларини, ҳосил ва даромадларини олиш), (юс пруюнди);
3. *ius abutendi* (ашёни тасарруф қилиш ҳуқуқи), (юс абутенди) каби асосий элементлардан ташкил топган.

Бу элементларга мулк ҳуқуқининг мазмуни тўлиқ тушуниб етишлык учун яна иккита элементни қўшишган.

1. *ius possidendi* – ашёни эгаллаш ҳуқуқи), (юс поссиденди);
2. *ius vindicandi* (ашёни қонунсиз эгаллаб турган шахсдан мулкни қайтариб олишлик ҳуқуқи), (юс виндиканди).

Рим ҳуқуқшунослари бу 5 та элемент тўлиқ асосда мулк ҳуқуқининг мазмунини очиб бермаслиги мумкин, чунки мулк ҳуқуқининг эгаси ўз мулкидан қонунларга зид бўлмаган ҳолатлардан барчасидан фойдаланиш ҳуқуқларига эгадирлар деб эътироф этишганлар. Аммо қанча ваколатларга хусусий мулк субъекти эга бўлмасин, барибир бу ҳуқуқнинг чегараси бўлган.

Хусусий мулк ҳуқуқига эга бўлишлик деганда, ҳуқуқнинг вужудга келишига сабаб бўлган фактик ҳолатларга ҳамда уларни мулк ҳуқуқининг вужудга келишини билдирадиган усуллар деб ҳам тушунилган ва қуйидагилардан иборат бўлган:

1. Дастлабки усул асосида, яъни мулкка нисбатан эгалик ҳуқуқи ҳақ кимга қарашли, тегишми бўлмаган асосда биринчи вужудга келишлигига тушунилган;

2. Ҳосила усули – конкрет (аниқ бўлган) шахс томонидан мулк ҳуқуқининг бошқа мулк эгасига ўтказиши ёки ҳуқуқни қабул қилиб олиш ҳуқуқи асосида вужудга келади. Бу усулда ашё дастлабки эгасидан розилик асосида иккинчи субъектга, яъни мулк ҳуқуқининг янги субъектига ўтиш қараёнидан иборат бўлган.

Айниқса, Рим ҳуқуқида дастлабки усул асосида мулкка эгалик қилиш махсус характерга эга. Эгасиз мулкни эгаллаш, мулкнинг қўшилиши ёки аралашиб кетиши натижасида, мулкка қайтадан ишлов бериш асосида, ҳамда фойда ва ҳосилларни йиғиш асосида ва мулкка эгалик қилиш муддатининг ўтиб кетганлиги натижасида, мулк ҳуқуқи келиб чиқса, дастлабки усул асосида мулкка эгалик қилиш деб эътироф этилган.

Бу усулда ҳуқуқни берувчи ноаниқ, ҳатто йўқ бўлиши ҳам мумкин деган ҳулосага ҳам борилган.

Ҳосила усулида ашё *traditio* (анъанавий асосда) асосида, яъни ашёни қўладан – қўлга ўтказишлик ёки ашёни беришга, бошқа шахсга ўтказишлик катта эътибор қаратилиб, ашёнинг сотиб

олувчига ўтказилиши мулк ҳуқуқини келтириб чиқарган. Лекин ашёларни, беришлик ёки ўтказишлик ҳамма вақтда ҳам мулк ҳуқуқининг эгаллигини келтириб чиқармаган, баъзи ҳолатларда эса эгаллаб туриш ёки ушлаб туришлик муносабатларидан иборат бўлган.

Мулк ҳуқуқининг вужудга келишлиги учун албатта ашёни мулк ҳуқуқининг бўласан, деган ҳоҳиш, истак билан беришлик лозим бўлган.

Рим ҳуқуқшунослари «анъанани» яъни мулкка эга бўлиш усули сифатида жуда кўп қўллаб уни қуйидагича таърифланганлар: яъни мулк эгасидан (мулкдордан), иккинчи шахсга шартномалар асосида, ҳақ бараварига (баъзан ҳақсиз) мулк ҳуқуқининг эгаллигини ўзидан бошқа шахсга ўтказишликка тушунилади. Албатта бу муносабатда ашёга бўлган мулк ҳуқуқини иккинчи шахсга ўз ҳолида, истаги билан ўтказишликка тушунилан ва унда ҳоҳиш, истак мулкни ўтказиш учун асос бўлиб ҳисобланган.

Дастлабки усулда ашёни, мулкни, ерни, табиат бойликларини эгаллаб олишлик ёки эгасиз мулкни биринчи бўлиб, ўзига ўтказиб олишликка катта эътибор қаратилган. Масалан: ёввойи ҳайвонларни, балиқларни ёки мулк эгасининг ўз розилиги билан унга кераксиз ашёларини эгаллаш каби муносабатлардир.

Хусусий мулк ҳуқуқи объектларини эгаллашлик чегараланмаган.

Қадимги Рим қуддорчилиқ жамиятида умумий мулк ҳам мавжуд бўлган.

§ 8. Умумий мулк ҳуқуқи

Қадимги Рим ҳуқуқида юристлар умумий мулк ҳуқуқи бир объектга ёки бир ашёга бўлишлиги мумкин эмас деган дастлабки тушунчаларга эга бўлганлар.

Лекин Рим давлати иқтисодий — ижтимоий муносабатларининг ривожланиши ва такомиллашишлиги натижасида ҳамда шартнома амалиётидан келиб чиққан ҳолда, айниқса ўртоқлик бирлашмаларининг ва бошқа корпорацияларнинг шартномали муносабатлари, умумий асосда бир неча шахсларга тааллуқли бўлган мероснинг бўлинмаслиги тартиблари, ҳар бир шахснинг умумий мулкдаги ҳисса арини аниқлаш, мулкнинг кимга тааллуқ эканлигини эътироф этиш муносабатлари умумий мулк ҳуқуқи институтининг вужудга келиш шартлиги тақозо этган.

Қадимги Рим юристларидан Кв. Муций Сцевола бир мулкнинг, алёнинг бир неча шахсларга тааллуқли бўлишлигини таърифлаб, ҳар бирининг идеал ҳиссаларга эга эканлигини исботлаб берган.

Цельза юристнинг ўгли Цельз фикрича, иккала шахснинг ёки бир неча шахсларнинг бир мулкка нисбатан умумий мулк ҳуқуқи оўлиши мумкин эмас. Ҳеч қандай шахс бир предметнинг маълум қисмига мулкдор бўлишлиги мумкин бўлмаган, аммо шу ашёга, мулкка ҳар бир шахснинг идеал асосда ҳиссаси бўлиши ёки бўлинмайдиган мулкка нисбатан мулк ҳуқуқи бўлиши мумкин деб ҳисоблаган.

Умумий мулк ҳуқуқи деб Рим фуқаролик ҳуқуқида бир ашёнинг бир нечта субъектларга биргаликда тааллуқли эканлигига тушунилган. Умумий мулкнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд бўлган:

1. Фойдаланиш мақсадига муносиб бўлишини ўзгартирмайдиган ҳолда тақсимланиши мумкин бўлмаган, ёки қонун бўйича тақсимланиши мумкин бўлмаган, икки ёки undan ортиқ шахсларнинг мулк ҳуқуқига ўтган мол — мулк биргаликдаги умумий мулк деб аталган. (Бўлинмайдиган ашёлар киритилган).

Мулк ҳуқуқи эгаларидан ҳар бирининг, уларга тегишли бўлган умумий мол — мулкдаги улушлари аниқ белгилаб қўйилган бўлса, бундай мол — мулк улушли (ҳиссаларга бўлинадиган) бўлинадиган умумий мулк ҳуқуқи деб аталган.

Умумий мулк ҳуқуқи барча қатнашчилари ёки субъектлари билан биргаликда келишиш асосида бошқарилган. Ҳар бир шахснинг умумий мулкка қўшган ҳиссалари ҳар хил бўлган.

Қўшган ҳиссаларига қараб олинадиган фойдаларни тақсимлаганлар ва зарарлар келиб чиқса, ҳар бир шахснинг қўшган ҳиссасига араб муноносиб асосда зарарни қоплаганлар.

Умумий мулк икки қисмга, яъни улушларга бўлинмайдиган яъни биргаликдаги, ҳамда улушларга бўлинадиган мулклардан иборат бўлган.

Умумий мулк ҳуқуқи муайян мол — мулкка нисбатан бир нечта субъектларнинг мавжудлиги ҳамда тегишлилиги билан ифодаланган.

Бу мулкнинг субъектлари бир неча шахслардан иборат бўлар экан, улар бошқа шериклари, яъни субъектларнинг розилигини олмасдан бирон — бир ҳаракатни амалга ошира олмас эди. Лекин ҳар бир субъект, умумий мулкдаги бўлган улушидан келиб чиқиб, ўз улушини қайтариб олишлик ёки бошқа шахсларга ўтказиш, мулкни бўлишлар каби муносабатларни амалга оширишликни талаб қилиш ҳуқуқига эга эдилар.

Умумий мулк ҳуқуқининг қатнашчилари умумий мулкдан ҳар бири ўзининг қўшган улушига қараб уларга эгалик қилар, ҳамда фойдаланиш ҳуқуқига эга эдилар.

Рим қуддорчилиқ давлатининг синифий даврига келиб, умумий мулк ҳуқуқи субъектлари умумий мулк асосидаги мавжуд бўлган

муносабатларни ўз қўшган ҳиссалари асосида ёки миқёсидаги бошқарувни амалга оширар, ҳамда унга ўзгартиришлар киритиши лозим бўлса, бошқа шерикларининг ружсатини розилигини олган ҳолда тартибга солинади.

Бу ҳолда озчилик, кўпчиликка буйсунади. Шу даврнинг машҳур юристи Сабин шундай деган эди: «Умумий мулк ҳуқуқига оид бўлган мулк, ашё бўйича тарафларнинг розилигисиз ҳеч қандай муносабатларни амалга оширишлик мумкин эмас. Чунки бу мулкий ҳуқуқнинг бошқа субъектлари ўз розилигини бермасалар, улар таъқиқлаш принципини амалга ошириш ҳуқуқига эгадирлар» деб ҳисоблаган.

§ 9. Шартномалар бўйича мулк ҳуқуқининг вужудга келиши

Қадимги Рим ҳуқуқида Римликлар мулк ҳуқуқининг вужудга келишлигини тарихий белгиларга асосланиб, цивил ҳуқуқларига ва халқлар ҳуқуқларига таалуқлилиги асосида ёндошганлар.

Бунга асосий далил сифатида бир шахсдан иккинчи шахсга мулкнинг ҳосила асосида ўтишлиги (кўпчилик ҳолатларда шартномалар орқали) ҳамда дастлабки, яъни эгаси бўлмаган, бирон-бир шахс томонидан эгалланмаган, ашёга нисбатан биринчи марта ҳуқуқнинг ёки эгаликнинг вужудга келишлиги кўрсатилган.

Рим ҳуқуқида ашёга, мол — мулкка эга бўлишлик, дастлабки ва ҳосила асосда вужудга келадиган усулларга тушунилан.

Рим императорларининг қонунларига, фармойишларига, ва преторлар қарорларига ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатларга риоя қилинган ҳолда, шахслар томонидан ўзи учун яратилган, ўз меҳнати асосида ишланган объектга, ашёга, маҳсулотга нисбатан эгалик ҳуқуқи биринчи мартаба пайдо бўлади.

Рим фуқаролари ўз мулкига нисбатан ўзига боғлиқ бўлмаган ҳолда, эгалик ҳуқуқини йўқотган ўлса ёки ўз ашёларини, мулкни ташлаб юборган бўлса ва ўз ихтиёридан чиқиб кетган бўлса, қонуний асосда эгаллашлик натижасида мулк ҳуқуқи вужудга келади. Бу вужудга келган эгалик ҳуқуқи бошқа шахсларнинг эгалик ҳуқуқи билан бугунлай боғлиқ эмас. Ана шундай ашёга, объектларга, мулкка бўлган эгалик ҳуқуқининг вужудга келишлиги дастлабки усул асосида мол — мулкка эгалик ҳуқуқининг вужудга келишлиги деб тушунилади.

Дастлабки усулдан ташқари мулкка бўлган эгалик ҳуқуқининг вужудга келишлиги ҳосила усулида ҳам амалга оширилган. Мулкка эгалик қилиш ҳуқуқининг ҳосила усули деганда — мол — мулк, ашё ёки бирор объект шахслардан — шахсларга келишув, шартномалар

асосида қонун қоидаларга риоя қилинган ҳолда эгаллик ҳуқуқи биринчи сотувчидан — олувчига ихтиёрий асосда, бўлиланган нархни тўлаш асосида ўтказилади. Бундай ҳолларда мол — мулк ўзининг дастлабки сифатини йўқотмайди, фақат субъектлар ўзгаради, холос, яъни сотувчи ушбу ашёга, мол — мулкка нисбатан мулк ҳуқуқи эгаллигини йўқотади, сотиб олувчи эса янги мулк ҳуқуқининг субъекти бўлиб ҳособланади.

«Ҳуқуқ ва бурчларнинг бир шахсдан иккинчи шахсга ўтишига ҳуқуқ ворислиги дейилади... Мулк ҳуқуқининг ворислик бўйича бир шахсдан иккинчи шахсга ўтиши ҳосила усули дейилади».⁸

Рим ҳуқуқи мулк ҳуқуқини вужудга келишлигини доимо янги нарсаларни яратиш, ўзлаштирилмаган таб. ат бойликларига эга бўлиш каби муносабатларни кўпроқ эътиборга олган. Айниқса, мулк ҳуқуқига эга бўлишликнинг энг асосий, кўп қўлланиладиган ва оддий усулда амалга ошириладиган турини яъни шартномаларни тузиш асосида мулк ҳуқуқининг вужудга келишлигига катта эътиборни қаратган.

Мулк ҳуқуқини шартномалар асосида ўтказил шлик деб, Римликлар «шахслар ўртасида бирон — бир ашёни, мулкни бир — бирига шартномалар, битимлар асосида, мерос тартиқида, васиятномалар ва қонунга биноан меросхўрлик муносабатларини қўллаган ҳолда тирик шахслар билан биргалликда қилинган ҳаракатлар яъни ўтказиш, бериш, ашёни топшириш ёки эга бўлишлик лаёқатларига тушунилган.

Булардан ташқари мулк ҳуқуқига эга бўлишнинг қонунлар билан назарда тутилган юридик фактларнинг вужудга келишлиги, мулкка эгаллик қилиш учун асос, мулк ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддатнинг ўтиб кетганлиги ва бошқа ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтирувчи ҳаракатлар ҳам асос бўлган.

Рим синфий даврида шартномалар асосида мулкка эгаллик қилиш ҳуқуқининг вужудга келишлиги 3 та усул асосида амалга оширилган. Бу усуллар Мансипацио, ин юре чессо ва традиционарга бўлиниб, ҳар бири ўзининг мазмунига, мулкни ўтказиш усулларига эга бўлганлар.

Император Юстиниан даврига келиб, мулкка эгаллик қилиш ҳуқуқининг вужудга келиш усулларида *traditio* (анъанавий) усули кенг тарқалган. Бу усулнинг ўзига хос хусусияти, мулкни ўтказувчи шахс ёки сотувчи бўлса, ўтказувчи ёки сотувчининг ўзларига ўтказилаётган ёки сотиладиган мулк ҳуқуқига ҳечقان бўлиб, улар унинг субъектлари бўлишлари шарт бўлган. Агар улар мулк

⁸ Раҳмонкулов Х. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар (Маъсул муҳаррирлар: Мир — Акбар Раҳмонкулов, Исмомил Апортоев); 1 жилд. — Т. Ўқитишнинг ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 1997 йил, 337 — 338 бет. р.

ҳуқуқининг эгаси бўлиб ҳисобланмаса, бундай ҳаракат мулк ҳуқуқининг янги эгаллигини, субъектини келтириб чиқармаган.

Шартномалар асосида мулк ҳуқуқининг вужудга келишлиги учун томонларнинг ўзаро эрklarининг баён қилиниши яъни розилиги бўлишлиги, ҳамда мулкнинг мавжуд бўлишлиги унга нисбатан мулк ҳуқуқининг вужудга келишлигини амалга оширадиган муносабатларнинг юзага келиши шарт бўлган.

Рим давлати ҳуқуқида синфий давр мобайнида мулк ҳуқуқига эга бўлиш усулларида бири «анъана» (традиция — *traditio*) ҳисобланиб, бу усул энг қулай, оддий ва норасмий характерга эга бўлганлиги учун бошқа усуллардан фарқ қилиб, энг асосий усул бўлиб қолган.

Анъана усулида мулк ҳуқуқи ашёнинг фақат «адолатли», яъни қонуний асослар (*iusta causa* — юста қауза)нинг мавжудлиги шароитида амалга оширилган.

Мансипацио (*Mancipatio*) усули — бу қадимги усуллардан ва квиритлар ҳуқуқига тааллуқли бўлиб, мулкни, ашёни 5 та гувоҳ олдидан, келишилган нарх асосида, тарозибон иштирокида бу жараён амалга оширилиб, худди олиш — сотиш шартномасига ўхшаш бўлган қоидалар асосида вужудга келган.

§ 10. Мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш

Қадимги Рим қулдорчилиқ давлатида мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш ўзининг келиб чиқиш манбаларига қараб, яъни одат ҳуқуқлари, цивил ва преторлар ҳуқуқлари, уларнинг йўналиши ва турларига асосланиб, ҳимоя қилиш усуллари ҳар хил бўлган.

Мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш усуллари синфий даврда, доминиат даврларида, Юстиниан қонунларига асосан улар ўзгариб, ҳар бир даврнинг қонун қоидаларига мослаштирилиб борилган.

Мулк ҳуқуқини ҳимоя қилишликнинг энг асосий усули виндикацион даъво асосида ҳимоя қилишлик бўлиб ҳисобланган.

Виндикацион даъво энг аввало процессуал ҳуқуқ нормалари бўлиб *rei vindicatio* (кучимни ишлатишлик тўғрисида эълон қиламан — *vim dicere* — куч ишлатаман) деган қадимги тарихий маъноларни англатган. Рим ҳуқуқининг янада такомиллашиб бориши натижасида процессуал нормалари билан биргаликда моддий — ҳуқуқ нормалар ҳам ривожланиб, ўзгариб, охири моддий — ҳуқуқий нормалардан ташкил топган виндикацион даъвога айланган ва бу энг асосий даъво турларига киритилган.

Виндикацион даъво — мулк эгасининг розилигисиз бошқа шахслар томонидан ноқонуний асосда мулкни, ашёни эгаллаб олишлик деб тушунилган.

Бу даъвонинг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат бўлган:

1. Даъво қилишлик мулк ҳуқуқининг субъектидан (эгасидан) — ким томонидан эгалланган бўлса, ушлаб турувчи ёки эгалик қилувчи шахсларга, ҳатто уларнинг инсофли ёки инсофсиз эгалловчилар бўлишидан қатъий назар ашёни, мулкни эгаллаган шахсга даъво қаратиларди;

2. Даъво ашёвий характерга эга бўлиб, эгаллаган шахсга ёки эгаллаб оламан деган мақсадни, эркин изҳор этган шахсга қаратилган;

3. Даъвогар томонидан даъво предмети, унинг объекти, кўчмас ва кўчирилиши мумкин бўлган ёки мумкин бўлмаслигини аниқ ифодалаб, даъво аризасида кўрсатиши лозимлиги;

4. Рим давлати синфий даврнинг охирларидан бошлаб мулкни «ушлаб турувчи» дан ҳам талаб қилиб олишнинг бошланганлиги;

5. Жавобгарнинг даъво аризасини қаноатлантириши ҳамда кўчириш тўғрисида интердиктнинг қўлланилиши, агар даъво кўчар ва кўчмас мулк билан боғлиқ бўлган бўлса, претор буйи қилинган асосида ашёни топшириш ёки ашёни, мулкни тортиб олиб қўйишлик, ҳамда объектни олиб кетишлик муносабатлари;

6. Даъвогарнинг процессни ютиб чиққандан кейин, даъво қилган пайтидан бошлаб, бўлган мулк ёки ашёларни шу пайтнинг ўзидаёқ ўзига ўтказиб олишлиги;

7. Инсофсиз эгалловчидан мулкдан олинган ҳосил ва даромадларини ҳам қайтариб олишлик тўғрисида талаб қилинишлиги;

8. Жавобгарнинг даъвони ютқизиб қўйгандан сўнг унинг ижросини кечиктираётганлиги ёки секинлаш — тирилаётганлиги учун штрафлар (жарима) қўллаш ҳуқуқларининг мавжудлигини;

9. Мулк ҳуқуқи эгасининг мулкни эгаллаш элементи ёки мулкнинг тўлиқ қонуний эгалловчига ўтиб кетганлиги натижасида ундан фойдалана олмаслик, тасарруф эта олмаслик муносабатларининг чегараланиши;

10. Рим давлатининг суд процессида яъни формулаларга асосланган процессда, ҳамда петитор даъволарига асосан, жавобгарни ашёни қайтариб бермасдан, унинг ўрнига маълум бир эквивалент ёки пул суммаси билан тўлашликнинг ҳам эътиборга олинishi ва бундан даъвогарнинг қасамёд қилиш натижасида ашёнинг қиймати баҳолаган.

Виндикацион даъвода мулкни ноқонуний эгаллаб олган шахс, инсофли эгалловчи бўлса, унинг жавобгарлиги бироз юмшатишга асосда амалга оширилган. Ундан фақат даъво талабларини жорий этилган кундан бошлаб, инсофли эгалловчининг ўз қўлида бўлган мулкни учун у жавобгар бўлган.

Инсофли эгалловчи ўзи томонидан қазм қилинган мулклар, ашёлар бўйича жавоб бермаган. Аммо ҳосил ва даромадлари сақланиб қолган бўлса, (масалан: омборхонада икки яшик олма сақланиб қолган бўлса, уни инсофли эгалловчи қайтариши лозим бўлган) ўзини мулк ҳуқуқининг эгаси сифатида кўриб, келтирилган зарарни ҳис этиб, унинг оқибатини ўйлаб қайтариб бериши лозим бўлган.

Инсофли эгалловчи томонидан эгалланган мулкни яхшилаш учун ҳаражатлар қилинган бўлса, бу ҳаражатларни мулк эгаси қайтариб беришлиги ҳамда агар қилинган ҳаражатларни ашёнинг ёки мулкнинг тайинланишини, моҳиятини бузмасдан, қўшилган ашёни олиб кетиш мумкин бўлса, уни алоҳида ажратиб олиб кетишликка рухсат берилган.

Ноқонуний асосда эгалланган мулкни ноинсоф (инсофсиз) шахс бу мулкнинг кимга таалуқлигини билиб, ўзининг манфаатини кўзлаб, балки арзон нархда сотиб олиб, мулкдан, ашёдан фойдаланади. Унга даъво қаратилган пайтда, даъво предметида инсофсиз эгалловчи томондан мулк эгалланган кундан бошлаб, даъво талаблари жорий этилган кунга қадар бўлган мулкнинг ўзини, ҳосил, даромадларини тўлиқ асосда тўлаттириб олишлик ҳуқуқини амалга ошириш, ҳамда жавобгар томонидан мулкни яхшилаш учун қилинган сарф ҳаражатларни ҳам қайтариб бермаслик муносабатларини амалга оширади.

Улардан ташқари агар ашёни сақлаш натижасида, ундан мақсадга номувофиқ асосда фойдаланган бўлса, ундан келадиган ёки олинishi мумкин бўлган даромадларни ҳам ёки мулкка етказилган зарарларни ҳам тўлиқ қоплашлиги лозим бўлган. Ўғриларга эса ҳеч қандай сарф ҳаражатлар берилмаган, удардан аксинча, барча олинган ҳосил ва даромадлар, ҳамда мулкдан эҳтиётлилик, тежамлилик асосида фойдаланишнинг асосида олинishi лозим бўлган ашёларни, мулкни ҳам қайтаришлик талаб қилинган.

Римдаги мулк ҳуқуқларини ҳимоя қилишда виндикацион даъводан ташқари негатор ва прогибитор ва публиканлар даъво турлари ҳам мавжуд бўлган.

Негатор даъво (actio negotiorum — акция негаторна) — мулк ҳуқуқининг субъекти ўз мулкидан фойдаланишни ўз истаги, ҳожи ии ва ҳукмронлиги бўйича фойдалана олиш имкониятидан маҳрум бўлиш ёки унинг чегараланишиг айтилади.

Мулкдор ўз ҳуқуқининг элементларидан бири фойдаланиш элементини тўлиқ амалга ошира олмайди.

Негатор даъво бу мулкдорнинг эгалик қилишдан маҳрум этилиши билан боғлиқ бўлмаган ҳуқуқбузарликлардан ҳимоя қилиш муносабатлари бўлиб, бу даъво мулк ҳуқуқининг фойдаланиш элементини равишда бошқа шахс томонидан мулкдорнинг томондан

булган ўз мулкидан мақсадга мувофиқ фойдаланишлигини чегаралаб қўйилиши деб аталган. Бундай ҳолатда мулкдор бу чегаралашликни бартараф этиш учун қонунсиз ҳаракат қилиб турган шахсга даъво талабларини жорий этган. Бу ерда мулкдор ўз мулкига булган ва мулк ҳуқуқининг мазмунини ташкил этадиган бешта элементни ҳам сақлаб қолади, ammo фойдаланиш элементини чегаралаганлиги учун бешинчи элемент мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш элементига асосан, чегараланган ҳуқуқини қўллаб, уни дастлабки бузилмаган ҳолатига келтиради.

Мулк ҳуқуқининг эгаси фойдаланиш ҳуқуқининг чегараланганлиги натижасида келтирилган зарарларни чегаралаган шахсдан қайтариб, қўлатириб олади ва келажақда янада фойдаланиш элементининг чегараланишига йўл қўймаслигини талаб этади.

Прогибатор даъво негатор даъво билан биргаликда вужудга келиб, «таъқиқлаш» деган маънони кўзлаб, ўз мулкининг мустақиллигини таъминлашда, ўзининг «тақиқлаш», «рухсат бермаслик», «ман этишлик» ҳуқуқларини, фақат ўзининг ёки ўзи томонидан амалга оширишлигини талаб этадиган, бошқа шахсларнинг бунга аралашishiга йўл қўймаслигидан иборат булган ҳуқуқий муносабатлардир.

Публиканлар даъвоси деганда бу даъво янги эрамиздан илгаричи 1 асрда вужудга келган бўлиб, мулкнинг, ашёнинг эгаси булмаган шахсдан инсофли асосда мулкнинг бошқа шахс томонидан эгалланишлигига тушунилган. Бу даъвони баъзан петитор даъволари деб ҳам аталган. Бу даъвонинг асл мақсади — «ҳуқуқ ҳақидаги даъво»дан иборатдир. Улар бониторлар мулкни ҳимоя қилишликка қаратилган даъволар бўлиб танилган ва бу даъво ниҳоятда кам қўлланилиб, ўз моҳиятини аста-секинлик билан йўқотиб борган.

VI БЎЛИМ

Бошқалар (бегоналар)нинг мулкига бўлган ҳуқуқ (*iura in re aliena* – юра ин ре алиена)

- § 1. Бошқаларнинг мулкига бўлган ҳуқуқ тушунчаси ва турларга бўлиниши.
- § 2. Сервитутлар тушунчаси ва турлари.
- § 3. Эмфитевзис тушунчаси ва қўлланилиш доираси.
- § 4. Суперфиций тушунчаси.
- § 5. Гаров ҳуқуқи.

§ 1. Бошқаларнинг мулкига бўлган ҳуқуқ тушунчаси ва турларга бўлиниши

Қадимги Рим қуддорчилик давлатида ашёвий ҳуқуқий муносабатлар фақат мулк ҳуқуқи, институтларидан ҳамда эгаллашлиқдан ташкил топмасдан, алоҳида махсус ашёвий ҳуқуқлардан яъни бошқаларнинг мулкига бўлган ҳуқуқлардан ҳам вужудга келган. Бу ҳуқуқларнинг мулк ҳуқуқидан фарқ қиладиган хусусиятлари, уларнинг предмети тўлиқ асосда ашё бўлиб ҳисобланмасдан, ашёнинг маълум функцияларини бошқариб тартибга солишдан иборат бўлган. Бу ҳуқуқларни бошқаларнинг ёки бегона шахсларнинг мулкларидан ёки уларнинг маълум бир хўжалик функцияларидан фойдаланишлик деб ҳам эътироф этилган.

Рим ҳуқуқшунослари бошқаларнинг мулкига бўлган ҳуқуқларни, дастлабки фақат ер билан боғлиқ бўлган сервитутларга қўллаганлар.

Бошқаларнинг мулкига бўлган ҳуқуқ ҳаёт тақозоси асосида, мулк ҳуқуқининг субъекти истамаган ҳолатида ҳам, ундан фойдаланиш учун ноллож асосда, руҳсат беришликка тушунилсада ҳам, кўпроқ қуддорлар манфаатини кўзлаб, мулк ҳуқуқидан тўлиқ фойдаланиши чегаралашга тушунилган.

Қадимги сервитутларга асосланиб, бошқаларнинг мулкига бўлган ҳуқуқ қуйидаги турларга бўлинган:

1. Сервитутлар;
2. Эмфитевзис;
3. Суперфиций;
4. Гаров ҳуқуқларидан иборат бўлган.

§ 2. Сервитутлар тушунчаси ва гурали.

Сервитутлар (*iura praediorum* — юра праедиорит) деганда дастлабки пайтларда фақат ерга бўлган сервитутлар эътиборга олинган. Кейинчалик Рим шаҳрининг гуркираб ўсиши ва ривожланиши натижасида шаҳар сервитутлари, қурилган уй — жойларга, ҳовлиларга бўлган сервитут вужудга келган.

Ер сервитутлари асосан қўшнилар билан боғлиқ муносабатлардан иборат бўлиб, уларнинг деворларини (икки ҳовлининг ўрта девори) боғлиқлиги, улардан иккала субъектнинг ҳам ўзаро келишуви асосида фойдаланишларидан келиб чиққан.

Қўшнилар бу муносабатларни амалга оширишлик учун шартнома тузишиб, иккаласининг ҳам манфаатини кўзлаган ҳолда фойдаланганлар.

Сервитутларни амалга ошираётган пайтда XII жадвал қонунарида кўрсатилганидек, ҳовлининг деворини олаётган вақтда қўшнининг участкасидан 1 фут (30 сантиметр) узоқроқдан деворни қуришлик, уй — жой қурилаётган бўлса 2 фут (60 сантиметр) узоқроқдан фундамент ташлашликларга катта эътибор қаратган. Айниқса қўшнининг ҳовлисига, участкасига ўтиб кетган дарахтнинг, шоҳ — новдалари, 6 фуддан ошган бўлса (1 метр 80 сантиметрдан) уни кесишлик лозим бўлган. Агар мулк ҳуқуқининг эгаси бундай ҳаракатларни амалга оширмаса, қўшни уни бутунлай кесиб ташлаш ҳуқуқига эга бўлган.

Сервитутлар умуман ер сервитутларига, шахсий сервитутларга бўлинганлар. Ер сервитутлари қишлоқ ва шаҳар сервитутларига бўлинган. Бу сервитутлар гуруҳига йўл, сувдан фойдаланиш сервитутлари киритилган. Қишлоқ сервитутларининг ўзи ҳам 4 қисмга бўлинган:

1. *iter* — (итер) — яёв (пиёда) асосда, оёқ — уловда ёки носилкаларга солиб ўтказишлик;

2. *actus* (актус) — ҳайвонларни ҳайдаб ўтишлик (айниқса, эчкиларни ҳайдаб ўтишликда тўртала томонида ҳам қуриқловчилар, тартибга солувчилар бўлиши лозим бўлган, чунки эчкилар табиатан шўх бўлганлиги сабабли, қўшнининг экинидан бир тишлай деган ҳаракатни албатта амалга оширишларини тасаввур этиб, шундай ҳаракатлар содир этилган);

3. *via* (вия) — араваларда ҳосилни, ҳашак ва бошқа ашёларни ташиб ўтишлик;

4. *aquae ductus* (аквас дустус) — сувларни ўтказишлик каби қисмларга бўлинган.

Булардан шаҳар сервитутлари анча фарқ қиларди ва шаҳарнинг ўзига мос бўлишларидан келиб чиқарди.

1. Уйнинг олдига ёки дарвозаси устунига соябон қилиш ва навеслар билан ёпиш ҳуқуқи;

2. Қўшнинг деворига ёғочларни қўйишлик, қўшнинг худудидан фойдаланишлик (фойдаланишлик қўшни деворининг юзи томонига ўтиб кетишлиги мумкин бўлмаган);

3. Қўшнинг ўрта деворидан ёки таянч устунларидан фойдаланиш, ёмғир сувларининг қўшни ҳовли орқали ўтишлиги, қўшнинг ҳовлисидаги жараёнларни кўриб ўтиришлик учун дераза қурмаслик ва шунга ўхшаш шақар сервитутлари келиб чиққан. Бу сервитутлардан фойдаланиш қўшнилари ўзаро келишуви ёки тузилган шартномалар асосида амалга оширилади.

Рим ҳуқуқида сервитут бошқаларнинг — мулк ҳуқуқидан фойдаланиш имкониятини яратувчи, ҳамда келтирувчи, таъминлаб берувчи ва мулк эгаси бўлмаган шахсга хизмат қилувчи, унинг манфаатини амалга оширувчи ҳуқуқ бўлиб, у қонун асосида ёки томонларнинг ўзаро келишуви асосида вужудга келади.

Қадимги сервитутлар асосан 4 қисмга бўлинган:

1. Бошқа шахсларнинг (қўшнинг) ер участкасидан катта йўлга чиқишлик учун кесиб ўтишлик ҳуқуқи;

2. Сугориш ёки ўтлоқларга молларни дайлаб ўтишлик ҳуқуқи;

3. Араваларга юк ортиш асосида, бошқаларнинг ҳовлисида ўтишлик ҳуқуқи;

4. Ер участкаларини сугоришлик учун ариқни қазиб, қўшни участкасидан сувни ўтказишлик каби ҳуқуқлари мавжуд бўлган.

Сервитутлар легал қонулар ёки нормалар деб аталган. Улар одатий нормалар асосида, интердиктлар ёки даъво талабларини жорий этишлик асосида ҳимоя қилинганлар.

Юқорида кўрсатилган даъволардан ташқари Преторлар томонидан қўлланиладиган — эдиктларида кўрсатилгандек, ер сервитутлари яъни сув, сув ичиртиришлик, йўл ҳамда шахсий сервитутлар билан боғлиқ ҳуқуқларни қўриқлашни эгаллаш интердиктларига ўхшаш ҳолда, преторнинг қабул қилган махсус интердиктлари орқали амалга оширилди.

Шахсий (Предиал) — сервитутлар деб умр бўйи бошқаларнинг мулкидан фойдаланишга тушунилган. Шахсий сервитутлар уч қисмга бўлинган: узуфрукт, узус ва хабитациога. Узуфрукт — шахсий сервитут ҳисобланиб, энг кенг миқёсда қўшнилари мулкидан фойдаланиш билан биргаликда, унинг берган ҳосил ва даромадларидан фойдаланишликка ҳам тушунилган.

Узуфрукт асосида қўшнилари мулкидан фойдаланаётган давр мобайнида, қўшнинг мулки ўз дахлсизлигини ва ҳўжалик мақсадини, мулкдан мақсадга мувофиқ фойдаланишлигини тўлиқ дастлабки ҳолатидагидек сақлаб қолишлиги лозим эди.

Узуфрукт асосида фойдаланувчи шахс ўзига мажбуриятлар олиб, фойдаланилаётган мулкка бўлган муносабати, унга қараб туришлик, ашёнинг доимий фойда бериб туришлигини таъминлаб беришлик, ўз мулкига бўлган муносабатидек, бу мулкка ҳам худди шундай қарашлик, тежамкорлик, зарар етказилишидан ҳимоя қилиш ва мулк эгаси қайтиб келганида, бу мулқдан фойдаланиш учун мулкнинг, ашёнинг ўзи яроқли ва тайёр ҳолда бўлишлиги лозим бўлган.

Узуфруктдан ташқари *usus* асосида ёки усулида фойдаланиш ҳам мавжуд бўлган.

Usus — (узус) усули — бу ашё ёки мулкдан кераклигича (яъни ўз истеъмолига керак бўлган қисми эътиборга олинапти), чегараланган асосда фойдаланишликка тушунилган.

Usus усулида фойдаланишликда ашёни бошқа шахсга бермаслик ёки ўтказмаслик, уларни қисмларга бўлиб ташламаслик ёки ҳаракатлари ман этилиб, фақат ўзининг ёки онасининг манфаати эътиборга олинаши лозим бўлган.

Habitatio — (хабитатно) — бутун умр бўйи ашёдан мулкдан, айниқса уй — жой, дала ҳовлисида фойдаланишликка тушунилган. Фойдаланиш мақсадга мувофиқ равишда амалга оширилиши лозим эди.

Узуфруктлар кўп қисмларга бўлинган. Улар асосан фойдаланиш элементини амалга оширганлар. Уларда бу мулкни, ашёни тасарруф қилиш ваколати бўлмаган.

Узуфруктларнинг тугатилиши, биринчидан фойдаланишни амалга оширишликдан воз кечиш, рад этишлик асосида;

Иккинчидан — узуфруктни амалга ошираётган шахснинг ўлими натижасида, ёки сервитут объекти бўлган ашёнинг, мулкнинг, ҳовли жойнинг сотилиши ёки асосий бўлган жой билан қўшилиб кетишлиги, мерос тариқасида бошқа шахсга ўтиши, ҳақиқий этишлик каби муносабатларнинг вужудга келишлиги билан тугатилган;

Учинчидан, шахсий сервитутлар ашёнинг, мулкнинг ёниб кетишлиги, нес — нобуд бўлишлиги, сервитутни амалга ошираётган шахснинг ақли норосо бўлиб қолишлиги ёки жисмоний камчиликларга учраши асосида ҳам сервитут ҳуқуқининг кучи тугатилган.

Булардан ташқар сервитутга берилган мулкдан, ашёдан узоқ вақт давомида фойдаланилмаслик, кўчар мулклар учун 1 йил, кўчмас мулклар учун 2 йил давомида мулкдан фойдаланилмасе сервитутлар тугатилиши мумкин эди.

Сервитутларни ҳимоя қилишлик муносабатлари худди мулк ҳуқуқидек, бошқа шахслар томонидан қонунсиз равишда эгаллаб олинган сервитутларни ҳамда келажакда эгаллаб олишлик хавфининг олдини олишлик мақсадида, дастлабки тайтларда,

виндикацион сервитут даъвосини қўллаганлар, кейинчалик келиб эса конфессори даъвоси келиб чиқиб, ушбу даъво орқали бузилган ҳуқуқларини тикланганлар.

Император Юстиниан даврига келиб, ҳар қандай шахс томонидан эгаллаб олинган мулкни қайтариб олишлик учун, ҳатто сервитутдан фойдаланиш ҳуқуқи бор — йўқлигидан қатъий назар унга конфессориа даъвосини қўллаганлар ва бу даъво мулк ҳуқуқи эгасига қўлланиладиган негатор даъвосига яқинлаштирган.

§ 3. Эмфитевзис тушунчаси

Рим синфий ҳуқуқ.. даврида Шарқий Рим империясида қўлланилган, узоқ муддатга мўлжалланган мерос ижараси ёки умрбод мерос тариқасида ерга ижара асосида эга бўлишлик — эмфитевзис деб аталган.

Эмфитевзис грек сўзидан олинган бўлиб, Рим давлати томонидан босиб олинган ерларни ишлаш, қайта ишлаш асосида келиб чиқиб, ерлари кам бўлган қулларга, перегринларга, лотинларга ва бошқа ер билан машғул бўлишни орзу қилган шахсларга ер бериб, бу ердан умрбод мерос тариқасида фойдаланишни вужудга келтиришликка тушунилан.

Эмфитевзис — узоқ муддатни кўзлаган, мерос тариқасида ерни фарзандларига ўтказишligи мумкин бўлиб, доимий эгаллаш билан боғлиқ, хавф — хатардан ҳоли бўлган, ижара ҳақини жуда оз бўлган миқдорда тўлайдиган, энг асосийси ерга яхши қарашиб, кўпроқ ҳосил олиш имкониятини вужудга келтирадиган, ҳатто мулк ҳуқуқининг эгасидек, бўлган ваколатларга эга бўлишligига яқинлашиб қоладиган муносабатлардан ташкил топарди.

Эмфитевзиснинг муддатли ижара шартномасидан фарқи, ҳар йилги ижара ҳақини тўлагандан кейин, бунга катта мустақиллик имконияти туғиларди, яъни бошқаларнинг мулкига бўлган ҳуқуқни унинг меросхўрлари ва бошқа авлодлари мерос тариқасида улардан фойдаланиб, авлоддан — авлодга ўтказардилар.

Эмфитевзисга эга бўлган шахслар ерни гаровга, кафолатга қўйишligи, ёки бу ҳуқуқни бошқа шахсга вақтинча ўтказиб туриш ҳуқуқига ҳам эга бўлган. Бу муносабатларни кўпинча мулк ҳуқуқининг эгалари амалга оширганлар. Ана шундан келиб чиқиб, Рим юристлари эмфитевзисга эга бўлган шахсларни мулк ҳуқуқининг эгасидек кўрганлар.

Буларнинг ҳуқуқлари преторлар томонидан ҳимоя қилиниб, ҳар қандай шахс ҳуқуқни бузган бўлса, ўша шахсга қарши даъво қўзғатилган ва ҳатто мулк ҳуқуқининг эгасига ҳам шундай ҳуқуқлар қўлланилган.

Эмфитевзиснинг сервитут ҳуқуқларидан фарқи эмфитевзис ерни узоқ муддатга ва меросхўрларига ўтказиш ҳуқуқига эга бўлган ҳолда олган ижара шартномаси, бунга ерни ишлаш, қайта ишлаш, ер участкасини ўзининг ҳоҳиши истағига қараб ўзгартириш, ҳатто мулк ҳуқуқининг эгаси томонидан амалга оширилиши мумкин бўлган ҳаракатларини ҳам мулк ҳуқуқининг эгасидек ҳолатда ўзини сезиб бу муносабатларни амалга оширган.

§ 4. Суперфиций гушунчаси

Қадимги Рим ҳуқуқида суперфиций ва эмфитевзислар доимо ер ҳуқуқи билан боғлиқ бўлган.

Суперфиций деганда «ер билан боғлиқ қурилишларни амалга оширишлик» деб тушунлиб, кўпроқ бозор бўладиган ёки ишби армонлар йириладиган жойларга яқин бўлган жойларни ижарага олишликка тушунилган. Бу ерлар ва қурилишлар кўпинча маҳаллий ҳокимиятга тааллуқли бўлиб, уларга кичкина — кичкина савдо дўконлари, маъший хизмат кўрсатувчи муассасалар, комбинатлар, мастерскойларни суперфиций билан шуғуланувчи шахслар қуриш натижасида ўша жойларни эгаллаб олганлар.

Ана шундай асосда узоқ муддатли қурилиш билан боғлиқ бўлган ижара шартномалари вужудга келган. Уларнинг ижара қиймати бир йилда бир марта тўланган ва суммани тўлагандан сўнг, суперфицийлар янги ҳуқуқларга эга бўлиб, бу мулк, ашёларни мерос тариқасида ўтказиш ҳуқуқига эга бўлганлар.

Суперфицийнинг сервитутдан фарқи, ер ва қурилишлар қуришлик мустақиллигига эга бўлганлиги, бу ҳуқуқни бошқа шахсларга ўтказишлиги ҳуқуқига, ҳамда умрбод мерос тариқасида бу ҳуқуқларга эга бўлишликка тушунилган.

Суперфицийнинг бузилган ҳуқуқларини тиклашлик ва ҳимоя қилиш претор томонидан амалга оширилган, интердиктлар ва даъволарни қўллаш асосида бу муносабатлар амалга оширилган.

§ 5. Гаров ҳуқуқи

Бошқаларнинг мулкига бўлган ҳуқуқнинг турларидан бири гаров ҳуқуқидир.

Гаров ҳуқуқи қадимги Рим ҳуқуқида энг кўп қўлланиладиган, турли хил шартномалар бўйича вужудга келадиган мажбуриятларнинг бажарилишини таъминловчи усуллардан бири бўлиб ҳисобланган.

Гаров билан тартибга солинадиган муносабатлар асосан кўчмас мулкларга ва кўчирилиши мумкин бўлган мулкларга, ҳамда

баъзи ҳолларда объектга нисбатан мулкӣ ҳуқуқлар ёки талаблардан иборат бўлган.

Кўчмас мулклар билан боғлиқ бўлган гаров ҳуқуқига ипотека деб аталган. Энг аввало, ҳар қандай ҳуқуқлар гаров предмети бўлиб ҳисобланмаган. Унинг предмети бўлишлиги учун албатта шартномада ёки қонуларда кўрсатилган бўлиши лозим.

Қадимги Рим ҳуқуқшунослари мулк ҳуқуқининг субъекти (эгаси) бўлмаган, лекин ушбу мулкка нисбатан қандайдир ашёвий ҳуқуқга эга бўлган шахс, мулк ҳуқуқи эгасининг (субъекти) розилигини олмасдан, мулкни гаровга қўйишини қатъий ман қилганлар. Ҳатто мулк эгасининг розилигисиз, гаровга қўйилган объект, бошқа шахсларнинг мулкига тааллуқли бўлса, шу ҳақда тузилган битим ноҳақиқий ҳисобланган.

Рим ҳуқуқининг ўзига хос хусусиятларидан бири, мулк ҳуқуқининг эгаси томонидан, мажбуриятни бажаришликни таъминлаш нуқтан назардан гаровга қўйилган мулк, мулк эгаллиги бошқа шахсга ўтган ҳолатда ҳам, гаров ҳуқуқининг предмети сифатида қолаверади. Ама шу хусусиятни гаровга қўйилган ашёни, мулкни мутлоқ ҳуқуқий ҳимоятга эга эканлигини билдиради.

Рим қуддорчилиқ давлатида гаровнинг дастлабки усули битимлар бўлиб танилган.

Қарзор манципация орқали ўз қарзини тўлашлик учун бошқа шахсга, мулк ҳуқуқи эгаллигига, маълум талабларни қўйган ҳолда «Яъни мажбуриятнинг бажарилиши таъминланилгандан сўнг, гаровга қўйилган мулк қарздорга қайтарилиши» ўзини деган асосда битимларни тузари.

Бу қўйилган талаб қадимги Рим давлатида фақат маънавий характерга эга бўлиб, яъни мулкни қайтариб беришлик ишончини синаб кўришлик билан боғлиқ бўлган. Кейинчалик эса, мажбурият бажарилгандан сўнг қарзор кредиторга гаров нарсани қайтаришлик туғрисида даъво талабларини жорий этадиган ҳуқуқлар келиб чиқди.

Битимлардан таниқари гаровнинг усули сифатида *pignus* — *пигнус* (қўл билан «ров нарсасини қўйиш» ёки «қўлда ушлаб туришлик») деган тушунча вуждга келиб, бунда гаров предмети гаровга олувчига фақат эгаллаш, фойдаланиши ва фойдалани хусусиятларидан баҳраманда бўлишлик учун топширилади, лекин мулк ҳуқуқи ўз эгаллигида қолдирилади, ҳамда мажбуриятнинг бажарилиши билан дарров мулк ўз эгасига тезда қайтарилади.

Рим давлатининг синфий даврига келиб гаровнинг усули сифатида ипотека вужудга келди. Ипотека усули Греklar ва Египет давлатларининг ҳуқуқи таъсирида ривожланиб, такомилланиб, гаров предмети гаровга қўювчи шахсда қолдирилиб, унга эгар мажбурият бажарилмаган тақдирда, гаров нарсасини талаб қилиб

олиб, уни сотиш ва гаров билан таъминланиши лозим бўлган умумани кредитор олишлиги лозим бўлган.

Ипотека усули кўчмас мулкка қўлланилган. Рим ҳуқуқи ипотека (кўчирилмиши мумкин бўлмаган объектлар) деб белгиланган гаров мулки тўғрисида императив нормаларни қўлаган, яъни ипотека ҳеч қачон гаровга олувчига топширилмайдиган қондани мустаҳкамлаган. Лекин уларни асраш, қўриқлаш ва таъминлашни қандай усуллар асосида амалга оширишлик учун маълум шартномалар тузилган ва бу шартномаларда маълум қондалар белгиленган.

Кўчмас мулкларни ипотека қилиш, уларни таъминлаш ва ижарага берилган қисмлари жойлашган ер участкасини ипотека қилиш бир вақтнинг ўзида битта асосий шартнома бўйича амалга оширилган.

Айниқса, «Ер участкасини ипотекага қўйиш чоғида гаров ҳуқуқи, агар шартномада бошқача шарт назарда тутилмаган бўлса, гаровга қўювчининг ушбу участкада бўлган ёки қурилаётган бинолари ва иншоотларига жорий қилинмайди. Шартномада бундай шарт қўйилмаган бўлса, ундирув гаровга қўйилган ер участкасига қаратилган тақдирда гаровга қўювчи ер участкасидан, унинг бино ёки иншоотдан ўз ўрнида фойдаланиш учун зарур бўлган қисмидан чекланган тарзда, фойдаланиш (сервитут) ҳуқуқини сақлаб қолади»

Юқорида кўрсатилган усуллардан ташқари қонуннинг ўзида ҳам гаров ҳуқуқлари кўрсатилиб, бошқа усулларга қараганда, у устунроқ, афзалроқ, имтиёзли ҳуқуқга эга бўлганлар.

Мутлоқ монархия даврида император томонидан рескрипт қабул қилиниб, унда 3 та ишончли гувоҳнинг қатнашишлиги натижасида тузилган ёзма равишдаги ипотека бошқа усулларда тузилган гаров билан таъминлаш ҳуқуқларидан устун турган. Бу ипотека қонулар асосида қабул қилинган муносабат бўлиб ҳисобланган.

Гаровнинг бекор бўлиши асосан, гаровга қўйилган ашёнинг, предметнинг нобуд бўлганида, гаровга қўйилган ҳуқуқнинг бекор бўлишлиги натижасида, ҳамда гаровга қўйилган мулкнинг мулк ҳуқуқини эгалловчи шахс билан қўшилиши (битта шахсга таалуқли бўлишлиги) натижасида, ҳамда гаров билан таъминланган мажбуриятнинг бажарилиши натижасида ҳам бекор бўлган.

VII БЎЛИМ

Мажбуриятлар ва шартномалар тўғрисида умумий таълимотлар .

- § 1. Мажбурият тушунчаси.
- § 2. Мажбуриятларнинг турларга бўлиниши.
- § 3. Мажбурият муносабатларининг вужудга келиш асослари.
- § 4. Мажбурият предмети.
- § 5. Мажбуриятларниут вужудга келишида юридик фактлар ва пактлар тушунчаси.
- § 6. Мажбуриятни бажариш жойи тушунчаси ва аҳамияти.
- § 7. Мажбуриятни бажариш муддати ва уни кечиктириш.

§ 1. Мажбурият тушунчаси (obligatio)

Қадимги Рим қуддорчилик ҳуқуқида мажбуриятлар ҳуқуқи институти марказий институт бўлиб ҳисобланиши билан, энг кўн тузиладиган шартномаларни тартибга солиниши билан энг асосий уришлардан бирини эгаллаган.

Рим ҳуқуқида қуддорчилик давлатининг ижтимоий — иқтисодий ва сиёсий ривожланиши босқичида, айниқса фуқаролик ҳуқуқий муносабатларининг янада такомиллашиб бориши натижасида мажбурият тушунчасининг тўлиқ маъноси вужудга келди.

Рим юристлари томонидан ишлаб чиқилган Институциялар ва Дигестларда «мажбурият» деганда, кредитор ва қарздор ўртасидаги ҳуқуқий алоқалар тушунилиб, бунга асосан бир шахс қарздор иккинчи шахс — кредитор фойдасига муайян ҳаракатларни қилишлик, бирор эквивалентни беришлик ёки ундан фойдаланиш имкониятини яратиб беришликка тушунилган.

Дастлаб XII Жадвал қонунларида таъкидланган «ҳуқуқий алоқалар» тушунчаси кейинчалик «жисмоний алоқалар» ибораси билан ҳам бойитилган.

Рим ҳуқуқшунослари мажбурият тушунчасини аниқлашда, мажбурият бу шахслар ўртасидаги ҳуқуқий алоқалардан иборатдир, деб тан олиб унга асосан давлатнинг қонунларига бинван, бирон — бир ҳаракатларни бажаришимиз мажбурийдир деган тушунчадан ҳам келиб чиқайлар.

Ўзининг асарлари, қолдирган ҳуқуқий мероси билан машҳур юрист сифатида жаҳонда из қолдирган юрист Павел мажбуриятнинг моҳиятини қуйидагича таърифлайди:

«Мажбуриятнинг моҳияти бирон-бир ашёни (предметни) жисмоний нарсага ёки сервитутларга айлантириш билан боғлиқ эмас, балки шу муносабат асосида бошқа шахсни ҳуқуқий асосда боғлаб, у бизга бирон-бир нарсани (предметни) беришлиги, ёки ҳаракат қилишлиги, тақдим этишлиги имконият яратиб беришлигига тушунилган».

Е-ифодани қуйидагича таърифлаш мумкин бўлган: яъни «бирон-бир нарсани «бериш» деганда, мулкни, ашёни ёки мажбуриятда кўрсатилган предметни (объектни) мажбурият субъектига ўтказишлигига тушунилган ва бу қонда мажбурий бўлиб ҳисобланган.

Иккинчи ҳаракати «қилишлик» деб тушунилиб, бу сўз маъноси «ишни бажариш, хизматлар кўрсатиш, эквивалентни олиб келиб бериш ёки пуллارни тўлаш» каби муносабатларни қамраб олган.

Учинчи ҳаракати «имконият яратиб бериш» ёки «тақдим этмоқ» ифодаси бўлиб, мажбуриятда қатнашувчи шахснинг муайян ҳаракатни содир этишликдан тўхтаб туришлик ёки моддий база билан таъминлаш каби ҳаракатларни амалга оширишлик ёки амалга оширишлик учун бирор ашёни тақдим этишдир.

Албатта, бу тушунчалар Рим далаатининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши билан доимий равишда ўзгариб, мазмунан тўлдирил, тақомилланиб борган.

Кейинчалик эса, Рим юристлари мажбурият ҳуқуқий муносабатлари бир тарафда «талаб қилиш ҳуқуқига» эга бўлган шахснинг ҳаракати, иккинчи тарафда эса уни «бажариш» мажбуриятни ўтказишлигини эътироф этганлар ва шунга қароб мажбурият муносабатларида қатнашувчи ва уни амалга оширувчи шахсларни «қарздор» ва «кредитор» деб атаганлар.

Улар мажбурият тушунчасини ҳар томонлама талқин қилиб, шу муносабатда қатнашувчи субъектларнинг бир-бири билан боғлиқлигини, ҳатто магар «озод, мустақил» бўлиб юрган шахснинг мажбуриятга киришигидан кейин, унинг бўйнига занжир (арқон) боғлаишлигини билдириб, энди унинг озод ва мустақил ҳолатда «юришчилигига йўл қўйилмайди» деган ифодани ёки тушунчани ҳам ишлатганлар.

«Талаб қилиш ҳуқуқи» бу қатъий шахсий характерга эга бўлиб, кўпинча ишончга асосланган ҳаракатларни ҳам ўз ичига олган, чунки «кредо» сўзининг ўзи ҳам «ишонаман» деган маънони англатган, Рим юристлари мажбурият тушунчасини ифодалар экан, улар «қарздор» ва «кредитор» бўлмаса, ҳеч қандай

мажбуриятнинг бўлиши мумкин эмас» деган хулосадан келиб чиққанлар.

Қадимги Рим ҳуқуқи мажбуриятни доимо кредитор ва қарздор билан боғлаб, улар ўртасидаги мавжуд бўлган бу ҳуқуқий муносабатни ашёвий ва шахсий даъволар асосида ўрганганлар.

Бу бўлинишлар, яъни ашёга бўлган ҳуқуқ ва талаб қилиш ҳуқуқи доимо ашёвий ҳуқуқий ҳамда мажбурият ҳуқуқий нормалари билан тартибга солиниб, ашёвий даъволарга ҳамда шахсий даъволарга бўлинган.

Ашёвий даъволар деганда мутлоқ муносабатлар эътиборга олиниб, уларни мулк ҳуқуқининг субъектига тааллуқли бўлган ашёнинг ёки сервитутни т бошқа шахсларга ўтиб кетганлигини талаб қилиб олишлик учун берилган даъво деб тушунилган. Бу даъво предмети ашёвий ҳуқуқлардан, объектлардан иборат бўлган.

Шахсий даъволар нисбий муносабатлар бўлиб, мулк ҳуқуқининг эгаси томонидан тузилган шартномага мувофиқ, иккинчи тарафдан мажбуриятни бажариш учун муайян ҳаракатни амалга оширишликни ёки бирор бир эквивалентни беришликни (ўтказишликни) талаб қиладиган муносабатларга тушунилган ва бу даъво фақат қарздорга қўлланилган.

Машҳур юрист Павел мажбуриятларни таҳлил қилиши натижасида, у мажбуриятнинг мазмунини тўлиқ асосда ёритиб беришга муваффақ бўлган.

Мажбурият тушунчасининг мазмунини – аниқлашда, қарздор томонидан «бермоқ», «қилмоқ» ва «тақдим этмоқ» деган ҳаракатларни амалга оширилиши мажбурий бўлган. Мана шу учта ифода, тушунча ёки элементлар мажбурият тушунчасининг мазмунини очиб берган.

§ 2. Мажбуриятларнинг турларга бўлиниши.

Мажбурият ҳуқуқий муносабатларининг келиб чиқиш асосларига ҳамда аҳамиятига қараб рим юристлари уларни қуйидаги мажбурият турларига бўлганлар:

1. XII Жадвал қонунларида ва бошқа қонунлар томонидан эътироф этилган фуқаролик мажбуриятларига (цивил мажбуриятлари);

2. Преторлар томонидан ҳимоя қилинадиган мажбуриятларга (преторлар мажбуриятлари);

3. Натурал мажбуриятларга.

Рим давлатида, унинг айниқса фуқаролик ҳуқуқида мажбуриятларни ўз вақтида ва лозим даражада бажармаслик салбий оқибатларни келтириб чиқариб, уни мажбурий асосда

бажартирган, ҳамда келтирилган зарарларни даъво асосида ундириб олинган.

Лекин даъво ҳимояси билан таъминланмаган муносабатлар ҳам мавжуд бўлган, бўлса ҳам аммо уларни ҳеч қандай самара бермайди ёки ҳуқуқий томондан ҳимоя қилинмайди деган маънони келтириб чиқарилмаслиги лозим бўлган.

Мажбурият бўйича туланган ашёлар ёки мулкларни қайтариб олишлик бироз мураккабликни ташкил этган.

Худди шундай ҳуқуқий ҳимоя билан таъминланмаган мажбуриятлар, ҳамда мажбурият асосида туланган ашёларни қайтариб олишлиги мумкин бўлмаган мажбуриятларга натурал мажбуриятлар деб тушунилган.

Натурал мажбуриятлар кўпчилик ҳолатларда ота ҳумронлиги институти ва унга бўйсунувчи қуллар, фарзандлар томонидан, оила бошқарининг розилигисиз тузилган битимларга айтилган. Чунки ота бутун оиласи таркиби ва ота ҳукмронлиги остидаги бўлган қуллар учун ҳам жавобгар бўлган, ҳамда оила номидан ота шартномаларни тузган ва мулкий жавобгарликларни ўтаган.

Натурал мажбуриятлар, асли грек философлари томонидан бутун оламда бўлган воқеаликларни икки қисмга, яъни табиат томонидан берилган табиий ҳуқуқларга ҳамда инсонлар, давлат томонидан қонунлар асосида бериладиган ҳукмронликка, ҳокимиятга бўлганлар.

Юстиниан Дигестларида кўрсатилишича, натурал мажбуриятлар адолат тамойилларига асосланиб, унинг билан доимо боғлиқ бўлган.

Натурал мажбуриятлардан ташқари цивил (фуқаролик) мажбуриятлари ҳамда преторлар мажбуриятлари ҳам ҳаракатда бўлган.

Цивил мажбуриятларига доимо натурал мажбуриятларни қарама – қарши қўйишлик Рим ҳуқуқининг ўзига хос хусусиятидир.

Рим ҳуқуқшунослари преторларнинг ҳуқуқий ҳолатини белгилаганда, уларнинг «фақат даъво қилиш ваколатлар бор» деган тушунчани илгари сурганлар. Аммо преторлар преторлик мажбуриятларини преторларнинг келишувлари ёки пактари деб тушунилмаслиги ва преторлар мажбуриятларининг кенг маънога эга эканлигини тасдиқлаб берганлар.

Мажбурият ҳуқуқий муносабатлари бўлинадиган ва бўлинмайдиган мажбурият турларидан ва альтернатив мажбуриятлардан ҳам иборат бўлган.

Бўлиниши мумкин бўлган мажбуриятларга ашёнинг моҳияти, мазмуни, қиймати бузилмасдан, зарар етказилмасдан бўлинадиган товарлар, ашёлар, эквивалентликлар, валюталар ва қиммат баҳо

қоғозлар ва шунга ўхшаш моддий қийматликларни ўзида сақлаб қолувчи нарсалардир, деб ҳисобланганлар.

Масалан: 5 минг сўм пулни тўлаш, бу мажбуриятни бўлиб — бўлиб тўлашлик мумкинлиги бўлинадиган мажбуриятларга киритилса, сервитут ҳуқуқи эса асосан қатъий белгиланган жойдан ҳайвонларни ҳайдаб ўтишлик, бу бўлинмайдиган мажбурият бўлиб ҳисобланган. Альтернатив ва факультатив мажбуриятлар бир — бирига ўхшасада лекин Рим фуқаролик ҳуқуқида тузилган шартноманинг бажарилишини шартномада кўрсатилган асосда, яъни қатъий белгиланган товарни, ашёни етказиб беришликнинг ўрнига бошқа эквивалентни етказиб беришликка ҳам ил қўйилган. Бу ерда мажбурият предмети битта, аммо қарздорга имтиёзлар берилиб, асосий етказиб бериладиган ашё ўрнига бошқа ашёни беришликнинг ўзи ўша шартномани бажарганлик деб ҳисобланилган ҳамда бу мажбурият факультатив мажбурият деб аталган.

Альтернатив мажбуриятлар факультатив мажбуриятдан биров бўлсада фарқ қилган. Бу мажбурият шартномада кўрсатилган бир неча ҳаракатнинг бирортасини бажаришликка тушунилган. Масалан: Укаларим Олим ва Хайдар шу хизматни қилиб беради. Қайси бири томонидан мажбурият бажарилса, у мажбурият лозим даражада бажарилган деб ҳисобланилган, ҳамда ким томонидан бажарилган бўлса ҳам мажбурият бажарилди деб тушунилган.

§ 3. Мажбурият муносабатларининг вужудга келиш асослари

Қадимги Рим давлатининг қонунларида мажбурият ҳуқуқининг ривожланишига муҳим эътиборни қаратганлар. Айниқса, товар — пул муносабатларининг янада тараққий этишлиги натижасида мажбуриятлар ўзининг илгариги расмиятчилигини йўқотиб, бир томонламалиқдан икки томонламаликка айланган, унда иштирок этувчи субъектлар ҳам ҳуқуққа ҳам мажбуриятга эга бўлганлар.

Рим фуқаролик ҳуқуқи мажбуриятларнинг вужудга келиш асосларини икки қисмга бўлганлар. Айниқса юрист Гай мажбуриятларни контрактлар асосида вужудга келишлигини, ҳамда деликтлардан (ҳуқуқни бузишдан) келиб чиқадиган мажбуриятларга бўлган.

Мажбуриятларни келтириб чиқарадиган муҳим юридик асослардан бири контракт (яъни «шартнома» деб аталган) бўлиб ҳисобланган. Айниқса шартномалар институтининг ривожланиши, такомиллашишига Рим давлатининг классик (синфий) даври ривожланишида катта эътибор қаратилган. Шартномалар

фуқаролик ҳуқуқининг марказий институтларидан бири бўлиб, улар адимо даъволар орқали ҳимоя қилинган, лекин, бошқа асослардан келиб чиқишлигини ҳам исботлаб берганлар. Масалан: квази контракт ва квазиделиктлар асосида, яъни шартномаларга ўхшаш ҳамда мажбуриятларни бузишликка ўхшаш асосда вужудга келганликларини ҳам тушуниб етганлар.

Деликтлар — ҳуқуқни бузишлиқдан, мулкка зарар етказишлиқдан, ёки қонун томонидан ман этилган муносабатларни амалга оширишлик асосида келиб чиққан.

Деликтлар ҳақида қадимги Рим ҳуқуқининг дастлабки тивожланиш давларида ҳам тасаввурга эга бўлиб, улар мажбуриятлар бажарилмаган тақдирда жарималар солиш ва ундириш, умуман фуқаролик ҳуқуқий жавобгарликларининг мавжуд эканлигини эътироф этиб, ўша нормаларни, қоидаларини мажбурият ҳуқуқий муносабатларига қўлаганлар.

Улардан ташқари шартномалар ва деликтларнинг бир — биридан яна бир фарқини, яъни шартномалар асосида келиб чиқадиган мажбуриятлар мерос тариқасида меросхўрларига ўтказилиши, деликтлар асосида вужудга келган мажбуриятлар эса бундай воқолатга эга бўла олмаганликларини қайд қилганлар.

Рим юристлари мажбурият ҳуқуқий муносабатлари шартномалар ҳамда деликтлар асосида вужудга келишликларидан ташқари бу муносабатлар шартнома ва деликт бўлмаган тақдирда ҳам, вужудга келганликларини тушуниб етганлар. Уларни юридик фактлар, пактлар, ҳаракат ва ҳодисалар натижасида ҳам келиб чиқишлигини тасаввур қилганлар.

Ҳатто юрист Гай мажбуриятларни вужудга келтирувчи асосларни турларга бўлишдан воз кечган бўлса ҳам, лекин Юстиниан Дигестларига биноан Гай мажбуриятларнинг вужудга келишлигини 4 та асосга бўлган. Улар қуйидагилардан иборат бўлган:

1. Контрактлар асосида — (*ex contractu* — экс контракту);
2. Деликтлар (ҳуқуқни бузишлик) асосида, (*ex delicto* — экс деликто);
3. *quasi ex contractu* — контрактларга ўхшаш асосда (квази экс контракту);
4. *quasi ex delicto* — деликтларга ўхшаш асосда (квази экс деликто);

Машҳур юрист, Юстиниан кодификациясининг асосчиларидан бири — профессор Теофил VI асрга келиб тургга асосда мажбурият ҳуқуқий муносабатларининг вужудга келишлигини қатъий равишда исботлаб берди ва бу асослар биринчи мартаба Наполеон фуқаролик Кодексида (1804) ўз

ифодасини топди, кейинчалик эса барча буржуа давлатларига тарқалиб, ҳозирги вақтга қадар тўлиқ қўлланиб келинмоқда.

§ 4. Мажбурият предмети

Қадимги Рим қулдорчилиқ, давлатида мажбуриятнинг мазмунини муайян ҳаракатларни амалга ошириш билан боғлаганлар.

Улар кўпчилик ҳолларда мол—мулкни (ашёни) топшириш, ишни бажариш, хизмат кўрсатиш, пул тўлаш ва ҳақозолар, ёки муайян ҳаракатларни амалга оширишдан ўзини сақлаб туришликка тушунилган.

Рим ҳуқуқшунослари кўпчилик ҳолатларда мажбуриятнинг мазмунини ва предметини бир маънода тушунганлар. Лекин мажбурият предмети ўз мазмунидан фарқ қилган. Предметини аниқлашда, ашёларнинг яъни мажбурият объектининг жинсий аломатларга эга бўлганлигидан ва индивидуал аниқ бўлган характерли хусусиятга боғлиқлигидан келиб чиққан.

Жинсий аломатларга эга бўлган ашёларга сариёв, вино, ғалла, қанд ва бошқа ашёлар киритилиб, уларнинг йўқотиб кетишлиги мажбуриятни бажаришдан озод этмайди, яъни улар ўз табиатига кўра шартномалар асосида тўлдирилиши ёки ўз ҳолатига келтирилиши мумкин деб ҳисоблаганлар.

Индивидуал, аниқ бўлган хусусиятларга эга бўлган ашёларнинг йўқолиши, синиши ёки дастлабки ҳолатини ўзида сақлаб қолаолмаганлиги, яъни уларни алмаштириб бўлишлиги мумкин бўлмаган, ҳатто янги асосда тузилган шартномаларга биноан ҳам, мажбуриятларнинг бажарилиши яънан шартномада кўрсатилган асосда амалга оширишлиги мумкин бўлган муносабатлардан келиб чиққан.

Мажбуриятларнинг предметини фақат мажбуриятларни бажариш вақтидаги аниқлаганлар. Индивидуал хусусиятга эга бўлган мажбуриятларни натурал ҳолатда бажариш мумкин бўлмаган.

Мажбурият ҳуқуқий муносабатларининг предмети сифатида пуллар кўп қўлланилиб, айниқса қарз, ўрдан кредиторнинг талаб қилиб олиш ҳуқуқи билан боғлиқ бўлган.

Пул мажбурият предмети сифатида кенг қўлланилиб, мажбуриятни бажаришлик учун алмаштириладиган эквивалент ва зарарларни доплаш воситаси сифатида қўлланилган.

Энг қадимги пул сифатида Римликлар қайноиларни тан олишган. Кейинчалик оғирлиги билан ўлчанадиган мис ишлатилган.

Ҳатто битимлар тузишлик албатта тарозибон ва мис симобчаси (таёқчасини) ни ушлаб турган даллол иштирокида амалга оширилган.

Товар, ашёлардан фойдаланганлик учун, ҳамда пул қарзини ўз вақтида тўлай олмаганлиги учун процент (фоиз) лар тўланган. Ҳатто шартномаларни ўз вақтида бажара олмаганлиги ёки бажаришни кечиктирганлиги учун фоизлар тўлаттирилган. Фоизларни тўлаш табақалар асосида яъни юқори мансабдор шахс 4 фоиз асосида, савдогар — 8 фоиз, денгиз билан боғлиқ бўлган қарзга буйича 6 фоиз миқдорида, умуман олинадиган фоиз қўйилган капиталдан ошиб кетмаслиги лозимлиги (Ульпиан) ва йиллик фойиз 12 фонддан ошмаслиги кўрсатилган.

Мажбуриятларда «кауза» деганда хилма — хил тушунчаларнинг мавжудлигини эътиборга олиб, мажбурият ҳуқуқий муносабатларига киришишлик учун лозим бўлган моддий асосга ҳамда ва унга эришишлик учун яъни мажбуриятни бажаришдан келиб чиқадиган мақсадга тушуниланган.

Causa (Кауза) сўзи латин тилидан олинган бўлиб «сабаб» ёки шунга ўхшаш муносабат (повод) нинг келиб чиқишлигига тушуниланган.

Мажбуриятларда — «Кауза» субъектив мотив бўлиб, мажбуриятнинг мазмунини аниқлайдиган ҳамда мажбуриятта киришишликдан қандай, моддий манфаатдорлик келиб чиқишлиги билан боғлиқ муносабатларга тушунилади.

Кауза — қонуний бўлишлиги лозим, яъни унда бошқа шахсларнинг эркини, ирода ва манфаатини, ҳуқуқларини чегараламаслик лозим.

Мажбуриятларни тузишлик учун энг аввало, тарафларнинг ўзаро розилиги талаб қилинган. Тарафларнинг розилиги славянларда қўлни — қўлга беришлик, бошни қимирлатишлик, жимлик ризолик аломати сифатида ҳатто қадимдан қолган анъанавий ҳаракатлар орқали ҳам амалга оширилган.

Лекин Рим фуқаролик ҳуқуқий муносабатларининг янада ривожланиши ва такомиллаштирилишининг натижасида бирор юридик муносабат ёки юридик ҳужжат орқали бу келишувни расмийлаштириш зарурияти келиб чиққан. Ана шу юридик асос consensus (келишув) яъни тарафларнинг ҳуқуқий асосда, ўз эрklarини ифода этган ҳолда расмийлаштиришлик имконияти юзага келди ва шундай қилиб мажбуриятларнинг янги турлари консенсусал мажбуриятлар вужудга келди.

§ 5. Мажбуриятларнинг вужудга келишида юридик фактлар ва пактлар тушунчаси

Мажбурият ҳуқуқий муносабатларининг вужудга келиш асосларидан муҳим бир қисмини юридик фактлар ва пактлар ташкил этади.

Юридик фактлар — ҳаётий ҳолатлар асосида вужудга келиб у ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтирадиган, ўзгартирадиган ва бекор қиладиган ижтимоий муносабатлардан иборат бўлиб, қонунлар томонидан тартибга солинадиган ва давлат органлари томонидан ҳимоя қилинадиган муносабатлардир.

Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларини вужудга келтирувчи асос сифатида юридик фактлар юридик ҳодиса ва юридик ҳаракатлардан иборат бўлган.

Рим ҳуқуқшунослари юридик фактни фуқаролик ҳуқуқий муносабатлари ҳамда ҳуқуқий нормаларни бир-бири билан боғлайдиган муносабатдир деб тан олганлар. Юридик фактлар — сиз ҳеч қандай ҳуқуқий норма келиб чиқмаслигини ҳамда барча юридик фактларнинг ҳаммаси ҳам фуқаролик ҳуқуқий муносабатларини келтириб чиқармаслигини тўғри тушуниб етганлар.

Рим юристлари юридик фактларнинг ҳуқуқий нормаларни вужудга келтиришligидан, ҳамда уларни ўзгартира олиш лаёқатига ва бекор қила олиш муносабатларига кучларига эга эканligидан келиб чиққан ҳолда ҳамда уларни эътироф этган ҳолда — бу муносабатлар фуқаролик ҳуқуқий муносабатларини вужудга келтириб чиқарувчи асос деб тушунганлар.

Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларини вужудга келтиришлик учун битта юридик фактнинг намоён бўлишligи ҳам етади, яъни олди-сотди шартномасини тузиш учун ўзаро унинг предмети, баҳосини ва бошқа асосий шартлари бўйича тарафларнинг ўзаро келишиши, яъни консенсуснинг амалга оширилишligининг ўзи ҳам kifоя. Демак, сотиб олувчи ва сотувчи ўртасида тузилган шартноманинг ўзи юридик факт бўлиб ҳисобланади.

Лекин Рим ҳуқуқшунослари баъзи ҳолларда фуқаролик ҳуқуқий муносабатларини вужудга келтириш учун бир нечта юридик фактлар ёки мураккаб бўлган бир нечта ҳаракатларнинг намоён бўлишligининг тақозо этилиши ва исботлаб берганларнинг ўзлари ҳам шунга амал қилганлар. Уй-жойни ижарага олишлик ёки маҳаллий ҳокимиятдан уй-жойга бўлган ордернинг эъланлигидан унинг билан уй-жойда яшайдиган шахслар ўртасида уй-жойдан фойдаланиш мажбуриятини мураккаб бўлган юридик тизимнинг ёки юридик фактни келтирадиган ҳолатни пайдо қиладди. Албатта бу мураккаб бўлган ҳолатдир.

Юқорида қайд этилганидек, Рим юристлари фуқаролик ҳуқуқида юридик фактларнинг вужудга келишлигини эътиборга олиб уларни ҳодисаларга ва ҳаракатларга бўлиб ўрганганлар.

Ҳодисалар — инсоннинг онги, эрки ва иродаси билан боғлиқ бўлмайдиган ҳолатлардир. Масалан: Табиат ҳодисалари, инсоннинг туғилиши, унинг ўлими, ёнғин, ер қимирашлари ва шунга ўхшаш ҳолатлар тушунилган. Лекин Римликлар ҳодисалар фақат инсон билан боғлиқ бўлмаган ҳолатда вужудга келади деб тушунмасдан, унинг инсон онги, эрки орқали ҳам вужудга келишини исботлаб бера ошганлар.

Масалан: инсон томонидан бирор жойга олов қўйиб юбориш, лоқайдлик асоси, ҳуқуқий бўлмаган ҳаракатларни амалга оширишлик оқибатида ҳам келиб чиқишлигини исботланганлар, лекин инсон томонидан амалга ошириладиган муносабатлар кўпчилиги унинг онги, иродаси ва эркини изҳор этишлиги асосида амалга оширишлигига кўпроқ эътиборни қаратганлар.

Қадимги Рим қулдорчилик давлатида фуқаролик ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтирувчи асослардан яна бири бу ҳаракат эканлигини, ҳамда ҳаракатнинг ўзи ҳуқуқ йўл қўйган (қонуний ҳаракатга) ҳамда ҳуқуққа хилоф ёки зид бўлган ноқонуний ҳаракатга бўлинишлигига ўзларининг муҳим эътиборини қаратганлар.

Ҳаракатларни Рим ҳуқуқшунослари доимо эрк асосида вужудга келадиган муносабат деб, уни доимо ҳуқуқий муносабатда қатнашувчи субъектлар эрки, иродаси ва манфаати билан боғлиқ ҳолда кўрганлар.

Ноқонуний ҳаракатлар — ҳуқуқбузарликлар ҳисобланиб, ҳуқуққа зид, хилоф бўлган, қонунга ёки бошқа норматив ҳужжатларга қарамақарши асосда амалга оширилган муносабатлар деб аталган. Шунинг учун Рим фуқаролик ҳуқуқи бундай ҳаракатларни қонунга зид, оқилоналик, адолатлик тамойилларига тўғри келмайдиган муносабатлар деб, бу ҳаракатлар натижасида келтирилган зарарларни янги эрамининг I—IV асрларида тўлиқ Рим фуқаролик ҳуқуқи нормалари асосида, кейинчалик эса ҳатто жиноий жавобгарликка тортиш асосида ҳам бузилган ҳуқуқларни дастлабки бузилмаган ҳолатига келтиришлик учун ҳаракатларни амалга ошириб борди ва бузилган ҳуқуқларни тикладилар.

Қонуний ҳаракатлар деганда қонун ёки бошқа норматив ҳужжатлар асосида йўл қўйилган ихтиёрийлик, ҳуқуқ йўл қўйган ҳаракатларни амалга оширишлик деб тан олинган.

Қонуний ҳаракатларни Рим юристлари икки қисмга бўлиб ўрганишган.

1. мажбуриятларни бажариш жойи
2. муддати ва бажаришни кечиктириш

§ 6. Мажбуриятни бажариш жойи тушунчаси ва унинг аҳамияти

Қадимги Рим қулдорчилиқ давлати томонидан кўп мамлакатларнинг босиб олинishi натижасида ва унинг жаҳон бозорига чиқиши сабабли мажбуриятларнинг бажарилиши жойини белгилаш кўп қийинчиликларни, мураккабликни талаб этди. Чунки йўл масофаси, товарларнинг баҳоси ҳар бир мамлакатда ўзгача эканлиги, бозор иқтисодий ва ҳуқуқий қоидаларининг ҳар хил эканлиги натижаси ҳам мажбуриятларни бажариш жойини аниқлашда қийинчиликларни келтириб чиқарди.

Мажбуриятларни бажариш жойи доимо шартномада белгилаб қўйилган бўлишлиги лозим эди. Аммо бажариш жойини белгилаш мумкин бўлмай қолган пайтларда уни шу ерда бажариш мумкин деган тахминлар асосида амалга ошириларди.

Рим фуқаролик ҳуқуқида кредитор томонидан мажбуриятни бажариш жойини альтернатив усулда ҳам белгилашда ҳуқуқ берилган. Бундай вақтда мажбуриятни бажариш жойини қарздор ўзи танлаш ҳуқуқига эга бўлган.

Мажбуриятни бажариш жойи умуман белгилаб қўйилган бўлмаса, бундай ҳолда кўпчилик ҳолларда қарздор яшаган жойда ёки кўчмас мулк турган жой бажариш жойи деб тушуниларди.

Рим фуқаролик ҳуқуқининг ўзига хос хусусиятларидан бири, мажбуриятни бажариш жойи кўрсатилмаган тақдирда ҳам Рим давлати бу «Бизнинг умумий давлатимиздир» деган маъно асосида мажбуриятларнинг бажарилиши жойи кўрсатиларди ва шундан келиб чиқарди.

Мажбуриятни бажариш жойининг аҳамияти шундан иборатки, низоли предметнинг баҳосини аниқлашлиқ билан боғлиқ бўлган.

Низоли предметнинг баҳосини аниқлаш энг аввало тарафлар ўртасида тузилган шартномада кўрсатилиши ҳамда мажбуриятнинг бажарилиши жойидаги мавжуд бўлган баҳоси билан дастлабки белгиланилган. Аммо тарафлар ўртасида келишувлар мавжуд бўлмаса бундай ҳолатда даъво қўзғатилган жойнинг қонунари билан белгиланган.

§ 7. Мажбуриятни бажариш муддати ва уни кечиктириш.

Мажбуриятни бажариш муддати, вақти доимо тарафлар ўртасида тузилган шартнома асосида белгиланган. Мажбурият шартномада кўрсатилган муддатда ёки вақтда лозим даражада бажарилиши қонуний асосда бириктирилган.

Агар мажбуриятни бажариш муддати кўрсатилмаган бўлса ёхуд мажбуриятнинг моҳиятидан англашилса, қарздор эса ижрони тўхтатмасдан ҳар қачон бажариши шарт бўлган, кредитор эса ҳар қачон ижрони бажаришликни талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлган.

Бажарилиши мумкин бўлган муддатлар яъни шартнома асосида аниқ тарзда мажбуриятнинг бажарилиш муддати кўрсатилмаслиги ҳам мумкин бўлган. Лекин бу муносабатларда оқилона тарзда, виждонан ҳаракат қилиниши лозим ҳисобланган.

Савдо муносабатларининг юқори даражада тараққий этиши, шартномалар доирасининг кенгайиши шартномалар туғрисидаги қатъий нормаларни биров юмшатишлик ёки қулайлик туғдириш мақсадида, кўпчилик ҳолларда мажбурият ўрни бажариш муддатини кўрсатмасдан ҳам шартномаларнинг тузилишига йўл қўйилди. Ёки Рим юристларининг фикрича, бутун тузилган Римдаги шартномани эртага Египетда бажариш мумкин эмас. Бундан тузилган шартномада жимлик, ризолик асосида шартномани бажариш муддатининг аниқлигини ўрнатиш қийинлигини эътиборга олиб, муддат ўрнатмаганлар.

Бундай ҳолатларда одилона тарзда ишни ҳал қилишликка кўпроқ эътиборни қаратганлар. Ҳатто шартномани бажариш муддати кўрсатилмаган ҳолларда судга мурожаат қилганда судья «одилона эр» сифатида (яъни «суд процессини одилона асосда олиб борувчи шахс» деган маънони англатган) қандай муддат ёки қанча вақт асосида бу шартномани бажариши мумкинлигини аниқлаш пайтида шартномани бажаришлик учун ўзини қийнамасдан, кечаю кундуз, табиат инжиқлигига қарамасдан, совуқ ва иссиқлардан ўзини аямасдан, йилнинг фаслини, ўзининг ёшини, соғлигини, жинсини ўйдамасдан тинмай ҳаракат қилишликларга йўл қўймасдан, оддий ҳолатда мажбуриятни юқоридаги хусусиятларни эътиборга олиб белгилаган. Ага шу муддатни «оқилона асосда» белгиланган муддат деб тушунилган.

Қадимги Рим қуддорчилик давлатида мажбуриятларни муддатидан илгари бажаришликка дастлабки пайтларга йўл қўйилмаган. Лекин савдо муносабатларининг тараққиёти, бозор иқтисодий муносабатларининг гуркираб ўсиши, Рим давлати худудининг кенгайиши, жаҳон тараққиётидаги тутган ўрни шартномаларнинг кўп-аб тузи ишларига олиб келди ва уларни муддатидан илгари бажариш иккала тарафнинг ҳам манфаатини кўзлаб, ўз оборотининг тезроқ амалга оширилишига имконият яратиб берганлиги учун бунга йўл қўйилди.

Рим давлатида мажбуриятларнинг бажарилишини кечиктириш, ўз вақтида ва лозим даражада бажармаслик оқибатлари шартномада белгилашувчи тарафларнинг

интизомсизлигини билдириб, улар билан кейинчалик шартнома тузишда чегараланишлик ваколатларини келтириб чиқарган.

Мажуриятларнинг бжарилишини кечиктириш деганда, даъво талабининг жорий этилиши яъни даъво аризасининг ёзилиши пайтидан бошланади.

Даъво аризасининг ёзилишидан олдин қарздорга мажбуриятни бажариш юзасидан огоҳлантириш юборилиши лозим бўлган ва ундан кейин қарздорнинг устидан даъво аризаси ёзилган.

Қадимги Рим ҳуқуқида мажбуриятларнинг бажарилиш муддати шартномада аниқ кўрсатилмаган бўлса, қарздорнинг яшаш жойига огоҳлантириш юборилган, аммо бажарилиш муддати шартномада кўрсатилган бўлса, ушбунинг ўзи огоҳлантириш ҳам бўлиб ҳисобланган.

Қарздор томонидан ўз қарзини тўлашлик ёки мажбуриятни бажаришлик учун қилинган ҳаракатларини яъни ашёлар, пулларни ёки эквивалентни кредитор қабул қилмаса, бундай ҳолда қарздор ўз мулкни омонат асосда сақлаб туришлик учун депозитга қўйиш йўли билан ҳам мажбуриятни ўз вақтида бажаришликка йўл қўйилган.

Рим ҳуқуқининг ўзига хос хусусияти шундан иборат бўлганки, депозитга қўйишлик ҳам кредитор ҳисобидан амалга оширилган.

Бундай ҳолда мулкнинг тасодифан нобуд бўлиши ижрони қабул қилишни кечиктирган кредиторга қаратилади, ҳамда келтирилган зарарлар ҳам ундан ундирилади.

VIII БЎЛИМ

Рим давлатининг мерос ҳуқуқига умумий тавсифнома (характеристика).

- § 1. Мерос ҳуқуқи тушунчаси. Ворислик ҳуқуқи, унинг турларга бўлиниши.
- § 2. XII Жадвал қонунлари бўйича ворислик.
- § 3. Преторлар ҳуқуқи бўйича ворисли.
- § 4. Юстиниан қонунлари бўйича ворислик муносабатлари.
- § 5. Легатлар ва фидеикомисслар.

§ 1. Мерос ҳуқуқи тушунчаси. Ворислик ҳуқуқи, унинг турларга бўлиниши.

Ворислик ҳуқуқи муносабатлари энг мураккаб бўлган институтлардан биридир. Бу муносабат мерос қолдирувчининг ўлиmidан кейин вужудга қеладиган ҳуқуқий муносабатлардир.

Ворислик муносабатлари Рим қулдорчилик давлатининг дастлабки пайтларидан ҳам маълум бўлган. Ворислик ҳам худди мулк каби (иқтисодий категория) синфларнинг, давлат ва ҳуқуқнинг вужудга келишигидан аввал вужудга келган бўлса — да ҳам, лекин том маънодаги ворислик ҳуқуқи жамиятнинг синфларга бўлиниши, давлатнинг вужудга келиши билан иқтисодда ҳукмрон бўлган синфнинг эрки, иродаси ва манфаатини кўзлаган ҳолда пайдо бўлди.

Қадимги Рим қулдорчилик давлатида ворислик деб вафот этган шахс (марҳум шахс), (мерос қолдирувчи) ўзига тегишли бўлган мулкнинг фуқаролик қонунларига, ёки одат нормаларига асосланган ҳолда бир ёки бир нечта шахсларга меросхўрларга ўтказилишига тушуниланган.

Рим давлатида ҳар бир фуқаро ўзига тегишли бўлган хусусий мулкнинг тақдирини вафот этганидан сўнг ҳал қилувчи фармойишни узи тирикликда (дастлабки пайтда оғзаки, кейинчалик эса ёзма асосда) одат нормаларига ва қонунларда белгиланган тартибда расмийлаштирилган. Ворислик муносабатлари дастлаб XII жадвал қонунида кўрсатилиб бу қонунларга асосан ворислик муносабатлари икки қисмга бўлинган:

1. Қонун бўйича ворислик (*successio legitima*);
2. Васият бўйича ворисликка (*successio testamentaria*) бўлинган.

Рим қулдорчилиқ давлатидан олдин вужудга келган ворислик ҳуқуқини қабул қилиш муносабатлари васиятномасиз пайдо бўлган бўлса, бу муносабатлар қонун бўйича ворислик деб аталиб, унинг ҳуқуқий режими қонун бўйича ворислик асосида ҳамда кўпроқ XII жадвал тўғрисидаги Қонулар билан тартибга солинган.

XII Жадвал қонуларига асосан, мерос қолдирувчи шахс вафот этишидан олдин васиятнома қолдирмаган бўлса, унинг биринчи мерос олувчиси агнатлар бўлиб, асосан унинг катта ўғли бўлиб ҳисобланган. Барча мулк мерос массаси ака — укаларга, опа — сингилларга; ўлиmidан кейин туғилган фарзандига, умуман агнатлар оиласига ўтказилган.

Қадимги Рим ҳуқуқий муносабатларида ворислик ҳуқуқи ўз характерли хусусиятларига эга бўлган:

а) меросни қабул қилган ака — укалар ва агнат қавм — қариндошлари ўзларининг қулларига (қуллар эса мулк бўлиб ҳисобланган) озодлик ҳуқуқларини бериш ваколатларига ҳам эга бўлганлар;

б) меросни қабул қилувчилар вафот этган шахснинг барча қарзларини ҳам қабул қилганлар, ҳамда ўзaro бу мажбуриятларни бажаришни бўлиб олганлар.

Ворислик ҳуқуқий муносабатлари: ўз характерли хусусиятларига қараб цивили (фуқаролик) ворисликка ва преторлик (ёки преторлар) ҳуқуқлари бўйича қисмларга бўлинган. Энг кўп қўлланиладиган ворислик фуқаролик ворислигидир.

Фуқаролик ворислик деб вафот этган шахс томонидан халқ кўп йиғиладиган форумларда, куриат комиссияларида (яъни маҳаллий ҳокимият олдидан) уруш вақтларида эса қуролланган саф тортиб турган қўшнлар олдидан кимга мерос қолдиришни оғзаки равишда васият қилганлар. Бу муносабатни ҳатто 5—6 асрларга келиб император Юстиниан ҳам қўллаб — қувватлаган.

Булардан ташқари преторлар ҳамда император олдидан қолдирган васиятномалар ҳам бўлган, лекин бу васиятномаларни еттига гувоҳ тасдиқлаши (имзоси қўйилган бўлиши керак эди.) ҳамда претор ёки император ҳам тасдиқлаши лозим, айниқса кимга мерос қолдирилатганини мерос қолдирувчи ўз қўли билан ёзишлиги лозим эди. Бу эса қолдирилган яъни тузилган васиятноманинг ҳақиқийлигини исботлаб бера олиш лаёқатини келтириб чиқарарди.

Васиятномани тузишлиқда гувоҳлар сифатида хотин — қизлар, вояга етмаган шахслар, Давлат жиловатчиларининг бола қари қарлар, кўрлар, жисмоний ва руҳий томондан камчилиги бор шахслар, ҳамда васиятликда бўлган фуқаролар ҳисобга олинмаган.

Рим ҳуқуқи томонидан ишлаб чиқилган ворислик ҳуқуқий муносабатлари барча давлатлар, халқлар айниқса феодализм ва

буржуа жамиятлари томонидан тўлиқ қабул қилинди, ҳатто ҳозирги амон қонунчилиги универсал ҳуқуқни қабул қилувчи яъни барча қолдирилган мерос массаси билан мерос қолдирган шахснинг қарзларини яъни мажбуриятларини ҳам тўлиқ қабул қилишликни ва бажариш маъсулиятини олишлик орқали мерос қолдирувчининг ҳуқуқларининг янада давом эттирилаётганлигини билдиради.

Рим ҳуқуқи универсал ҳуқуқни қабул қилиш билан биргаликда сингуляр ҳуқуқни қабул қилиш институтини ҳам ишлаб чиқди. Бунга асосан, мерос қолдирувчининг якка илтимосларини, буйруқларини бажаришлик учун мероснинг маълум қисмини қабул қилишликка тушунилади. Бу ҳуқуқни қабул қилиш барча қолдирилган мерос массаси билан боғлиқ эмаслигини ёки унинг қарз ва бошқа мажбуриятларини бажаришликни ўз зиммасига олинмаслигини билдирган.

Қадимги Рим қулдорчилиқ давлатида мерос деганда оламдан ўтмоқчи бўлган шахс ўз мол-мулкини бир ёки бир нечта шахсларга бўлиб бериш учун фармойиш беришликка тушуниланган.

Бунинг маъноси — меросхўр (меросхўрлар) бирор — бир ҳаракат, руҳсат ёки ҳужжат (васиятнома) асосида мерос қолдирувчининг бутун мол-мулкига бир неча меросхўр бўлган тақдирда ҳам, аввало мол-мулкнинг ҳаммасига эгаллик қилишга киришишликка тушуниланган. Демак, меросхўрга барча мулк ўтишлиги билан, марҳумнинг қарзлари ва мажбуриятлари ҳам ўтган. Биз юқорида таъкидлаган имиздек, бу ҳуқуқни қабул қилиш универсал ҳуқуқни қабул қилиш деб аталган.

Меросни тўлиқ асосда қабул қилмаслик ёки меросни қабул қилишликдан воз кечиш — легатлар ёки фидеокомисслар ҳам мавжуд бўлиб, уларни сингуляр асосда ҳуқуқни қабул қилиш деб аталган.

Рим қулдорчилиқ давлатида (testamentum) тестаментум мерос қолдириш жуда кўпчилик ҳолларда васиятнома орқали амалга оширилган. Римликлар васиятнома деб мерос қолдирувчи томонидан ихтиёрий, эркин асосда ўз мулкини бўлиб беришлик ҳамда меросхўрнинг тайинланишига айтилган. Синфий ҳуқуқ бўйича бундай тайинланиш орқали амалга оширилган, ҳамда дастлабки пайтларда васиятномани тузиш мажбурий бўлган. Васиятномада кўрсатилган мерос олувчи муомалага лаёқатсиз бўлиб ҳисобланса унга васий тайинланган. Васийликдан ташқари ҳомийлик институти ҳам мавжуд бўлган.

Ҳомийлик деб, рухий ёки жисмоний томондан камчилиги бор шахсларни ҳамда ўзи томонидан амалга ошириладиган ҳаракатларнинг ҳуқуқий оқибатини тўлиқ тушуна олмайдиган жисмоний шахслар устидан белгиланадиган раҳбарликка ёки

хомийликда бўлган шахснинг барча ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалга ошириш учун белгиланган шахсга тушунилган.

Васий ва ҳомийлар фақат ўз васийлигида ёки ҳомийлигида бўлган шахсларнинг манфаатларини ҳимоя қилганлар.

Васиятнома бир томонлама битим бўлиб ҳисобланади, чунки унда мерос қолдирувчининг эрки ифодаланади холос, яъни васият қилувчининг эркига биноан ҳуқуқ ва бурчлар белгиланади.

Васиятнома — мерос қолдирувчининг охириги ўз эркини изҳор қилувчи ҳужжатидир.

Васиятноманинг бир томонламалигининг характери яна шунда кўринганки, уни васият қолдирувчи истаган вақтда ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳуқуқларига эга бўлган. Ҳатто олдинги тузган васиятнома ўрнига янгисини тузиб, олдингисининг кучини йўқоттиради.

Васиятномани тузиш учун махсус лаёқат талаб этилган. Васиятномани тузиш лаёқатига муомалага лаёқатсиз шахслар эга эмас эдилар.

Васиятноманинг шакли узоқ вақт давомида аста — секин соддалаштирилиб келинган, лекин шунда ҳам Юстиниан Кодексида кўрсатилгандек, барибир бу масалани ҳал қилишлик ниҳоятда мураккаб бўлган. Унга кўра, васиятномани тузиш пайтида 7 та гувоҳнинг қатнашишлиги талаб этилган лекин дастлабки пайтларда ёзма шакл мажбурий ҳисобланмаган. Хусусий асосда васиятномаларни тузиш билан бир қаторда оилавий асосда васиятномаларни тузишликка ҳам руҳсат/этиланган, яъни бунда давлат органлари қатнашган Суднинг протоколи ёки муниципал магистратнинг протокоliga киритиш; (васиятнома қолдирувчининг розилиги билан) ҳамда васиятномани император канцеляриясига сақлашга топшириш орқали ҳам амалга оширилган.

Васият қолдирувчи томонидан аниқ «Persona certa» тайинлашиши керак бўлган. Айниқса меросни қабул қилувчи шахсни мерос қолдирувчи ўзи ёзма равишда кўрсатиши лозим бўлган.

Ҳар қандай ҳолатларда ҳам тайинланаётган ворислар энг аввало ворис (ёки меросхўр) сифатида тайинланиш лаёқатига эга бўлиши лозим эди.

Император Августининг «Никоҳензлик ва боласизликка қарши кураш тўғрисида»ги қонунига кўра 25—30 ёшдаги буйдоқ эркеклар ва 20—50 ёшдаги турмушга чиқмаган аёллар меросни фақат яқин қариндошлари орқали олишлари мумкин эди. Шунда ҳам агарда улар мерос очилганидан кейин 100 кун ичида турмушга чиққан ёки уйланган ўлсалар меросхўр бўлишлари мумкин бўлган. Меросхўрни тайинлашда бир қанча шартларни белгилаш асосида ҳам йўл қўйилган.

Бу шарт суспензив (отлагательный) деб аталган. Шартноманинг шартларига асосан, тарафлар шартнома бўйича маълум юридик оқибатларни вужудга келтиришликни маълум шартларга, яъни ўлганимдан кейин ёдгорлик қўйишлик, ёки мана шу қолдираётган мулким асосида неварам Абдуллага уй — жой қуриб беришлик, ёки доимо менинг туғилган кунимни хотирлаш каби шунга ўхшаш шартлар қўйиларди. Агар мерос қолдирувчи васиятни суспензив шарт билан тузган бўлса, бундай ҳолатда мерос қолдирувчининг ўлими билан эмас, балки шу шартнинг вужудга келиши билан очилган. Меросхўрни тайинлашда *modus* усулида яъни бажарилиши мумкин бўлган. Шартни ишлатиш лозим бўлган. Масалан: агарда ўғил туғса, унга катта туй қилиб берасиз, деган шартни қўйиши мумкин бўлмаган. чунки у ўғил туғмасдан қиз болани туғиши ҳам мумкин. Меросхўрни тайинлашда муддатни суспензив шартнинг вужудга келишлиги билан ҳам боғлаган. Яъни меросхўр тайинланган, аммо у меросни қабул қилишдан воз кечса, унинг ўрнига иккинчиси, бўлажак ворис тайинланган. Бунинг мазмуни шундан иборатки, агарда биринчи ўринда тайинланган меросхўр у ёки бу сабабга кўра, меросдан воз кечса, унинг ўрнига албатта қўшимча меросхўр тайинланган. Меросхўрга *modus* юклатилган. *Modus* бўйича у меросга эгалик қилишдан олдин, барча қўйилган шартларни бажариши мажбурий бўлган, ҳатто *modus* бажарилмаса, маъмурий — тартибда мажбуран жавобгарликка тортилган. Қадимги Рим қуддорчилиқ давлатининг дастлабки пайтларида васият қолдирувчи чекланмаган ҳуқуқ ва эркинликка эга бўлиб, у ўз мулкани ҳоҳлаганича ўз ҳоҳиши бўйича тасарруф этган. Бу қонда «XII жадвал қонуни» да ҳам ўз тасдиғини топган. Аммо патриархал тизимнинг инқирозга учраши натижасида биринчи тарафдан одамларнинг ниҳоятда соддалиги ва таъйишлиги йўқотиши, иккинчи томондан васият қолдирувчининг мерос қолдирувчида чекланмаган эркинликларга эга бўлишлиги, натижасида мол — мулк мутлақо бегона шахслар, холисона, тасодифий шахсларга ўтиб кетишликка ёки унинг яқин қариндошларига ҳеч нарса тегмасликка йўл қўйилмаслигини таъминлаш лозим бўлган. Шунинг учун кейинчалик чекланмаган ҳуқуқ ва эркинликлар аста — секин чеклана бошланди. Кейинчалик қонуний — ворислик муносабатлари келиб чиқа бошлади.

§ 2. XII Жадвал қонуни бўйича ворислик

XII жадвал қонунига биноан марҳумнинг фуқаролик ворислари жумласи уч навбат асоанда ташкил топган.

Биринчи навбатдаги ворисларига марҳумнинг болалари, эри ёки хотини, вафот қилган болаларидан қолган неваралари, ўғил ёки

қиз — фарзанд қилиб олинганлари, агар невараларига яъни вафот этган фарзандининг барча ўғил ва қизларига, яъни бутун оиласига, марҳум ўлган тақдирда уларнинг отаси ёки онаси тирик бўлганда бошқа ворислар қаторида тенг асосда олиши лозим бўлган мерос ҳиссаси уларга қолдирилади ва бу ҳиссани барча оила аъзолари бўлиб олиши мумкин бўлган.

Бу муносабатда тақдим этилиш ҳуқуқи қўлланилган. Тақдим этилиши ҳуқуқи деганда, мерос очилган кунга қадар вафот этган ворис ҳуқуқларининг бошқа шахсларга ўтиши тушуниланган.

Иккинчи навбатдаги ворисларга агар ўзининг болалари, ота — онаси ёки болаларининг болалари, яъни неваралари ва фарзандликка олинган болалари бўлмаган тақдирда агнатлар киритилган, яъни вафот этган шахснинг ака — укалари, опа — сингиллари, онаси ва яқинлари, агар улар ҳам бўлмаса, бундай вақтда узоқроқ бўлган агнат қариндошлари чақирилган.

Учинчи навбатдаги ворисларга тўлиқ асосда тушгунча берилмаган ва тез орада бу навбатдаги ворислик муносабатлари қўлланилмай қолган.

Қонун асосидаги ворислик асосан агнатлар оиласига мўлжалланилган бўлганлиги учун преторлар ўз эдиктлари орқали қон — қариндошлик муносабатларини яқин — лаштиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйди ва унга эришишга муваффақ бўлиб, тез орада агнатлар қавм — қариндошлари ўрнига қон — қариндошлик билан боғлиқ бўлган когнатлар кириб келдилар.

§ 3. Преторлар ҳуқуқ бўйича ворислик.

Преторлик ҳуқуқининг моҳиятидан бири шундан иборатки, улар ворислик муносабатларидаги агнатлар қавм — қариндошларининг ўрнига қон — қариндошлик билан боғлиқ бўлган когнатлар ворислик муносабатларини келтириб чиқарди.

Преторлар ўз эдиктларида ворислик муносабатларини 4 та навбатга бўлиб ўрганганлар.

Лекин баъзи адабиётларда преторлик ҳуқуқи бўйича ворисликни 7 та навбатга бўлганлар.⁹ Умуман 7 қисмга бўлинган бўлса ҳам аммо мазмуни шу 4 та навбатдаги ворислик билан тенглашади.

Биринчи навбатдаги — ворисларга вафот этган шахснинг тўғри чизиқ бўйича боғлиқ бўлган болалари, ҳамда ўз болаларига тенглаштирилган барча шахслар, ҳамда эмансипация асосида озод

⁹ Дождев Д.В. Римское частное право. Учебник для вузов. Под ред. члена — кор. РАН, проф. В.С.Нерсисянца. — М.: Изд. группа ИНФРА М — Норма, 1997. Стр. 575.

бўлган ва фарзандликка берилган болалари, лекин улар вафот этган шахснинг ўлимига қадар ўз хўжайинидан озод бўлган шахслар бўлиб ҳисобланган;

Демак, Рим ҳуқуқида биринчи бўлиб агнатлар қавм — қариндошлари билан когнатлар қавм — қариндошларининг аралашиб кетишлиги юзага келди.

Иккинчи навбатдаги ворислар фуқаролик ворислари (ius civile), (юс сивиле) ни тулиқ асосда қабул қилиб олган, яъни асосан агнатлар ворислик муносабатларидан ташкил топган.

Учинчи навбатдаги ворисларга когнатлар етти пушти (еттита пушод) билан боғлиқ бўлган) қон — қариндошлар киритилган.

Тўртинчи навбатдаги ворисларга асосан патроннинг оиласи, болалари ҳамда кейинги навбатларда патроннинг қавм — қариндошлари ҳам ворислар (мерос олувчилар) бўлиб ҳисобланганлар.

§ 4. Юстиниан қонунлари бўйича ворислик муносабатлари

Император Юстиниан даврига келиб 543 йилда қабул қилган 118 сонли Новелласи ҳамда 548 йилдаги 127 сонли Новелласи билан қонун бўйича ворислик тизимини соддалаштириб, қон — қариндошлик муносабатларига яъни когнатлар ворислиги тизимига тулиқ ўтди.

Император Юстиниан тизими бўйича мерос олувчилар навбати ҳам 4 га бўлинган. Биринчи навбатдаги ворислар туғри чизиқ бўйича яъни вафот этган шахснинг болалари ва ўлган болаларининг болалари яъни марҳумнинг неваралари. Неваралари отасига тааллуқли бўлган ҳиссани олиб, ўзаро бўлиб олишлигига руҳсат этилган.

Иккинчи навбатдаги ворислар гуруҳига биринчи навбатдаги ворислар бўлмаган тақдирда, юқори чизиқ асосидаги ота ва онаси, бува ва бувиси, вафот этган шахснинг ака — ука, опа — сингиллари ва уларнинг болалари, агар уларнинг ота — оналари мерос очилишидан олдин ўлиб кетган бўлсалар, улар Юстиниан қонунлари бўйича ворис бўладилар, улар ўзларининг марҳум ота — оналарига қонун бўйича тегишли лозим бўлган мерос ҳиссасидан баб — баравар мерос олдилар.

Учинчи навбатдаги ворислар деганда биринчи ва иккинчи навбатдаги ворислар бўлмаган тақдирда улар чақирилдилар.

Булар асосан бир ота икки ёки бир нечта оналардан, ки бир она ва бир инента оталардан туғилган фарзандлар, ҳамда ўғай ёки юқориде кўрсатилган шахсларнинг болаларига, улар ўз ота — оналарига тегишли бўлган ҳиссалардан баб — баравар улуш олиш ҳуқуқларига эга бўлганлар.

Тўртинчи навбатдаги ворислар ён томони билан боғлиқ бўлган энг яқинларидан бошланади. Бу шахслар ворис бўлишлиги учун юқорида кўрсатилган навбатдаги ворислар бўлмаслиги лозим.

Аммо вафот этган шахснинг беваси (хотини) ҳақида Юстиниан новеллаларида ворислик кўрсатилмаган. Лекин бу муносабатлар преторлар ҳуқуқлари билан амалга ошиши мумкин деган тахминлар мавжуд.

Аммо ҳеч қандай ўз мулкига эга бўлмаган камбағал бевалар ворисликнинг субъекти бўлиб, бошқа меросхўрлардек қолган мероснинг 1/4 қисми бўйича мерос олиш ҳуқуқига эга бўлганлар, лекин олган мерос массаси (ҳажми) 100 фунт олинганда ошиб кетмаслиги лозим бўлган.

Агар ҳеч қандай ворислари бўлмаган тақдирда, мулк эгасиз деб топилиб давлат хазинасига, монастыр ва черков муассасаларига ўтказилган.

§ 5. Легатлар ва фиденкомисслар

Легатлар ва фиденкомисслар Рим ҳуқуқида кенг қўлланилиб, асосан бу сингуляр асосда ҳуқуқни қабул қилиш билан боғлиқ бўлган, яъни легатлар — меросни қабул қилишдан воз кечиш, ёки марҳум томонидан қолдирилган мулкдан бошқа шахсга маълум бир суммани бериш қўйиш тўғрисидаги фармойиш ёки васиятнома бўлиб ҳисоблаган.

Легатлар умуман XII жадвал қонулари асосида вужудга келган. Вафот этмоқчи бўлган шахс ўзининг ўлиmidан кейин фарзандларининг яшаш ҳаётини эътиборга олиб, васиятнома асосида бошқа шахсларга мажбуриятлар юклаганлар.

Мажбуриятномада (яъни васиятномада) ўтил қизлари ёки хотинининг рўзгорни табратишлик чун марҳум томонидан қолдирилган мулкдан қанча сумма беришлик каби муносабатлар кўрсатилган.

Рим ҳуқуқининг дастлабки ривожланиш пайтида легатлар кам қўлланилган бўлса ҳам, аммо ҳуқуқий муносабатларнинг янада такомиллашиши натижасида сингуляр асосда ҳуқуқни қабул қилиш кенг қўлланиладиган бўлди, ҳатто легат билан боғлиқ муносабатлар бўйича экстраординар процесси асосида ҳимоя қилиниш ҳуқуқларига ҳам эга бўлди.

Рим ҳуқуқида булардан ташқари Фиденкомисслар ҳам мавжуд бўлиб, вафот этмоқчи бўлаётган шахснинг охириги ёзма ёки оғзаки равишда бирор бир шахсдан бирор нарсани бериб қўйишлик ёки таъаб қилиб олиб бошқа шахсга беришлик каби муносабатларни амалга оширишлик каби илтимослари виждонга, чин сўз ва

ишонган ҳолда ор — номуста ҳавола қилиниб, уни бажаришлик учун қилинаётган охирги илтимос бўлиб ҳисобланган.

Узоқ вақтлар давомида бу илтимосни бажариш маънавий, ахлоқий вазифа бўлиб ҳисобланилган, ҳатто баъзан мажбурий бўлган ҳолатларни келтириб чиқармаган.

Император Август хукмронлик қилган пайтга келиб эса бу мажбурий характерга эга бўлиб, у консулларга, преторларга ёки маъмурий маҳаллий органларга мурожаат қилишликни белгилаб унинг бажарилишини мажбурий ҳолатга келтирди.

Император Юстиниан эса 529—531 йилларга келиб уни бажаришни бутунлай мажбурий қилиб қатъийлаштирди ҳамда легат ва фидеикомиссарни бирлаштирди, ҳамда бу ҳаракатларни албатта бешта гувоҳ олдида амалга ошириш лозимлигини таъкидлади.

МУНДАРИЖА

КИРИШ

I БЎЛИМ

Рим фуқаролик ҳуқуқи асосларининг предмети

1. Рим фуқаролик ҳуқуқининг предмети
2. Рим ҳуқуқининг эксплуатацияга асосланган давлатлар ҳуқуқи ривожланишидаги роли
3. Рим фуқаролик ҳуқуқи асосларини ўрганишининг Ўзбекистон юристлари учун аҳамияти
4. Юристар фаолияти

II БЎЛИМ

Ҳуқуқни ҳимоя қилиш шакллари.

1. Ҳуқуқни ҳимоя қилиш ва ўзини — ўзи ҳимоя қилиш тушунчаси
2. Ҳуқуқнинг давлат тарафидан ҳимоя қилиниши
3. Легисакцион процесс (жараёни)
4. Формуляр процесси (жараёни)
5. Экстраординар процесс (жараёни)
6. Интердикт ишларини алып бериш
7. Ҳуқуқни ҳимоя қилиш ва амалга оширишда вақтнинг таъсири
8. Даво муддати тушунчаси ва турларга бўлиниши

III БЎЛИМ

Рим фуқаролик ҳуқуқда ш. хслар.

1. Шахслар тушунчаси
2. Рим фуқаролирининг ҳуқуқий ҳолати
3. Лотинлар ва Перегринларнинг ҳуқуқий ҳолати
4. Кулларнинг ҳуқуқий ҳолати
5. Озодликка кўйиб (чиқариб) юборилган (вольноотпущенники) шахсларнинг ҳуқуқий ҳолати ○
6. Колонларнинг ҳуқуқий ҳолати
7. Юридик шахслар

IV БЎЛИМ

Оилавий ҳуқуқий муносабатлар.

1. Рим оила л тушунчаси
2. Никоҳ тушунчаси
3. Эр — хотиннинг шахсий ва мулкый ҳуқуқ ва мажбуриятлари

4. Ота ҳукмронлиги институти
5. Васийлик ва ҳомийлик

V БЎЛИМ

Ашёвий ҳуқуқлар ҳақида умумий таълимотлар.

1. Ашёлар тушунчаси ва турларга бўлиниши
2. Ашёларга бўлган ҳуқуқ турлари
3. Эгаллаш тушунчаси ва турларга бўлиниши
4. Эгаллик қилиш ва унинг турлари
5. Мулк ҳуқуқи тушунчаси
6. Мулк ҳуқуқининг турларга бўлиниши
7. Хусусий мулк ҳуқуқи тушунчаси ва мазмуни
8. Умумий мулк ҳуқуқи
9. Шартномалар бўйича мулк ҳуқуқининг вужудга келиши
10. Мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш

VI БЎЛИМ

Бошқалар (беғоналар)нинг мулкига бўлган ҳуқуқ.

1. Бошқаларнинг мулкига бўлган ҳуқуқ тушунчаси ва турларга бўлиниши
2. Сервитутлар тушунчаси ва турлари
3. Эмфитевзис тушунчаси ва унинг мазмуни донраси
4. Суперфиций тушунчаси
5. Гаров ҳуқуқи

VII БЎЛИМ

Мажбуриятлар ва шартномалар тўғрисида умумий таълимотлар.

1. Мажбуриятлар тушунчаси
2. Мажбуриятларнинг турларга бўлиниши
3. Мажбурият муносабатларининг вужудга келиш асослари
4. Мажбурият предмети
5. Мажбуриятларнинг вужудга келишида юридик факторлар ва шартлар тушунчаси
6. Мажбуриятни бажариш жойи тушунчаси ва аҳамияти
7. Мажбуриятни бажариш муддати ва уни кечиктириш

VIII БЎЛИМ

Рим давлатининг мерос ҳуқуқига умумий таълимотлар.

1. Мерос ҳуқуқи тушунчаси. Варислик ҳуқуқи, унинг турларга бўлиниши
2. XII жадвал қонунлари бўйича варислик
3. Преторлар ҳуқуқи бўйича ворислик
4. Юстиниан қонунлари бўйича ворислик муносабатлари
5. Легатлар ва фидеикомисслар

